

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ОРЛОВСЬКИЙ ЛЮБИМ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 94:304(=411.16)''1861/1914''(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ
ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ,
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ, ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНОМУ І
ДУХОВНОМУ ЖИТТІ ПОДІЛЛЯ (1861 – 1914 рр.)

Спеціальність 07. 00. 01 – Історія України

07 – Історичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Л. О. Орловський

Науковий керівник:

БАЖЕНОВ ЛЕВ ВАСИЛЬОВИЧ,
доктор історичних наук, професор

Кам'янець-Подільський – 2019

АНОТАЦІЯ

Орловський Л. О. Єврейське населення в соціально-економічному, суспільно-політичному, освітньо-культурному і духовному житті Поділля (1861 – 1914 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2019.

У дисертації на основі комплексу архівних та опублікованих джерел і з використанням існуючих теоретичних наукових розробок досліджено процеси демографії, соціально-економічного, суспільно-політичного, освітньо-культурного і духовного життя єврейського населення Поділля впродовж 1861–1914 рр.

Автор розглядає і узагальнює історію єврейської громади Поділля в 60-х рр. XIX – на початку XX ст. як складову частину регіональної історії України. У роботі встановлено, що історія єврейського населення Подільського регіону мало досліджена. Історіографія проблеми представлена в основному сучасною українською і зарубіжною науковою літературою. Фактично відсутні кваліфікаційні наукові роботи та монографічні видання з теми дослідження, а проблеми демографії, соціально-економічного, суспільно-політичного, освітньо-культурного і духовного розвитку єврейського населення Поділля періоду 1861–1914 рр. не були систематизовані і узагальнені. Використана в роботі широка архівна й опублікована документальна база джерел дозволили виконати мету і дослідницькі завдання, визначені у вступі роботи, та отримати наукову новизну дослідження. Окремим підрозділом обґрунтовано науково-теоретичні засади та методи наукового дослідження згідно з вимогами сучасності.

У роботі з'ясовано, що в другій половині XIX – на початку XX ст. єврейська громада була однією з найбільших національних меншин в Україні, в тому числі на Поділлі. Проаналізовано політику антисемітизму російського самодержавства стосовно євреїв, яка була направлена на їх денаціоналізацію,

асиміляцію і русифікацію яка призвела до єврейських погромів у Російській імперії і на Поділлі в 1881–1882 рр. та в період революції 1905–1907 рр., а також до активізації міграційних процесів, масових виселень із сільської місцевості та початку розвитку еміграції сімей у зарубіжжя.

Однак потужні національні традиції, національне самоусвідомлення і консолідований опір євреїв завадили реалізації цієї політики та сприяли збереженню, консервації національно-культурного життя в місцях компактного проживання на Поділлі.

У дослідженні здійснено аналіз статистики загальної чисельності євреїв у містах, містечках і в сільській місцевості Подільської губернії. З'ясовано, що протягом усього досліджуваного періоду динаміка чисельності євреїв на Поділлі засвідчувала їх зростання за рахунок природного приросту.

Охарактеризовано соціальний поділ єврейського населення на такі стани, як міщани, купці, землероби, а за майновою диференціацією – заможні, середній клас і переважна біднота. За професійною ознакою найбільше євреїв було зайнято в торгівлі, на другому місці були ремісники різних професій, решта – робітники у фабрично-заводській промисловості, а найменше – у сільському господарстві. Заможні євреї були купцями, власниками підприємств, підрядниками, орендарями, лихварями.

У досліджуваній період сформувалася єврейська інтелігенція, яка була представлена вчителями, лікарями, науковцями, адвокатами, чиновниками, служителями культу, діячами культури і мистецтва які суттєво впливали на життя як єврейського, так і всього населення Подільського регіону.

У дослідженні здійснено аналіз участі євреїв Поділля в торгівлі, промисловому і ремісничому виробництві та їх місця і ролі у формуванні ринкових відносин в економіці регіону. Подільські євреї були зайняті в цукровій, винокурній, борошномельній, тютюновій та інших галузях фабрично-заводської промисловості. Продукція, яку виготовляли єврейські підприємці, активно збувалася на місцевих ринках та експортувалася за кордон. Незважаючи на успішний розвиток промисловості, більшість

єврейського населення продовжувала займатися дрібною торгівлею, продуктами сільського господарства – 29,65%, хлібом – 20,4%, тканинами, одягом і взуттям – 7,21%. Євреї утримували в своїх руках 23,3% усіх питних закладів губернії. Масова участь євреїв у шинкарстві викликала соціальну напругу між єврейською громадою та населенням регіону.

У ХІХ ст. царський уряд ухвалив закони про переселення євреїв на вільні державні і власницькі землі з метою переведення їх у землеробський стан і створення єврейських землеробських колоній. Упродовж 1861–1914 рр. на Поділлі діяло 18 таких колоній, у яких проживало 11231 осіб, котрі мали у своєму користуванні 21229 дес. земельних угідь. Проте для більшості євреїв-колоністів землеробство виявилось заняттям новим і не потрібним для них. Поступово це призвело до процесу згортання єврейських землеробських колоній (у 1913 р. їх залишилося 7). Спроба влади створити з числа євреїв у “смузі осілості” землеробський соціальний стан провалилася, проте євреї здебільшого були власниками і орендаторами земельних угідь. Так, у Подільській губернії у 80-х р. ХІХ ст. у користуванні євреїв було 22,4% (дес. землі) від кількості землі приватного володіння.

Доведено, що антисемітська політика царизму негативно вплинула на громадянські права єврейського населення краю. Єврейське населення було в певній мірі позбавлене виборчих прав, що усувало євреїв від участі в місцевому самоврядуванні. Тільки активна участь подільських євреїв у політичному русі під час революції 1905–1907 рр., у виборах до Державної думи змусили самодержавство частково долучити їх до місцевого самоврядування.

У роботі встановлено, що велику роль у зміцненні та розвитку єврейського населення краю відігравали створені євреями різні благодійні громадські об'єднання і товариства. Метою таких товариств була допомога хворим та незаможним євреям, збір коштів нужденним різних статей, віку, звання і становища, а також постачання їх одягом, їжею, паливом, допомога в пошуках заробітку, організація поховання померлих.

У дослідженні описано громадсько-політичне життя євреїв Поділля, їх участь у подіях революції 1905–1907 рр., підтримка ними діяльності осередків “Бунду” та інших політичних партій, боротьба проти самодержавства за права, свободи і демократизацію суспільства.

У дисертації показано, що головними чинниками самовираження євреїв Поділля залишалися освіта, культура, мова, релігія та традиції. Свою традиційну освіту євреї отримували в різних типах навчальних закладів, таких як хедери, талмуд-тори, що забезпечували початковою освітою дітей насамперед із малозабезпечених родин.

Встановлена урядом дискримінаційна норма при вступі дітей євреїв у гімназії і вищі навчальні заклади не дала змоги усім бажаючим отримати середню і вищу освіту. Для єврейського населення Поділля був притаманний високий рівень освіченості. Він становив у 1897 р. 41,3 % для євреїв-чоловіків і 21,7 % для жінок.

Встановлено, що значний вплив на розвиток і популяризацію єврейської культури мала організована мережа народних єврейських бібліотек-читалень, театрів і пересувних театральних груп та інших художніх колективів. У роботі вдалося повернути із забуття імена видатних представників подільського єврейства: вчених, письменників, поетів, митців, які зробили значний внесок у духовно-культурний розвиток регіону і сьогодні посіли чільне місце не тільки у вітчизняній, але й світовій культурі.

Невід’ємною частиною життя єврейства була іудейська релігія, яка проповідувалася через розвинуту в краї мережу синагог, молитовних шкіл і будинків. Основними напрямками єврейської релігії були іудаїзм і хасидизм. Одним із проявів впливу царизму на релігійне життя євреїв було “вихрещення”, або нав’язування євреям християнського віросповідання. З’ясовано, що масового переходу євреїв у християнство не було. Провал політики “християнізації” євреїв довів, що єврейське населення не було лояльним царському режимові.

Наукова новизна роботи визначається тим, що вперше виконано дослідження, яке комплексно і всебічно характеризує розвиток єврейської громади Поділля в 1861–1914 рр. через аналіз економічного, суспільно-політичного, культурно-освітнього і духовного життя єврейського населення краю.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає в тому, що отримані результати дослідження можуть бути основою подальших наукових розробок щодо історії євреїв, так і досліджень з історії Поділля, використані у навчальному процесі вишів, при створенні музейних експозицій, у краєзнавчій та культурно-просвітницькій роботі в місцях проживання євреїв.

Ключові слова: Правобережна Україна, Подільська губернія, Поділля, євреї, єврейська національна меншина, громада, “смуга осілости”, антисемітизм, єврейські погроми, землеробські колонії, іудаїзм, міграція.

ABSTRACT

Orlovskiy L. O. Jewish community in the socio-economic, socio-political, educational, cultural and spiritual life of Podillia (1861-1914). – Qualification scientific work on the rights of manuscript.

Thesis for the degree of candidate of Historical Sciences in the specialty 07.00.01 – History of Ukraine (07 Historical Sciences). – Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University. – Kamianets-Podilskyi, 2019.

The thesis on the basis of a complex of archival and published sources and existing theoretical research analysed the processes of demography, socio-economic, socio-political, educational, cultural and spiritual life of the Jewish national minority of Podillia during 1861–1914.

The author considers and generalizes the history of the Jewish community of Podillia in the 60s of the 19th - early 20th century as an integral part of the regional history of the studied period. The research discovered that history of the Jewish national minority of the Podillia region was largely unexplored. Historiography of the problem is represented mainly by modern Ukrainian and foreign scientific

literature. In fact, there are no qualifying scientific works and monographic publications on the topic of research, and the problems of demography, socio-economic, social, cultural and spiritual development of the Jewish population of Podillia (in the period of 1861–1914) were not systematized and generalized. The research used a wide archival and published documentary database, which allowed to fulfill the purpose and perform research tasks defined in the introduction of the work and to obtain scientific novelty of the research. A separate chapter defines scientific and theoretical principles and methods of scientific research according to modern requirements.

The work discovered that in the second half of the 19th – early 20th century the Jewish community was one of the largest national minorities in Ukraine, including Podillia. The policy of anti-semitism of the Russian autocracy against the Jews, which was aimed at their denationalization, assimilation and Russification which led to the Jewish pogroms in the Russian Empire and in Podillia in 1881–1882 and during the revolution of 1905–1907, as well as to the intensification of migration processes, and mass evictions from the rural areas and the early development of the emigration of Jewish families to foreign countries.

The paper analyzes the politics of anti-Semitism of the tsarist government. However, strong national traditions, national consciousness and consolidated resistance of Jews prevented the implementation of this policy and contributed to the preservation of national and cultural life in places of their compact residence in Podillia.

The study analyzes the statistics of the total number of Jews in cities, towns and rural areas of Podillia province. It is found that throughout the period under study, the dynamics of the growing number of Jews in the Podillia showed their growth at the expense of natural increase.

The social division of the Jewish population into states such as burghers, merchants, peasants, and by property differentiation – rich, middle class and the prevailing poor people. On a professional basis, most of the Jews were employed in trade, artisans of different professions were second in number, the rest worked in the

industrial sector and the least number of Jews worked in agriculture. Wealthy Jews were merchants, business owners, contractors, tenants, pawn brokers. During the studied period, Jewish intelligentsia was formed. It was represented by teachers, doctors, scientists, lawyers, officials, priests, cultural and artistic workers. They significantly influenced the life of the Jewish and the entire population of the Podillia region.

The study analyzes the specific participation of Jews of Podillia in trade, industrial and handicraft production and their place and role in the formation of market relations in the region's economy. Jews were employed in sugar, wine, flour, tobacco and other industries. The products, which were made by Jewish entrepreneurs, were actively sold in local markets and exported abroad. Despite the successful development of the region's industry, the largest part of the Jewish population continued to be engaged in small trade. Most of the Jews of the province carried out trade in agricultural products – 29,65%, bread – 20,4%, fabrics, clothing and footwear – 7,21%. The Jews officially held in their hands 23,3% of all alcohol establishments of the province. The massive participation of Jews in tavern keeping caused social tension between the Jewish community and the indigenous population of the region.

In the 19th century the tsarist government adopted the law about the resettlement of Jews on the free public and private land with the purpose of their transfer into the agricultural workers and the establishment of Jewish agricultural colonies. During 1861–1914, 18 Jewish colonies were operating in Podillia, where lived 11231 persons, who had 21229 desiatyn of land in their use. However, for most of Jewish colonists, agriculture was a new and alien occupation. Numerous abuses of officials, embezzlement and other corruption schemes led to the degradation of the colonies (in 1913 there were 7). The attempt by government to create a Jewish agricultural social group failed. However, the Jews were mostly owners and tenants of land. So, in Podillia in the 80s of the 19th century in the use of the Jews was 22,4% of the land of private ownership.

It is proved that the anti-Semitic policy of tsarism negatively affected the civil rights of the Jewish population of the region. The Jewish population was deprived of electoral rights, which eliminated Jews from participation in local government. Only active participation of Podillia Jews in revolution of 1905-1907, in elections to the state Duma forced autocracy to partially involve them in local government.

The research discovered that a major role in strengthening and development of the Jewish population of the region was played by Jews charitable associations and companies. The aim of these societies was charitable assistance to the population, spread of Jewish spiritual and fiction literature, support of education, protection and development of national traditions. Providing the poor Jewish with food, clothing, free medical care, which became a form of social activity of these associations, brought them closer to other nationalities, facilitated the complex socio-economic life of Podillia citizens.

The study covers the social and political life of the Jews of Podillya, their participation in the events of the revolution of 1905–1907, their support for the activities of the Bund and other political parties, the struggle against autocracy for rights, liberty and democratization of society.

In dissertation shows that national education, culture, language, religion and traditions remained the main factors of Jewish self-expression in Podillia. Podillia Jews received their national education in different types of schools, such as hederi, the Talmud Torah, which provided primary education to children primarily from low-income families. The tsarism established a discriminatory norm for the admission of Jewish children to high schools and higher education institutions and did not allow everyone to receive secondary and higher education. The Jewish population of Podillia was characterized by a high level of education compared to the Christian population. In 1897 it was 41,3% for men and 21,7% for women.

A significant impact on the development and popularization of national culture was made by a network of national Jewish libraries-reading rooms, theaters and mobile theater groups and other art groups. The author of the research managed to return from oblivion the names of outstanding representatives of Podillia Jewish

scientists, writers, poets, artists who made a significant contribution to the spiritual and cultural development of the region and occupied a prominent place not only in national but also in world culture.

An integral part of Jewish life was the Jewish religion, which was preached through a network of synagogues, prayer schools and houses founded in the region. The main directions of the Jewish religion were Judaism and Hasidism. In general, the religious life of the Jewish population of the Podillia province did not undergo significant influence from autocracy, since the position of Judaism was strong enough. One of the manifestations of the influence of tsarism on the religious life of Jews was “baptising”, or the imposition of Christian religion. It was found out that there was no mass conversion of Jews to Christianity. The failure of the policy of “Christianization ” of Jews once again proved that the Jewish population will not be loyal to the tsarist regime.

The scientific novelty of the work is determined by the fact that for the first time the research thoroughly characterizes the development of the Jewish national minority of Podillia in 1861–1914 through the analysis of economic, socio-political, cultural, educational and spiritual life of the Jewish population of the region.

The practical significance of the thesis is that the results of the research can be used in further scientific research on the history of Jews and research on the history of Podillia can be used in the educational process of higher education, to organize exhibitions on the history of Podillia, in local historical, cultural and educational work in places of compact residence of Jews.

Key words: right-Bank Ukraine, Podillia, Podilya province, the Jews, the Jewish national minority, the community, the zone of settlement, anti-Semitism, pogroms, agricultural colony, Judaism, migration.

Список публікацій здобувача за темою дисертації:

Публікації, у зарубіжних виданнях та виданнях введених до міжнародних наукометричних баз

1. Орловський Л. О. Участь євреїв Подільської губернії в розвитку промисловості в другій половині XIX – на початку XX ст. *Гілея. Науковий вісник*. Київ : Видавництво Гілея, 2019. Вип. 143. (№4). Ч. 1. Історичні науки. С. 157–161.

2. Орловський Л. О. Стан єврейської освіти Поділля у другій половині XIX – початок XX ст. *Zbior artykulow naukowych. Konferencji Meidzynarodowej Naukowo-Praktycznej “Naykowe Wyszukai”* (30.10.2015 – 31.10.2015). Warszawa : Wydawca: Sp. Z o.o. “Diamond traiding tour”, 2015. С. 7–12.

3. Орловський Л. О. Єврейське населення Поділля в кінці XIX на початку XX століття. *Zbior artykulow naukowych. Konferencji Meidzynarodowej Naukowo-Praktycznej “Aktualne naukowe problemy. Rozpatrzenie, decyzja, praktyka”* (30.03.2016 – 31.03.2016). Warszawa : Wydawca: Sp. Z o.o. “Diamond traiding tour”, 2016. С. 28–32.

Публікації у наукових фахових виданнях ДАК МОН України

4. Щур Л. О. Медицина на Поділлі на початку XX ст. *Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст.* : Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції, 19 вересня 1998 року / Інститут історії України НАН України та ін. Стара Синява : Поділля, 1998: (Духовні витоки Поділля). С. 223–227.

5. Щур О. Т., Щур Л. О. Розвиток земських шкіл на Поділлі на початку XX ст. *Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст.* : Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції, 19 вересня 1998 року / Інститут історії України НАН України та ін. Стара Синява : Поділля, 1998: (Духовні витоки Поділля). С. 216–219.

6. Щур Л. О. З історії єврейських поселень на Поділлі. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. Т. 5 (7). С.165–173.

7. Щур Л. О. Національні меншини Поділля в дослідженнях зарубіжних і українських вчених наприкінці 90-х років ХХ ст. – початку ХХІ ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : Історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть* : матеріали міжнародної наукової конференції, 25–26 жовтня 2001 р. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. Т. 7 (9). С. 419–424.

8. Щур Л. О. Освіта єврейської національної меншини Поділля в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. Т. 8(10). С. 244–250.

9. Щур Л. О. Євреї та навчальні заклади Поділля у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. Т. 1: Матеріали шостого круглого столу "Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі". С. 255–263.

10. Орловський Л. О. Участь євреїв Поділля в розвитку торгівлі краю у другій половині ХІХ ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Вип. 15. Серія : Історія : зб. наук. праць / за заг. ред. проф. П.С. Григорчука. Вінниця, 2009. С. 199–205.

11. Орловський Л. О. Єврейська община Поділля в дослідженнях зарубіжних і українських вчених. *Питання історії України* : зб. наук. праць. Чернівці : Технодрук, 2009. Т. 12. С. 193–201.

12. Орловський Л. О. Видатні постаті єврейської громади Поділля в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. Т.13: Присвячено 90-річчю Кам'янецької доби УНР. С. 371–380.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

13. Щур Л. О. Єврейська національна меншина на Поділлі. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету* : зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів, присвяченої

85-й річниці від дня створення університету, 2–4 квітня 2003 р. : вип. 2 у 2-х т. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2003. Т. 1. С. 107–110.

14. Орловський Л. О. Стан освіти єврейського населення Могилева-Подільського в другій половині XIX – на початку XX ст. *Третя Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція*. Могилів-Подільський; Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. С. 100–105.

15. Орловський Л. О. Участь євреїв Поділля в розвитку питної торгівлі краю у другій половині XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Огієнка* : зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів : вип. 8 у 5-ти т. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. Т. 1. С. 61–62.

16. Орловський Л. О. Участь подільських євреїв в суспільно-політичному русі 1905–1907 рр. *Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції: [присвяченої 80-річчю від дня народження І.С. Винокура] / редкол.: Завальнюк О. М. (голова), Войтенко В. І. (співголова), Баженов Л. В. (відп. редактор) та ін.* Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. С. 343–348.

17. Орловський Л. О. Єврейські погроми на Поділлі в кінці XIX – на початку XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* : зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів : вип. 9 у 5-ти т. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. Т. 1. С. 68–69.

18. Орловський Л. О. Репресивна політика царського уряду стосовно єврейської общини Поділля у другій половині XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Огієнка* : зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів : вип. 10 у 5-ти т. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Т.1. С. 83–85.

19. Орловський Л. О. Євреї Поділля наприкінці ХІХ ст. *Краєзнавець Хмельниччини* : науково-краєзнавчий збірник / [гол. ред. Л. В. Баженов]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2013. Вип. 4. С. 48–52.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації:

20. Щур Л. О. Культура Поділля в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський, 1998. Т. 1. С. 90–96.

21. Щур Л. О. Соціальне становище селянства Поділля після скасування панщини. *Матеріали Х-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції* / ред. кол.: Винокур І. С. (відповідальний редактор), Баженов Л. В., Блажевич Ю. І. та ін. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. С. 287–292.

22. Щур Л. О. Репресивна політика царського уряду проти поляків на Поділлі в 60-80-ті роки ХІХ ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського педагогічного університету : Історичні науки* : у 6-ти т. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. Т. 4. С. 193–195.

23. Щур Л. О. Утиски і переслідування поляків на Поділлі в другій половині ХІХ ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету* : зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів присвяченої 85-й річниці Української національно-демократичної революції, 15-16 квітня 2002 р. : в 2-х т. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2002. Т.1. С. 78–81.

Публікації у співавторстві

24. Баженов Л. В., Орловський Л. О. З історії Меджибізької єврейської общини. Науковий вісник “Межибіж” : *Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції “Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині*

України” / за ред. О.Г. Погорільця, Л.В. Баженова, А.М. Трембіцького та ін.
Меджибіж ; Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2009. Ч. 1. С. 59–66.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП.....	8
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	14
1.1 Історіографія проблеми.....	14
1.2 Характеристика джерел.....	33
1.3 Методологія і методи дослідження.....	41
Висновки до розділу	50
РОЗДІЛ II. ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ І ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ У ЄВРЕЙСЬКІЙ СПІЛЬНОТІ.....	52
2.1 Імперська політика стосовно євреїв та їх правове становище.	52
2.2 Демографічні процеси у єврейській спільноті.....	72
2.3 Соціально-професійний склад євреїв.....	80
Висновки до розділу	88
РОЗДІЛ III. УЧАСТЬ ЄВРЕЇВ У ГОСПОДАРСЬКОМУ ЖИТТІ ПОДІЛЛЯ	89
3.1 Внесок у розвиток фабрично-заводської промисловості і ремесла.....	89
3.2 Участь євреїв у розвитку торгівлі краю.....	101
3.3 Оренда землі. Єврейські землеробські колонії.....	114
Висновки до розділу	128
РОЗДІЛ IV. УЧАСТЬ ЄВРЕЇВ У ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ РЕГІОНУ НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.....	130
4.1 Участь євреїв у місцевому самоврядуванні. Благодійні єврейські товариства.....	130
4.2 Виконання євреями військової повинності.....	142
4.3 Діяльність євреїв у громадсько-політичному русі на початку XX ст. .	149
Висновки до розділу	159
РОЗДІЛ V. КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЄ І РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ.....	160
5.1 Єврейське населення в системі освіти.....	160

5.2 Внесок євреїв у розвиток культури Поділля.....	171
5.3 Релігійне життя, “християнізація” євреїв.....	181
Висновки до розділу	188
ВИСНОВКИ.....	189
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	194
ДОДАТКИ	286

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Антисемітизм – одна з форм національної та релігійної нетолерантності та дискримінації, що виражається у неприязному або ворожому ставленні до євреїв. Суспільна або державна ідеологія, або державна політика, спрямована на обмеження політичних та громадських прав євреїв

Акультурація – процес взаємовпливу культур, сприйняття одним народом повністю чи частково культури іншого народу

Асиміляція – злиття одного народу з іншим шляхом засвоєння його мови, культури, національних звичаїв і традицій

Ашкеназі – термін, яким із середніх віків називали євреїв, які проживали переважно в землях Німеччини, їх потомків, які розселилися по світу, в тому числі на Поділля, і зберегли етнічний тип і мову ідиш

Бейт-Дін – єврейський релігійний суд

Бет га-Мідраш – школа, або місце, де вивчають релігійну літературу; молитовний дім

Бунд – Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії. Єврейська соціалістична партія, яка діяла в Східній Європі з 90-х років XIX ст. і поширилася в Україні

Гаскала (Хаскала) – просвіта, рух, який виник серед євреїв Німеччини у XVIII ст., що проголосив можливість поєднання основ іудаїзму з ідеями західної гуманістичної культури

Губ. – губернія

ДАВіО – Держархів Вінницької області

ДАХмО – Держархів Хмельницької області

дес. – десятина

ЄСДРП “ПЦ” – Єврейська соціал-демократична робітничка партія Поалей Ціон

Іврит – давня староеврейська мова, що використовувалася серед євреїв Поділля більше в релігійній практиці та в художній літературі

Идиш – єврейська мова з групи германських мов. Якою послуговувалися у повсякденному житті євреї Поділля як нащадки євреїв-ашкеназі, вихідців із Західної та Центральної Європи, у тому числі на Поділля

Ієшива (єшива) – єврейський заклад вищої освіти, де вивчається Усний закон, головним чином Талмуд

Іудаїзм – одна з найдавніших монотеїстичних релігій світу, національна релігія євреїв

Кагал (суспільство) – єврейська община в Речі Посполитій XVI-XVIII ст. і в Росії (до 1844 р.), орган її самоврядування, який здійснював представництво єврейської общини перед державною і місцевою владою

Казенний рабин – затверджена владою офіційна виборна посада, яка існувала з 1857 по 1917 р. в єврейських общинах Російської імперії. Обійняти її міг тільки випускник рабинського училища або загальних і середніх навчальних закладів. Його обрання затверджувалось губернською владою. Казенний рабин повинен був приймати присягу в євреїв-новобранців, вести книгу записів народжень, шлюбу і смертей

Кантор – спеціально навчена людина, що веде молитви в синагозі. Представляє громаду в її зверненні до Всевишнього

Клезмер – народні музиканти, які виступали у мандруючих ансамблях на весіллях, святах тощо

МВС – Міністерство внутрішніх справ

Меламед – вчитель у хедері

Мешумед – вихрест, людина, яка перейшла у християнство

Міньян – у традиційному єврейському праві мінімальна кількість членів молитовної громади – 10 чоловіків (старше 13 років, після церемонії барміцва)

Мішна – основна частина Талмуду

м-ко – містечко

м. – місто

Парнас – лідер общини, особа, яка відповідає за її матеріальне становище

Песах – весняне свято, що відзначає вихід євреїв з Єгипту і звільнення з рабства

“Поалей-Ціон” – Єврейська соціал-демократична робітничка партія, поміркована єврейська організація соціалістичного спрямування (1906-1928)

поч. – початок

ПСЗРИ – Полное собрание законов Российской империи

Рабин (рав, ребе) – звання, яке дає право викладати в школах, входити до складу релігійного суду, проводити релігійну службу

Рабинський суд – духовний суд, у якому розглядали питання розлучень та інші проблеми громади

Руб. – рубль (карбованець)

Русифікація – сукупність дій та умов спрямованих на зміцнення російської національно-політичної переваги в країнах, що входять до складу Росії, чи перебувають у сфері її впливу, за допомогою переходу чи переведення осіб не російської національності на російську мову і культуру та їх подальшої асиміляції. Найбільш характерний прояв політики російської влади

саж. – сажень

с. – село

СЄРП – Соціалістична єврейська робітничка партія

Синагога – головний інститут іудаїзму, будівля або приміщення, яке є центром релігійного і суспільного життя общини

Сіонізм – політична течія серед євреїв, яка виникла в кінці XIX ст. з метою відродження єврейської держави там, де вона колись існувала

“Смуга осілості” – територія компактного проживання євреїв у Російській імперії. Визначена російським царизмом після поділів Польщі (1772, 1793, 1795), з метою запобігання проникнення їх у великоруські губернії і захисту російського підприємництва від єврейської конкуренції. Назва з’явилася за часів правління імператора Миколи I

ССРП “ПЦ” – Сіоністська-соціалістська робітничка партія “Поалей Ціон”

Талмуд – кодекс єврейських законів, містить правові і релігійні норми іудаїзму, відомостей з різних галузей знань. Талмуд складається із Мішни (основна частина) і Гемари (коментарі до тексту Мішни)

Талмуд-тора – єврейський релігійний заклад, у якому вивчають основну релігійну літературу. Заклад утримувався за кошти громади, в ньому на відміну від хедерів навчалися хлопчики переважно з малозабезпечених родин

Тора (читання, закон) – збірник приписів, даних Богом євреям через Мойсея; у вузькому значенні – П'ятикнижжя і його рукописний сувій

Хасид – праведник, який суворо виконує приписи іудаїзму; з XVIII ст. - прихильник хасидизму

Хасидизм – релігійно-містичний напрямок в іудаїзмі, який виник у середині XVIII ст. і масово поширився в Східній Європі, у т. ч. на Поділлі

Хедер – єврейська початкова школа, обов'язкова для хлопчиків з 4-х до 13-ти років, призначалася для вивчення Тори і коментарів до неї. Існувала в Україні практично до Першої світової війни

Хевра Кадіша – товариство взаємодопомоги; братство поховань

Цадик – проповідник, духовний керівник хасидської общини

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України в м. Києві

Шабат – субота, сьомий день обов'язкового відпочинку, молитви і вивчення священного писання, який заповіданий Богом через Тору

Штетл (з ідиш – містечко) – єврейське містечко, або містечко, де згуртовано мешкали євреї

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Здобуття Україною незалежності, відродження її як самостійної держави кардинально демократизували та розширили можливості самоутвердження життя та діяльності на її території як титульної нації, так і майже 140 національних меншин та етнічних груп.

Одним із великих регіонів України, де зосередилися етнічні меншини, є історичне Поділля. Так склалося, що ще з доби середньовіччя і до наших днів на цій українській землі значний внесок у справу соціально-економічного розвитку краю з-поміж національних меншин зробила і робить єврейська громада, яка, зокрема, у другій половині XIX – на початку XX ст. за своєю чисельністю була однією з найбільших і сформувала компактні місця свого проживання серед корінного українського населення.

Вивчення життя єврейської спільноти краю і заглиблення в історичний контекст 1861–1914 рр. дозволило з'ясувати чимало аспектів нагромадженого євреями досвіду в різних сферах соціально-економічного, суспільно-політичного, культурного і духовного життя Поділля та залишеного в спадок наступним поколінням. Цей досвід євреї зараз успішно використовують в інноваційних процесах сучасної економіки нашої країни. Тема досі залишається малодослідженою, тому подальша наукова розробка й глибокий всебічний аналіз історії етнічних меншин краю, у тому числі єврейської, дадуть змогу не тільки відновити без ідеологічних штампів об'єктивну картину історичного минулого, але й глибше зрозуміти важливе значення сучасних національних процесів, які відбуваються в Україні, підтримати розпочатий процес національно-культурного відродження національних меншин, у тому числі і єврейської спільноти в різних регіонах держави. Отже, важливість вивчення в комплексі життя й діяльності єврейської національної меншини Подільського регіону і відсутність узагальнюючих праць щодо цього зумовлюють актуальність дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано відповідно до планів роботи кафедри всесвітньої історії й планової науково-дослідної теми кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка “Проблеми історії суспільних змін і трансформацій в Україні від найдавніших часів до сьогодення” (№ державної реєстрації 0116U008422) та напряму наукової програми Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, який функціонує при цьому ж закладі вищої освіти.

Мета і завдання дослідження полягає в тому, щоб на основі комплексного та об'єктивного опрацювання й аналізу різноманітних джерел всебічно дослідити участь єврейського населення в соціально-економічному, суспільно-політичному, освітньо-культурному і духовному житті Поділля в 1861–1914 рр.

Для реалізації мети передбачено розв'язання таких дослідницьких завдань:

- охарактеризувати стан вивчення проблеми в історіографії, розглянути джерельну базу роботи та обґрунтувати методологію і методи дослідження;
- дослідити російську імперську політику щодо єврейського населення та його правове становище;
- розкрити сутність “єврейського питання” в політиці російського самодержавства;
- розглянути демографічні процеси в єврейському середовищі, проаналізувати чисельний, соціальний і професійний склад єврейського населення краю;
- з'ясувати участь євреїв Поділля в розвитку аграрного, ремісничо-промислового та торгового секторів економіки;
- проаналізувати єврейське землеволодіння, орендування та функціонування землеробських колоній;
- висвітлити процес інституалізації громадського життя євреїв регіону;

– узагальнити різноаспектну участь євреїв у суспільно-політичному русі регіону;

– відтворити освітньо-культурне та релігійне життя євреїв Подільської губернії 1861–1914 рр.

Об’єктом дослідження є єврейське населення Поділля в період 1861–1914 рр.

Предметом дослідження є процес розбудови єврейської громади на Поділлі та перетворення її у вагомий чинник соціально-економічного, суспільно-політичного, освітньо-культурного і духовного життя регіону.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1861–1914 рр. Нижня межа зумовлена проведенням низки реформ у Російській імперії в 60-х р. XIX ст., які відкрили новий етап соціально-економічного і культурного життя в її регіонах, що мало вплив на єврейське населення, у тому числі на Поділлі. Верхня межа визначається початком Першої світової війни в 1914 р., яка стала кінцем попереднього періоду розвитку.

Територіально дослідження охоплює Подільську губернію в адміністративно-територіальних кордонах другої половини XIX – початку XX ст., на якій сьогодні розташовані південна частина Хмельницької, Вінницька і суміжні з нею подільські землі Миколаївської та Одеської областей. У дисертації паралельно вживається два поняття “Подільська губернія” і “Поділля”.

Методологічну основу дисертації склали принципи історизму, об’єктивності, системності. Їх реалізація стала можлива завдяки використанню загальнонаукових (аналізу, синтезу, класифікації, періодизації, узагальнення) і низки спеціально-наукових методів (історико-порівняльного, статистичного, історико-типологічного, системно-структурного).

Наукова новизна і теоретичне значення отриманих результатів полягають у комплексному дослідженні та висвітленні головних і маловідомих аспектів соціально-економічного, суспільно-політичного, освітньо-культурного

і духовного життя та діяльності єврейського населення Поділля у 1861–1914 рр.

У дисертації вперше:

- здійснено комплексний аналіз джерельної бази та ступеня наукової розробки теми, який засвідчив, що питання життя і діяльності єврейського населення Поділля не було об'єктом системного наукового вивчення;
- введено до наукового обігу широкий масив зібраних джерельних та історіографічних матеріалів;
- у комплексі проаналізовано й узагальнено політику російського уряду та місцевої влади щодо єврейської спільноти в різних сферах її життя;
- визначено демографічні процеси, соціальний стан, зайнятість у господарській сфері єврейського населення Поділля;
- з'ясовано та систематизовано участь і роль євреїв у розвитку сільськогосподарського, ремісничо-промислового та торгового секторів економіки Поділля;
- досліджено основні засади організації самоврядування євреїв та їх громадсько-політичну участь у суспільному житті регіону;
- встановлено благодійну та культурно-просвітницьку діяльність місцевих єврейських товариств;
- висвітлено релігійно-духовне життя єврейського населення.

Уточнено та поглиблено:

- науково-теоретичні і методологічні підходи до реконструкції етнонаціональної та демографічної проблеми;
- періодизацію життя і діяльності єврейської громади досліджуваного періоду;
- стан єврейського землеволодіння й орендування;
- роль і значення культурно-освітньої та духовної діяльності єврейського населення в регіоні.

Подальший розвиток отримали:

- динаміка змін у соціальній і професійній структурі єврейського населення Подільської губернії другої половини XIX – початку XX ст.;
- вивчення проблеми міграції євреїв з Поділля в інші регіони Російської імперії та в зарубіжжя;
- з'ясування низки змін, котрі відбулися в побуті, господарському, громадському, культурному житті єврейського населення;
- повернення із забуття низки імен діячів єврейської громади, які зробили посильний внесок у розвиток економіки, освіти, науки і культури Подільського регіону.

Практичне значення отриманих результатів дослідження полягає в тому, що його основні теоретичні положення і висновки, віднайдений та проаналізований автором фактичний матеріал можуть бути використані в подальших наукових розробках як історії єврейської національної меншини України, так і узагальнюючих праць з історії України й Подільського регіону, історичного краєзнавства та культурно-просвітницькій роботі, а також відповідних лекційних курсів, вибіркових дисциплін, у написанні посібників, дипломних і дисертаційних робіт з історії національних меншин. Також матеріали дисертації можуть бути впроваджені при формуванні музейних експозицій з історії Поділля як історико-географічного краю, для досліджень повсякдення, релігійного життя, побуту населення України.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертаційного дослідження знайшли відображення в доповідях автора на міжнародних, всеукраїнських і регіональних конференціях, зокрема: Міжнародній науково-практичній конференції “Духовні витoki Поділля: Творці історії краю” (Кам’янець-Подільський, 1994 р.), Міжнародній науковій конференції “Українська історіографія на рубежі століть” (Кам’янець-Подільський, 25–26 жовтня 2001 р.), Міжнародному круглому столі “Міжнаціональні відносини в контексті українського державотворення: історія і сучасність” (Кам’янець-Подільський, 2001 р.), Всеукраїнській історико-краєзнавчій науково-практичній конференції “Поділля і Південно-Східна

Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст.” (Стара Синява, 1998 р.), X-й Подільській науковій історико-краєзнавчій конференції (Кам’янець-Подільський, 2000 р.), Шостому круглому столі “Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі” (Кам’янець-Подільський, 2007 р.), III-й Могилів-Подільській науково-краєзнавчій конференції (Могилів-Подільський, 2009 р.), II-й науково-краєзнавчій конференції “Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України” (Меджибіж, 2009 р.), XIII-й Подільській науковій історико-краєзнавчій конференції (Кам’янець-Подільський, 2010 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції “Старокостянтинівщина та національно-визвольні змагання” (Старокостянтинів, 7-8 червня 2019 р.), Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej “Naukowe Wyszukai” (Sopot, 30–31.10.2015), Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej “Aktualne naukowe problemy. Rozpatrzenie, decyzja, praktyka” (Gdansk, 30–31.03.2016).

Публікації. За матеріалами дисертації здійснено 24 публікації, 9 з яких – у наукових фахових виданнях ДАК МОН України, 1– у виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз, 2 – за кордоном.

Структура дисертації. Робота складається з розгорнутої анотації, змісту, переліку умовних скорочень, вступу, 5-ти розділів, 15-ти підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, що нараховує 870 позицій, додатків. Загальний обсяг дисертації 298 сторінок, основного тексту 193 сторінки.

РОЗДІЛ I

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія проблеми.

Історіографія єврейської історії України започатковується у другій половині XIX ст., коли виходять перші праці дослідників, які висвітлюють різні аспекти життя, укладу й діяльності єврейського населення на території Російської імперії, України, зокрема і в Подільському регіоні. Процес вивчення проблеми можна умовно поділити на три основні періоди, які охоплюють: 1) 60-і рр. XIX – 1920 р.; 2) 1920–1980 рр.; 3) 1990 р. і до сьогодення.

Науковий інтерес до історії заселення євреями українських земель, у тому числі Поділля, етапів їх життя і діяльності започаткувався й розвинувся ще з кінця XVIII – першої половини XIX ст. Сприяло цьому процесу утворення в 1845 р. в Петербурзі Російського географічного товариства, члени якого займалися збиранням та поширенням географічних, статистичних та етнографічних відомостей на території Російської імперії. Одним із засновників цього товариства був академік П. Кеппен, який у своїй фундаментальній монографії “Девятая ревизия. Исследование о числе жителей в России в 1851 г.” зібрав статистичні відомості про населення всіх губерній і повітів Росії, з урахуванням статі та соціального стану, зокрема в роботі наведена інформація про євреїв Подільської губернії [359]. У своїй іншій праці дослідник аналізує єврейське законодавство Російської імперії в період 1676–1860 рр. [360].

У 1857–1858 рр. вийшла стаття М. Лебьодкіна, у якій автор на основі церковно-парафіяльних списків зробив спробу визначити національний склад українських губерній, зокрема навів статистичні дані про кількість єврейського населення у повітах Подільської губернії [364]. Проте названі праці мають певні прогалини й неточності і потребують глибокого осмислення та критичного аналізу.

Одним із перших, хто зробив спробу проаналізувати правове становище єврейського населення Російської імперії, був російський історик Ф. Леонтович. У своїй статті він продемонстрував уміння й обізнаність орієнтуватися у “єврейському” законодавстві [648]. Окремі аспекти соціально-побутового і релігійно-культурного життя євреїв у Російській імперії правдиво змальовані в роботі А. Алексева [475].

Деякі автори прагнули викласти історію євреїв, у першу чергу, в так званій “смугі єврейської осілости” кінця XVIII – початку XX ст., до якої входило і Поділля в складі губерній Південно-Західного краю (Правобережної України). Зокрема, певні спроби аналізу економічного та суспільного становища єврейського населення Російської імперії проглядаються в ґрунтовній праці юриста і публіциста І. Оршанського [728]. Автор здійснив статистичний аналіз по містам і містечкам губерній “смуги осілости”, охарактеризував єврейський погром в Одесі, навів цінні дані про коробочний збір з євреїв у Подільській губернії. Загалом у своєму дослідженні автор проводить ідею надання євреям громадянських прав на рівні з іншим населенням, підштовхує читача замислитися над причинами єврейської проблеми в Російській імперії. Відміна “смуги осілости”, дозвіл євреям проживати в імперії, на думку автора, призвело б до пожвавлення господарського життя в Росії і покращило б економічне становище єврейського населення.

Основну увагу дослідників єврейського населення Російської імперії та її регіонів упродовж XIX – початку XX ст. привертала численні факти дискримінації та переслідувань євреїв російським самодержавством. Заслуговує на увагу праця П. Демидова (князь Сан-Донато), у якій було зроблено спробу проаналізувати політику російської влади в єврейському питанні. Автор намагається з’ясувати причини скрутного становища євреїв у державі. Керуючись власними переконаннями віротерпимості і гуманності, історик сподівається на вирішенні цього болючого питання шляхом надання євреям рівних з усіма громадянських прав і свобод [552]. У цей період окрему

групу досліджень становлять праці, у яких висвітлено соціально-економічне життя єврейського населення “смути осілости”. З-поміж таких робіт слід назвати праці А. Суботіна [788], І. Галанта [523], В. Нікітіна [703], Б. Бруцкуса [511]. А. Суботін у своїй праці намагався проаналізувати господарське життя євреїв у “смузі осілости”, зокрема у Волинській і Подільській губерніях, а за недостатністю фактичного матеріалу автор не зумів відтворити загальну картину економічного становища євреїв у досліджуваному регіоні.

Дослідник Б. Бруцкус, використовуючи статистику всеросійського перепису населення 1897 р., здійснив комплексний аналіз соціально-професійного, економічного становища єврейства у “смузі осілости”, зокрема в Подільській губернії. Його праця стала важливим джерелом нашого дослідження, наприклад, І. Галант був переконаний, що саме існування “смути осілости”, є перешкодою у розв’язанні єврейського питання. Зусиллями групи російських науковців за редакцією В. Алєніцина було створено узагальнювальну працю, у якій викладено лише довідковий матеріал про життя євреїв на Поділлі у ХІХ ст. [355]. У низці праць звертається увага на різні проблеми життя і діяльності євреїв у сільському господарстві, промисловості, торгівлі, медицині, освіті регіону. Їх авторами були Й. Ролле [762], М. Сіماشкевич [775]. Зокрема, М. Барсов приділив увагу єврейським школам Поділля [482]. Загалом тодішня офіційна російська історіографія підтримувала і обґрунтовувала дискримінаційну політику самодержавства щодо євреїв на території Росії та України.

Не стояла осторонь від життя єврейської громади й українська історична та етнографічна наука 60-х рр. ХІХ – початку ХХ ст. Зокрема, проблеми розселення євреїв, їх уклад, стосунки з українським населенням у Правобережній Україні, в тому числі на Поділлі, привернула увагу засновників і діячів Південно-західного відділу Російського географічного товариства П. Чубинського, В. Антоновича, М. Драгоманова, П. Житецького. Зокрема, у своїх творах М. Драгоманов [452] і П. Житецький [453; 454] прагнули з демократичних позицій і водночас критично розглянути життя та діяльність

євреїв, їх участь у міжнаціональних стосунках, особливо взаємини з українцями. Єврейське питання займало чільне місце в роботі Подільського єпархіального історико-статистичного комітету (з 1903 р. – Подільського церковного історико-археологічного товариства (1865–1920 рр.) та у творчості його дійсних членів, науковців і краєзнавців. Із тодішніх офіційних позицій щодо євреїв була написана колективом авторів згідно з проєктом видавця П. Батюшкова відома книга “Подолия. Историческое описание” [483]. Перебуваючи під ідеологічним впливом вищеназваних видань, науковці та краєзнавці створили низку ґрунтовних досліджень з історії Поділля, у яких оприлюднили певні матеріали з життя і побуту євреїв і ввели їх в науковий обіг. Так, знаний краєзнавець і статистик В. Гульдман на межі 80–90 рр. ХІХ ст. видав фундаментальні праці [342; 345; 346], у яких уперше подав довідкову інформацію про всі населені пункти Поділля, вказав на розміщення євреїв, їх господарські заняття. Про єврейську громаду адміністративного центру Поділля йдеться в праці Ю. Сіцінського [772]. Зокрема, автор проаналізував основні етапи формування місцевої єврейської спільноти та її взаємини з українцями, поляками і вірменами, що мешкали у місті, хронологічно довівши матеріал до 90-х рр. ХІХ ст. У своєму капітальному виданні дослідник конкретизував розселення євреїв по повітах і населених пунктах губернії, зафіксував пам’ятки єврейської історії та культури станом на кінець ХІХ ст. [773].

Одним із перших, хто застосував нову методологію (характеристика етнічних меншин не за релігійною приналежністю, а за національною) у дослідженні історії євреїв у Російській імперії, був С. Дубнов (1860–1941 рр.). Учений створив періодизацію історії єврейства. Результатом його досліджень стала праця, у якій обґрунтовано ідею, що єврейський народ сформувався в процесі пристосування до тих умов, у яких він жив [565]. У своїй статті він підтвердив свою концепцію, що євреї є нацією серед інших націй. С. Дубнов писав, що “єврей, який задоволений своєю батьківщиною, може бути патріотом країни в якій проживає, залишаючись в той же час відданим сином своєї

розпорошеної, але єдиної єврейської нації” [566, с. 23–24]. У своєму тритомнику С. Дубнов, аналізуючи епоху правління Олександра III (1881–1894 рр.), назвав її періодом “чотирнадцятилітньої війни з євреями” [563]. Помітний внесок у вивчення правового і економічного становища єврейського населення Росії, зокрема його західних регіонів, які охоплюють й Поділля, здійснив Ю. Гессен у своїх працях [531; 533]. Його праці характеризуються глибоким розумінням культури і побуту єврейського населення. Неупереджено аналізуючи політику російського самодержавства стосовно євреїв, автор з’ясував її причини в цілому, спираючись тільки на факти [530]. Кульмінацією його творчості став вихід знаменитої монографії з історії єврейства в Росії [532]. Як писав сам автор, “я намагався дати неупереджений, на скільки це в моїх силах, опис життя єврейського народу Росії”. Автор спираючись на значний масив фактичних матеріалів під різним кутом спробував осмислити і проаналізувати тогочасні історичні події. Виважено і послідовно критикуючи політику російського уряду в єврейському питанні, переконував, що саме “смуга осілості”, заважає його вирішити, виступав за надання євреям громадянських прав на рівні з іншим населенням імперії.

Глибоким розумінням ролі євреїв в економічному житті Російської імперії вирізняються роботи Р. Бланка [494], С. Гепштейна [535], І. Бікермана [493], Д. Пасманіка [733] та ін. Зокрема, Д. Пасманік у своїй праці, наводячи хоча й приблизні статистичні дані чисельності єврейських ремісників, землеробів, різного роду робітників, зробив спробу показати дійсно економічний стан єврейського населення в Російській імперії. Окремим аспектам виконання євреями військової повинності на початку ХХ ст. присвячено дослідження М. Усова [790] та Х. Коробкова [458]. Зокрема, Х. Коробков на сторінках своєї статті проаналізував особливості виконання рекрутської повинності в часи правління Миколи I. Питання організації та самоуправління єврейської громади розглядалося в розвідках Ф. Геца [451], С. Пена [735].

Вивченням історії й культури Поділля, міжнаціональних відносин у регіоні, а також становища єврейської громади займався на початку ХХ ст. польсько-український історик і етнограф О. Прусевич [462; 464]. У своїй головній праці він подав статистичні відомості про чисельність євреїв станом на 1913 р., розглянув їх майнове розшарування, роль в економіці міста [463]. Цікавий матеріал про кількісний склад населення Поділля і соціально-економічне життя в його складі євреїв вміщено в посібнику краєзнавця Н. Григорєва-Нашого [540].

Таким чином, упродовж 60-х рр. ХІХ і початку ХХ ст. зусиллями науковців і краєзнавців були закладені підвалини вивчення життя та діяльності єврейського населення досліджуваного періоду. Проте в абсолютній більшості, захищаючи офіційну точку зору тодішньої історіографії, дискримінаційну політику російського самодержавства щодо євреїв, автори й упорядники не зуміли в своїх працях належно відтворити весь уклад єврейської спільноти, її місце і роль у житті регіону.

20-ті рр. ХХ ст. стали своєрідною “відлигою” у міжнаціональних відносинах у радянській Україні, пов’язаною з тимчасовою ліберальною політикою більшовицької влади щодо етнічних меншин. Це сприяло пробудженню інтересу до вивчення, зокрема єврейської історії, появи спеціальних дослідних комісій з єврейського питання у складі Постійної комісії з вивчення етнічного складу населення Росії і суміжних країн (1921–1925 рр.), створеній при Раді національних меншин НКО України (з 1924 р.), Всеукраїнського комітету краєзнавства (з 1925 р.), а також Етнографічній комісії ВУАН, у якій у 1929 р. було засновано Кабінет виучування національних меншин, діяльність Єврейського народного університету (1918–1920 рр.) тощо.

У червні 1919 р. при ВУАН було створено Єврейську історико-археографічну комісію, очолювану І. Галантом. Зусиллями І. Галанта й А. Кримського в 1928–1929 рр. був виданий двотомний збірник праць, присвячений історії українського єврейства, у якому певна увага приділялася й

дослідженню життя єврейського населення Поділля в XIX – на початку XX ст. [328]. З-поміж статей і матеріалів цих видань привертає увагу вагомністю змісту публікація В. Рибинського “Єврейські хліборобські колонії на Київщині, Волині і Поділлі в першій половині XIX ст.” [760]. Ще до створення вищезгаданої наукової комісії дослідник І. Галант цікавився історією розселення єврейського етносу на теренах Російської імперії [522]. Перебуваючи в згаданій комісії, він опублікував низку наукових праць, які стосувалися різних аспектів життя євреїв, зокрема їх релігії [524]. Проблемі єврейської сільськогосподарської колонізації в Україні в першій половині – середині XIX ст. присвятив своє дослідження С. Боровий [504]. Водночас цікаві відомості з життя та діяльності єврейського населення Правобережної України містять видані в Москві російською мовою два випуски збірника “Еврейское население СССР: Материалы и исследования” (1927; 1928) [326].

Чималий внесок у дослідження національних меншин на Поділлі в історичному розрізі зробив у 20-ті рр. відомий український географ, ректор Кам’янець-Подільського інституту народної освіти професор В. Геринович. У його творчій спадщині, яка поповнила джерельну базу з географії та історії регіонів України, зокрема й Поділля, до цього часу зберігає актуальність його праця, у якій висвітлено особливості укладу та діяльності місцевої єврейської громади [529]. Особливої уваги вартує дослідження М. Кіппера, у якому обґрунтовано початки формування компактного проживання євреїв у Правобережжі в XIX ст. [631].

Для розуміння ролі євреїв Поділля й інших регіонів в економічному і суспільному житті другої половини XIX – початку XX ст. неабияке значення мають узагальнюючі праці з історії України відомих учених М. Слабченка [779], К. Воблого [519], С. Городецького [539], у яких окремі розділи присвячені статистиці розселення євреїв регіонами країни з демографічним аналізом та визначенням участі їх в економічному житті суспільства. На жаль, подальші дослідження і вивчення минулого нашого краю були призупинені у зв’язку з масовими політичними репресіями, які торкнулися, насамперед,

наукової інтелігенції України, краю, котра намагалася без ідеологічних штампів об'єктивно відтворювати сторінки історії.

Період відновлення та подальшої роботи істориків і краєзнавців з вивчення проблем історії євреїв в Україні припадає на 40–80-ті рр. ХХ ст. У той час з'явилася низка фундаментальних досліджень, присвячених розкладу кріпосницької системи та соціально-економічного розвитку населення Правобережної України в ХІХ – на початку ХХ ст. У першу чергу до них належать монографії І. Гуржія [546; 545], М. Лещенка [650], багатотомна “Історія Української РСР” [609] та ін. праці, у яких висвітлено важливі питання соціально-економічного розвитку та утвердження капіталістичних відносин в економічному житті України, зокрема Подільської губернії, у досліджуваний період, розглянуто етнічний склад населення та міжнаціональні стосунки, звернено увагу на активну участь євреїв у господарській діяльності, торгівлі, у розвитку ринкових відносин. Ідейно-теоретичними засадами для дослідження радянськими науковцями історії національних меншин слугувала праця московського вченого Ю. Бромля [509].

У 60–70-ті рр. ХХ ст. виходить низка важливих наукових праць, присвячених етносоціальним, демографічним процесам у різних регіонах України, зокрема й на Поділлі. Прикладом можуть слугувати видання В. Наулка [697; 698; 699] й ін. Проблематиці розміщення єврейського населення в регіонах України, їх господарської та культурної діяльності в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. присвятив своє дослідження В. Кабузан у співавторстві з В. Наулком [613]. Єврейське питання в політиці царизму отримало висвітлення у монографіях П. Зайончковського [594; 595]. Автор неупереджено, на основі значного масиву архівних джерел, глибоко проаналізував процес прийняття “Тимчасових правил” стосовно євреїв. Чимало окремих фактів із життя та діяльності євреїв Поділля ХІХ – початку ХХ ст. міститься в нарисах про населені пункти у томах “Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область” (1971) [608] та “Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область” (1972) [607].

Варто зауважити, що в 40–80-х рр. ХХ ст. так і не було створено в Україні узагальнюючих праць з історії єврейства. У вказаних вище публікаціях увагу звернено на окремі аспекти життя і діяльності єврейських громад в Україні і, зокрема на Поділлі, продемонстровано ідеологічний підхід, несумісний з об'єктивним вивченням історичних процесів, не з'ясовано дискримінаційної політики російського самодержавства стосовно національних меншин взагалі і євреїв зокрема.

Початок 1990-х рр. ознаменувався важливими історичними подіями в житті українського народу, який став на шлях розбудови незалежної держави. Внаслідок цього з'явилися сприятливі умови для подальшого дослідження історії національних меншин, які населяли Україну, зокрема територію Поділля. Підсилювало цей фактор зняття секретності з матеріалів, що розкривають заборонені радянською цензурою окремі факти та події в історії етнічних громад, і допуск дослідників до архівного фонду України, а, головне, бажання науковців і суспільства загалом відтворити об'єктивну історичну правду, заповнити так звані “білі плями”, реабілітувати жертви тоталітарних режимів, з'ясувати інші обставини життя і діяльності національних меншин. У результаті розпочався інтенсивний потяг до пізнання таких проблем, і за роки незалежності України з історії етнонаціональних відносин видано втричі більше праць, ніж за весь період з другої половини ХІХ і до кінця 80-х рр. ХХ ст.

До речі, варто визнати, що суттєву роль у справі розкриття та дослідження історії єврейського етносу відіграють праці російських дослідників [605; 601], О. Дашевської [549], С. Сівак [774]. Зокрема, С. Сівак зібрано значний матеріал про компактні місця проживання євреїв на Поділлі, їх виробничу діяльність, майнове становище, дотримання ними різних традиційних релігійних обрядів і звичаїв, а також з'ясовано їх соціально-побутові відносини з іншими соціальними групами населення краю, особливу увагу акцентовано на взаємини з корінним населенням. Вивченням історії євреїв активно займається Санкт-Петербурзький Державний Єврейський

Університет, філія якого працює в Києві. У липні 1992 р. в Петербурзі відбулася міжнародна конференція “Євреї в Росії. Історія і культура”, учасниками якої були спеціалісти з єврейського питання з країн СНД і Балтії, а також з Франції, Великобританії, США, Ізраїлю та ін. Основним завданням конференції було висвітлення проблем джерелознавства та історіографії єврейської історії. На основі доповідей конференції в 1995 р. вийшов доволі інформаційний збірник за редакцією Д. Ельяшевича [604].

Із 90-х рр. ХХ ст. активно виявили себе в дослідженнях історії євреїв Росії та України ізраїльські науковці. Вони плідно співпрацюють з українськими дослідниками, дієво використовують документи і матеріали архівів Східної Європи. До головних наукових видань, у яких є регіональні аспекти діяльності єврейства в Україні в історичному контексті, належать книги Ф. Канделя [627], Ш. Еттингера [569], Самюельса Рута [766]. У статті А. Хаєша показано боротьбу єврейського молитовного товариства з органами державної влади, зокрема Подільською губернською адміністрацією і міністерством внутрішніх справ за право суспільного богослужіння [809].

Важливі дані для з’ясування особливостей життя і діяльності єврейського населення в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. містяться в монографіях і книгах відомих вітчизняних етнологів В. Наулка [699], В. Євтуха [583; 584]. Проблемі єврейського питання в політиці царизму присвячені дослідження українських істориків Н. Щербак і М. Щербак [822; 823], І. Погребінської [741], російських – В. Нахмановича [700], М. Савіних [850], О. Іванова [456], Д. Ельяшевича [611], В. Малахова [846] та ін. Однією з головних узагальнювальних праць, яка характеризується якісно новим рівнем осмислення історії єврейської людності, є монографія Я. Хонігсмана і А. Наймана [817]. Її автори, спираючись на значну джерельну базу, з’ясували, зокрема, переселення єврейських громад на Поділля і Волинь. Одночасно ґрунтовною історичною довідкою є екскурс М. Шестопада [821]. Її автор на основі масиву фактичного матеріалу простежує стосунки євреїв та українців, розмірковує над причинами антисемітизму, спростовує міф про, буцімто,

зоологічну ненависть українців до євреїв. Такі ж проблеми розглядаються у виданому в Києві науковому збірнику [582]. Проблему розселення євреїв в Україні і світі в просторі часу розглянули в спільній публікації В. Кабузан і В. Наулко [613]. Проблемі єврейських погромів у 1905 р. присвячено статтю А. Ашера [477].

Всебічна розробка і вивчення історії краєзнавства, а також у цьому контексті національних меншин Поділля знайшли своє відображення у ґрунтовних дослідженнях відомого вченого, історика і краєзнавця Л. Баженова [478, 479]. Зокрема, у своїй статті автор досліджує історію єврейської імміграції в Україну та в її складі Поділля у період XI – XVIII ст., аналізує вплив єврейської спільноти на соціально-економічне і культурне життя Поділля. Автор робить висновок, що незважаючи на різні обставини, єврейська громада зуміла зберегти свою етнічність, віру, мову, традиції, менталітет і здійснює значний внесок в суспільно-політичне життя країни, стала невід’ємною складовою українського народу [480].

У 1994 р. колектив авторів (Л. Артюх, В. Балабушок, З. Болтарович та ін.) видав цінну книгу, у якій автори В. Наулко, В. Перковський і Н. Чорна оприлюднили розділ, де висвітлили аспекти побуту, традицій, обрядів, вірувань, господарювання в історичному розрізі, зокрема місцевого єврейського населення в досліджуваний нами період [742].

Проблеми життя євреїв на волино-подільському порубіжжі в XIX ст. розглядаються у монографії О. Іваценка і Ю. Поліщука, де на основі архівних матеріалів об’єктивно висвітлено процес розселення етносу в цьому регіоні, специфічні особливості їхньої господарської діяльності, культурного і громадського життя [606]. Важливою подією в сучасній історіографії досліджуваної проблеми став захист кандидатської дисертації та видання однойменної монографії А. Морозової [689; 847]. Ці праці не тільки комплексно висвітлюють регіональні особливості життя та діяльності єврейської громади на Лівобережжі України відповідних хронологічних меж,

але й дають змогу здійснити порівняльний аналіз становища єврейського населення на Поділлі й на Правобережжі України загалом.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. група російських та ізраїльських учених Б. Хаймович [812], А. Хаеш [811], В. Лукін [657], В. Димшиць [567] та інші зробили спробу висвітлити історію єврейського населення на території Поділля у двотомному виданні [472; 473]. У праці на конкретних прикладах з'ясовано економічне, політичне і культурне життя єврейства подільських містечок у ХІХ – на початку ХХ ст. Проте ці видання не узагальнюють весь комплекс життя євреїв на Поділлі досліджуваного періоду, містять фактичні й технічні помилки, не пояснюють того, хто є насправді засновником містечок у регіоні, які в ХІХ ст. були заселені євреями, не розглядають українсько-єврейські стосунки. Значний масив етнографічного й історичного матеріалу про єврейське населення земель України, зокрема Поділля, міститься в колективній збірці : “Євреї в Україні: Історія, культура, традиції” [582].

На сучасному етапі розвитку історіографії стосовно національних меншин і, зокрема єврейської, значна роль належить науковцям і краєзнавцям Поділля. Певна консолідація наукових інтересів щодо даної проблеми відбулася на міжнародній конференції “Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність” [701], на ІХ (1995), Х (2000), ХІ (2004), ХІІ (2007), ХІІІ (2010), ХІV (2014), ХV (2017) Подільських наукових історико-краєзнавчих конференціях, інших наукових форумах.

Важливим надбанням у регіональному дослідженні єврейського етносу стала монографія хмельничанина П. Слободянюка, яка власне, є першою спробою в історіографії узагальнити історію проживання в цьому ареалі єврейського етносу від Київської Русі до сьогодення. Автор розглянув етносоціальні проблеми єврейських громад, релігійні і культурні процеси в їх середовищі, різні громадсько-політичні аспекти, але менше уваги приділив участі євреїв у господарському житті та ринкових відносинах [781],

Значним доробком у даній галузі став захист дисертації та опублікування однойменної монографії науковця з Кам'янця-Подільського В. Малого [670].

Автор уперше в українській історіографії зробив спробу комплексного дослідження становища й розвитку головних національних меншин регіону, їх взаємин між собою та корінним населенням. На основі широкого кола документальних матеріалів сформульовано ряд важливих висновків щодо динаміки розселення етнічних громад, їх статево-вікової, релігійної та соціально-професійної структури й освітнього рівня, природного і механічного руху, окреслено різні сторони життя та діяльності населення Поділля, його соціальний і релігійний склад. У цьому плані досліджується і єврейська меншина, хоча, зрозуміло, автор не зміг показати всі аспекти її життя.

Проблемі історії освіти Поділля, становленню та розвитку середніх і середніх спеціальних навчальних закладів у другій половині XIX – на початку XX ст. присвячено монографічне дослідження кам'янчанина І. Сесака. У праці значну увагу звернуто на висвітлення основних показників діяльності початкових і середніх шкіл, як кількісних, так і якісних, на політику царизму в галузі освіти. Цікавим з цієї точки зору є розглянутий автором релігійний склад учнів досліджуваних навчальних закладів, зокрема євреїв [769].

Певною новацією є той факт, що відомий краєзнавець Хмельниччини І. Стасюк зумів створити узагальнюючу працю про життя євреїв від початку заселення до наших днів на прикладі Теофіпольського району цієї області, використовуючи, головним чином, документи і матеріали Центрального історичного архіву України у Львові, державних архівів Житомирської і Хмельницької областей. Життю єврейської громади у XIX – на початку XX ст. присвячено цілий розділ, який, на жаль, має певні прогалини [785].

У роки незалежності України різні аспекти діяльності єврейської громади на Поділлі в другій половині XIX – на початку XX ст. досліджує велика група науковців і краєзнавців. Зокрема, збагачують дослідження даної проблеми статтями і розвідками О. Завальнюк, О. Комарніцький [591; 592], І. Рибак [755], А. Гуменюк [542; 543] та ін. Дослідники О. Симчишин [776], А. Павко [732], О. Федьков [806] у своїх наукових дослідженнях висвітлюють історію діяльності Загального єврейського робітничого Союзу в Литві, Польщі та Росії

(Бунду), інших політичних партій. Діяльність Бунду вони розглядають, як органічну невід’ємну складову частину розвитку суспільно-політичних процесів в Україні, у тому числі й на Поділлі, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Значну увагу згадані автори надали утворенню комітетів, осередків Бунду зокрема, у Подільській губернії, їх співпраці з представниками інших соціал-демократичних партій, революційній діяльності в 1905–1907 рр.

Дослідники І. Власюк [837], А. Воловик [520], А. Михайлик [682; 683; 684], С. Єсюнін [585] та ін. розглянули особливості соціально-економічного розвитку Поділля у ХІХ – на початку ХХ ст., формування ринкових відносин і в цьому контексті проблему становища різних національних меншин, у тому числі єврейської. У монографії А. Михайлика і Л. Баженова комплексно досліджено розвиток сільського господарства, промисловості і торгівлі на території Правобережної України, зокрема Поділля в ринкових умовах 1861–1914 рр. [684]. У своїй монографії дослідник А. Глушковецький на основі значного масиву архівних джерел висвітлив участь подільських євреїв у підготовці і в процесі виборів до Державної думи Російської імперії [537].

Питанню політики імперської влади в єврейському питанні досліджуваного періоду присвячені праці сучасних російських науковців В. Нахмановича, А. Іванова, Л. Горизонтова, М. Вітенберг, М. Пулькіна, А. Сафонова, І. Наумова, А. Міндліна В. Малахова [846] та ін. Наприклад, А. Іванов [456], А. Сафонов та І. Наумов [767] спробували проаналізувати політику царського уряду стосовно євреїв у галузі вищої освіти. М. Вітенберг [836] і М. Пулькін [870] розглянули правові наслідки імперської політики царизму для життя євреїв, А. Міндлін [686] висвітлив вплив державних, політичних і громадських діячів Російської імперії на життя євреїв в імперії, А. Тіхонов проаналізував єврейські погроми 1881 р. в українських губерніях [791]. Соколова А. описала архітектуру штетлів Поділля ХVІІІ – початку ХХ ст. [853].

Серед загальних досліджень цього періоду, які стосуються проблеми єврейського питання в регіонах Російської імперії, помітне місце займають

праці закордонних учених, зокрема монографії австрійського – А. Каппелера [629], британських – Дж. Хоскінга [818] і Дж. Кліера [633], єврейських – Ф. Канделя [627], Й. Френкеля [807], В. Енгеля [610] та інших. Звертає на себе увагу монографія, підготовлена колективом ізраїльських, російських, американських і німецьких дослідників, присвячена різним аспектам життя євреїв у регіонах імперії. Серед основних тем, які висвітлені в п'яти розділах книги, – історія державного законотворення про євреїв, єврейські суспільні, релігійні та політичні рухи, демографічні процеси, розвиток нової єврейської літератури трьома мовами – івриті, ідиші і російській, а також виникнення різних форм національної культури на території імперії [602]. Суттєвим доповненням до цього видання є опублікована стаття М. Бейзера, у якій розглядається життя єврейського містечка в Російській імперії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. [868].

У роки незалежності України з'являються дисертаційні дослідження українських істориків, які торкаються різних сторін соціально-економічного, політичного та культурного розвитку єврейського населення Правобережної України, зокрема Поділля. Зокрема, у дисертації А. Мучника описано процес формування і розвиток єврейського кредитно-кооперативного руху в Україні [848]. Аналізуючи витоки єврейського кредитно-кооперативного руху, дослідник дійшов висновку, що природа цього процесу полягала, з одного боку, у соціальних умовах “смуги осілості” та в політиці царизму в єврейському питанні, а з другого боку, у релігійних цінностях самого іудаїзму. Становленню і розгортанню кооперативного руху на Правобережжі у 1860–1914 рр. також присвячене дисертаційне дослідження Ю. Магась-Демида [845]. У другому розділі своєї роботи авторка проаналізувала соціальні й економічні фактори, які вплинули на розвиток кооперативного руху, а також законодавчу політику царського уряду стосовно нацменшин у галузі кооперації. Дослідниця дійшла висновку, що законодавчі акти Російської імперії кардинально звужували права євреїв, зокрема можливості їх вступати до кредитних, споживчих сільськогосподарських, виробничих кооперативних

установ. На прикладі Подільської губернії простежено національний та кількісний склад кооперативів.

На сучасному етапі значна увага українських істориків акцентована на дослідженні національних меншин Правобережної України, зокрема єврейської в контексті етнічної політики Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. Серед них слід відзначити праці С. Кальяна [624], А. Глушковецького [538], О. Безарова [488], Ю. Поліщука [743], Н. Івчик [600], М. Гаухмана [527], Л. Моїсеєнко [688]. Дослідник С. Кальян у своїй монографії проаналізував особливості українсько-російсько-польського етнополітичного середовища, у якому відбувався розвиток єврейської громади в період з кінця 50-х рр. XIX ст. до 1903 р. Основну увагу автор зосередив на політиці самодержавства щодо євреїв, українсько-єврейському протистоянні, так і елементах співпраці. Окрему увагу приділено питанням політичного розвитку єврейства, охарактеризовано специфіку складових ресурсу (демографічного, економічного, інформаційного та ін.) єврейської нації [623]. Аналізу національної політики П. Столипіна присвячена дисертація О. Стрілюка, у якій значну увагу приділено єврейському питанню в діяльності царського уряду. У праці виявлено причини, які спонукали прем'єра вивчати зокрема єврейське питання, розглянуто особливості його вирішення та проаналізовано пріоритетні аспекти, визначено фактори, які вплинули на формування урядових підходів щодо вирішення національної проблеми [854].

Значним доробком у дослідженні проблеми державної політики російського самодержавства в розв'язанні єврейського питання стала праця О. Безарова [486]. Автор на основі історичних та архівних джерел ретельно простежує закономірності розвитку поглядів царизму стосовно єврейської проблеми, розкриває причини та особливості загострення єврейського питання в Російській імперії від початку його виникнення наприкінці XVIII ст. й до формування нових підходів щодо його врегулювання наприкінці XIX ст. Шкода, що автор охопив малий період історії досліджуваної проблеми.

У монографії Ю. Поліщука проаналізовано зовнішні та внутрішні чинники політики російського самодержавства в етнічній сфері, простежено основні принципи соціально-економічної, освітньої, церковно-релігійної політики Російської імперії та її вплив на етнодемографічні та етносоціальні процеси, становища поляків, росіян, євреїв, німців і чехів регіону [745]. Зокрема автор висвітлює дискримінацію освітньої традиції євреїв та боротьбу царизму з релігійними устоями.

Заслуговує на увагу дисертаційне дослідження Н. Івчик, у якому авторка концентрує увагу на питанні політики царського уряду щодо польського та єврейського етносу Правобережної України в другій половині 1850-х – початку 1880-х рр. [841]. Третій розділ дисертації повністю присвячений єврейському питанню. Діяльності місцевої адміністрації та політичної поліції Російської імперії щодо української, єврейської та польської націй на Правобережній Україні в 1905–1914 рр. присвячена дисертація М. Гаухмана [838]. Зокрема, дослідник охарактеризував соціальне становище та правовий статус єврейського населення регіону. Автор робить висновок, що національна політика самодержавства стосовно євреїв у досліджуваній період мала репресивний характер.

Одним із важливих аспектів у житті єврейства Правобережжя, зокрема Поділля було виконання ними рекрутської повинності. Вирішенню цієї важливої проблеми присвячені праці Т. Трофімук, С. Сидорук, А. Філінюк, Н. Мацко. Так, Т. Трофімук простежила процес рекрутування євреїв до російської армії в період 1827–1874 рр. за матеріалами Волинської губернії [856]. Н. Мацко проаналізувала специфіку рекрутської повинності в Подільській губернії за часів Російської імперії [677]. Питанню виконання рекрутської повинності на теренах Правобережжя в 1794 – 1874 рр. присвячена дисертація С. Сидорук [851]. Значним здобутком у дослідженні даної проблеми стала колективна монографія подолян А. Філінюка і С. Сидорука, у якій автори на основі залучення значного масиву джерел розкривають місце рекрутчини в суспільному житті корінних жителів і національних меншин регіону. Один із

підрозділів роботи присвячений рекрутській повинності єврейського населення краю. Автори з'ясували сутність феномену рекрутчини і його вплив на соціально-економічне та суспільно-політичне життя населення краю [806].

Привертає увагу дисертаційне дослідження А. Бородія, у якому автор на основі архівних джерел розглянув проблему становища євреїв в аграрних відносинах на території Правобережної України в 1861–1914 рр. [834]. Проблемі еволюції системи єврейських громадських об'єднань України в 60-ті рр. XIX ст. – 30-ті рр. XX ст. присвячена дисертація та опублікування однойменної монографії В. Доценка [839]. Автор на основі аналізу різноманітних архівних та опублікованих джерел системно проаналізував особливості формування та діяльності єврейських громадських об'єднань в Україні, розкрив методи, форми і наслідки діяльності єврейських громадських організацій, товариств та спілок. Проблемі діяльності громадських об'єднань етноменшин Правобережжя у складі Російської імперії також присвячене дисертаційне дослідження Я. Бойчук. Значну увагу дослідниця приділяє діяльності різноманітних єврейських благодійних товариств, визначає їх роль у суспільному та громадському житті регіону, зокрема Поділля [833].

Історія єврейського населення Поділля в зазначений період стала предметом розгляду в цілій низці статей автора даної дисертації. Зокрема, здійснено аналіз зарубіжної і вітчизняної історіографії по даній проблемі [717], описано єврейські погроми на Поділлі [720], проаналізовано політику самодержавства щодо євреїв [721], розглянуто питання євреїв в системі освіти і культури краю [713, 710, 723]. Досліджено участь євреїв в суспільно-політичному русі 1905–1907 рр. [719].

Заслуговує на увагу монографія історика, краєзнавця дослідника Поділля С. Єсюніна у якій автор на основі опрацьованого масиву архівних джерел і літератури висвітив актуальні і малодосліджені проблеми подільського краю, що стосуються адміністративного та економічного аспектів розвитку міст і їх соціальної інфраструктури. Вперше в українській історії автором здійснено типологію міст Поділля та запропоновано періодизацію їх розвитку [586].

Подією в історіографії єврейської проблеми стала поява в 2016 р. фундаментальної монографії авторів професора Торонтського університету П. Магочія та професора Центру єврейських студій у США Й. Петровського-Штерна, у якій узагальнено стосунки і пошуки співпраці обох народів від давньоруського часу до сьогодення. Водночас нині цю книгу критикують за оцінювання авторами постатей Б. Хмельницького, С. Петлюри як антисемітів [662]. В окремій монографії Й. Петровського-Штерна на основі аналізу масиву архівних матеріалів простежується непроста історія взаємовідносин царського військового відомства з євреями Російської імперії, змальовується важкий побут єврейських рекрутів, ставлення до них з боку військового командування [737].

На сучасному етапі з'являються нові дослідження українських науковців, які торкаються різних сторін соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку єврейського населення Правобережної України, зокрема Поділля. Авторами праць є І. Іванова [599], О. Донік [557], А. Бородій [507; 508], В. Доценко [559; 561], Я. Бойчук [499], В. Кононенко [639; 640] О. Крічкер [643], Ю. Поліщук [744] та ін.

Важливою подією в сучасній історіографії досліджуваної проблеми став захист докторської дисертації та видання однойменної монографії В. Кононенка. Дослідження виконано на великій джерельній базі, аналітично викладено історичні періоди й етапи діяльності єврейської національної меншини Поділля. Автор здійснив глибокий аналіз демографічного, соціально-економічного і національно-культурного життя єврейської спільноти Поділля протягом 40-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. Становище єврейства краю автором розглядається у контексті загально-союзних суспільно-політичних та національно-культурних процесів [638]. Заслуговує на увагу монографія О. Федькова, у якій автор, використовуючи потужний масив архівних джерел і літератури, висвітлює діяльність соціал-демократичних партій і спілок у Російській імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Предметом наукового

аналізу стала Українська соціал-демократична спілка (1904–1912 рр.), зокрема висвітлено активну участь євреїв у цих політичних процесах [806].

Додаткову інформацію про різні аспекти життя єврейської громади Поділля досліджуваного періоду мають опубліковані статті сучасних українських науковців і краєзнавців. Зокрема в статтях І. Рибачка [759], О. Безарова [484] описано єврейські погроми 80-х рр. XIX – на початку XX ст., а В. Гусева [547], В. Нестеренка [702], В. Жезицького [587], О. Федькова [800] – досліджено діяльність у цей період єврейських політичних партій та організацій. О. Козерод проаналізував сучасну зарубіжну історіографію історії євреїв України [634]. Питанню єврейської освіти і культури в Правобережній Україні, зокрема Поділля, присвячені статті О. Кошолоп [642], Т. Певня [734], В. Доценка [560] та ін. Збагачують історіографію з даної проблеми своїми працями Ю. Сербалюк [768], Б. Шевчук [819], Т. Трофімук [796], М. Гаухман [526] та ін.

Отже, незважаючи на досить великий масив наукових праць про життя та діяльність у різних суспільних сферах єврейського населення Правобережжя, зокрема Поділля в 60-х рр. XIX – на початку XXI ст., досі відсутні системні та узагальнюючі праці з досліджуваної проблеми. Поза увагою вчених і краєзнавців залишились ще такі, які потребують ґрунтовного з'ясування в сучасних демократичних умовах функціонування української історичної науки.

1.2 Характеристика джерел

Для виконання поставлених у дисертаційній роботі дослідницьких завдань, а, отже, і досягнення мети автор мобілізував, проаналізував і використав масив історичних джерел, який можна умовно поділити на такі основні групи:

1) документи та матеріали з досліджуваної проблеми центральних і обласних державних архівів, які переважно ще не були опублікованими;

2) закони, акти, постанови, розпорядження офіційної влади Російської імперії в центрі і на місцях;

3) опубліковані статистичні та документальні збірники, довідники, інформації;

4) мемуарна література;

5) періодика 60-х рр. ХІХ – початку ХХ ст.

Джерельну базу дослідження складає великий комплекс неопублікованих джерел різноманітних за походженням і змістом. Це, насамперед, велика кількість документів і матеріалів системи Національного архівного фонду України, більшість із яких уперше вводиться в науковий обіг. Зокрема, у дисертації використано масив документів фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Київ (ЦДІА України у м. Києві), Державного архіву Хмельницької області (ДАХМО), Державного архіву Вінницької області у м. Вінниця (ДАВіО). Проаналізовано документи із семи фондів ЦДІА України у м. Київ, зокрема 92 справи з фонду 442 “Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора 1827–1914”. Вивчення та аналіз документів цього фонду дозволило краще зрозуміти політику царського уряду стосовно єврейської спільноти Поділля в різних сферах його господарського, громадсько-політичного і культурного життя в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. Ряд документів фонду вводяться в науковий обіг уперше.

Матеріали, які дали можливість з’ясувати питання про заборону розміщення в пресі повідомлень про єврейські погроми залучені автором з ф. 294 “Канцелярія київського окремого цензора”. Дані про чисельність єврейського населення прикордонної території виявлено у ф. 301 “Подільське губернське жандармське управління”. Матеріали справ, у яких основна увага акцентується на посилення поліцейського нагляду за шкільною й університетською єврейською молоддю, про дотримування норм при вступі у вищі та середні навчальні заклади осіб єврейської національності, про їх участь у політичних заворушеннях, почерпнуто нами з ф. 707 “Управління Київського навчального округу”. Використано також статистичні відомості про кількість єврейських навчальних і духовних закладів у Подільській губернії. Із ф. 336 “Харківське губернське жандармське управління” дізнаємось про обмеження

щодо прийняття єврейських дітей у середні та вищі навчальні заклади. Свідчення про заборону єврейського театру в м. Могилеві знаходимо у ф. 356 “Канцелярія військового губернатора”. Справи, що допомагають з’ясувати життя євреїв у землеробських колоніях Подільської губернії знайдено в документах ф. 515 “Подільська люстраційна комісія м. Кам’янця-Подільського”.

Групу джерел, які дали змогу з’ясувати й осмислити різні соціально-економічні та духовні аспекти життя та розвитку єврейської спільноти Подільської губернії, склали 118 справ низки фондів з Держархіву Хмельницької області (ДАХМО). Чимало використаних документів цього архіву введено до наукового обігу вперше. Основою діловодної документації цих фондів є донесення, звіти, листування земських, повітових чиновників та губернаторів Подільського краю, документи канцелярій Подільського губернатора, губернського правління, казенної палати та ін.

Значний масив документів про господарську діяльність, громадсько-політичне і культурне життя єврейської громади Поділля в другій половині XIX – на початку XX ст., її взаємовідносини з українцями та іншими етнічними громадами краю міститься у ф. 228 “Канцелярія Подільського губернатора 1796–1917”. Про культурно-духовне життя єврейського населення в повітах краю дізнаємось із ф. 315 “Подільська духовна консисторія”. Документи єврейських громад (кагалів), метричні книги єврейських міщан, купців, торгівців міст та містечок Поділля запозичені з ф. 226 “Подільська казенна палата”. Матеріали про оренду землі та іншого майна, обов’язкові постійні місячні звіти губернаторів про єврейську торгівлю використані з ф. 227 “Подільське губернське правління 1796-1919”. Відомості про народонаселення, кількість ремісників у містах, жителів, кількість фабрик і заводів та виданих торговельних свідоцтв у Подільській губернії виявлено у ф. 224 “Подільський губернський статистичний комітет” і ф. 233. “Подільське-губернське земське управління”.

Про відкриття та діяльність у Подільській губернії комітету “Єврейського колонізаційного товариства” та його уповноважених у містах та містечках губернії дізнаємось з ф. 629 “Подільське губернське в справах товариства присутствіє”. Серед документів слід виокремити матеріали про єврейські казенні навчальні заклади, їх програми та матеріальне утримання відображено в матеріалах справ ф. 321 “Подільські губернські єврейські училищні комісії” і ф. 67 “Дирекція народних училищ Подільської губернії”.

Проаналізовано документи ф. 226 “Подільська казенна палата” і ф. 227 “Подільське губернське правління”, які стосуються списків виборців Подільської губернії, міст Кам’янця-Подільського, Летичева, Проскурова, Балти, Нової Ушиці; списки кандидатів у гласні міських дум і міських управ (документи про еміграцію і імміграцію євреїв). Документи, що свідчать про маловідомі факти політичної боротьби єврейської молоді проти самодержавства, знаходимо у ф. 281 “Прокурор Кам’янець-Подільського окружного суду”. Зокрема, у фонді знаходимо судові справи, які торкалися різних аспектів життя та громадської діяльності євреїв. У ф. 232 “Подільський губернський приказ “Громадської опіки” виявлено відомості про єврейські шпиталі, лікарні і “богадільні”.

Аналіз 62 справ низки фондів Державного архіву Вінницької області у м. Вінниця (ДАВіО) дозволили детально простежити багатогранні форми життєдіяльності єврейського населення в повітах губернії досліджуваного періоду. Цінна інформація міститься у справах фондів: 196 “Мировий посередник 1-ї діляниці Літинського повіту”, 357 “Ольгопільська повітова земська управа”, 379 “Брацлавське повітова земська управа”, 501 “Барська міська рада”, 509 “Ольгопільська міська рада”, 516 “Літинська міська рада”, 530 “Хмільницька міська рада”. Інформація про умови поселення євреїв на державних, приватних і чиншових землях міститься у ф. 200 “Вінницький повітовий предводитель дворянства”. Виняткову цінність становлять справи ф. 230 “Вінницька міська управа” і ф. 286 “Гайсинська міська управа”, на основі яких з’ясовано цікаві відомості про активну участь подільських євреїв у

торгівлі, промислового виробництва, різних формах оренди, а також відомості про кількість єврейських купців, гільдійські списки, дані про видачу євреям торговельних свідоцтв, про сплати зі свічкового та коробочного збору. Зокрема, у ф. 230 “Вінницька міська управа” (ф. 230) зберігається цікавий матеріал про діяльність єврейського жіночого училища м. Вінниця. Інформація про виділення коштів з коробочного збору на ремонт і обладнання старої єврейської лікарні в м. Бар дізнаємось із ф. 532 “Барська міська рада”. Розгляд прохань євреїв про взяття в оренду міської землі знаходимо у фонді ф. 37 “Могилів-Подільська міська управа”.

Документи, у яких містяться відомості про виконання євреями військової повинності, зокрема рекрутські списки євреїв по повітах губернії, виявлено у ф. 205 “Мировий посередник 1-ї дільниці Вінницького повіту”, ф. 206 “Мировий посередник 2-ї дільниці Вінницького повіту”, ф. 200 “Вінницький повітовий предводитель дворянства”. Матеріали про оренду євреями млинів, накладення на євреїв різних штрафів, кошториси прибутків та різних витрат запозичені з фондів міських рад, зокрема Барської (ф. 501), Ольгопільської (ф. 509), Літинської (ф. 516). Про активну участь подільських євреїв у політичному русі на початку ХХ ст. свідчать документи ф. 192 “Прокурор Вінницького окружного суду”.

Особливе місце в джерельній базі дослідження займають опубліковані статистичні матеріали стосовно євреїв. Вони дозволяють з'ясувати демографічну, соціальну характеристику єврейського населення на Поділлі, його участь в економічному і громадському житті тощо. Значний обсяг історико-археографічного, статистичного матеріалу для дослідження даної проблеми міститься в багатотомному виданні “Архив Юго-Западной России” (АЮЗР). Проблемі заселення Південно-Західного краю, зокрема Поділля, присвячені томи Ч. 7, Т. 1. цього видання [323].

Значний внесок у зібрання народознавчих матеріалів, їх систематизацію та історичне осмислення зробила відома етнографічно-статистична експедиція в губернії Правобережної України, проведена 1869–1870 рр. під керівництвом

П. Чубинського. Члени експедиції детально обстежили всю територію Правобережної України, відвідали практично кожне місто і село всіх 12 повітів Подільської губернії і вперше зібрали унікальний етнографічний та історичний матеріал про чисельність, розміщення, побут, традиції, обряди, фольклор, вірування, господарські заняття, майновий стан та інші сторони життя єврейського населення станом на початок 70-х рр. XIX ст. Це дало змогу узагальнити інформацію про соціально-економічний і культурний розвиток єврейської громади, зокрема на території Поділля, і викласти його в заключному, сьомому, томі [427].

Важливе значення для об'єктивного дослідження проблеми мають статистичні видання Подільського губернського статистичного комітету. У першу чергу, це 34 книги “Обзоры Подольской губернии” [371–402] як додаток до щорічних звітів Подільського губернатора перед царем і урядовим сенатом, у яких міститься значний статистичний матеріал з господарсько-економічного життя регіону. У щорічних звітах Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора подано оцінку соціально-політичного становища єврейського населення краю.

Значний масив історично-географічного, демографічного й економічного матеріалу з досліджуваної проблеми ми запозичили з описів Поділля, надрукованих у 1880–1884 рр. в “Сборниках сведений о Подольской губернии” (Вип. 1–3) [421], “Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863, 1864 годы” [353], “Статистические сведения о Подольской губернии за 1865 и 1866 годы” [425]. Також використано низку інших цінних науково-статистичних джерел, до яких, насамперед, варто віднести видані в кінці XIX – початку XX ст. “Памятные книжки Подольской губернии” [409; 412; 413]. Вагоме значення для дослідження проблеми мають ґрунтовні матеріали першого Всеросійського перепису 1897 р. в Подільській губернії, які були опубліковані в 1904 р. [414]. У них є статистичні дані про розселення, чисельність, соціальний стан єврейського населення по повітах і містах

губернії, його зайнятість у різних сферах виробничої та невиробничої діяльності.

Цінним джерелом для дослідження єврейства Поділля є вивчення та аналіз законодавчих і нормативно-правових актів, які вміщені в Повному зібранні законів Російської імперії, дають змогу з'ясувати та осмислити спрямованість і вплив політики царського самодержавства на соціально-економічне, суспільно-політичне і культурне життя єврейського населення досліджуваного регіону [280–319]. Ми вивчили понад 40 законодавчих і нормативно-правових актів, розміщених у виданні.

Важливі статистичні матеріали про євреїв Поділля наприкінці XIX – на початку 30-х рр. XX ст. містяться у збірниках А. Глинського [350], А. Хоменка [816], Й. Вейцбліта [512] та інших авторів про національний склад України за матеріалами Всесоюзного перепису населення 1926 р., де окремі розділи присвячено розселенню євреїв за регіонами країни, мають короткі історичні довідки про перебування їх на українській землі, з демографічним аналізом та з'ясуванням участі в економічному житті суспільства. Ці видання важливі для статистичного порівняння різних параметрів єврейського населення з опублікованими такими відомостями в XIX – на початку XX ст.

Певний обсяг історичного матеріалу з життя євреїв України, зокрема Поділля, міститься в мемуарній літературі, йдеться про спогади В. Кельнера [438], А. Паперної [439], Г. Сліозберга [440], С. Урусова [789], С. Вайнштейна [435], Е. Вигоднера [436], Б. Хандроса [441], І. Шнайдера [443]. Зокрема, князь С. Урусов у своїх мемуарах приділив увагу правовому становищу єврейського населення в Російській імперії.

Серед масиву джерел з історії Поділля XIX – початку XX ст. варто виокремити праці краєзнавців, більшість яких присвячена історії окремих населених пунктів, що одночасно були важливими центрами соціального, економічного та культурного життя євреїв. Цінністю таких праць є те, що вони побудовані з використанням мемуаристики (спогадів, свідчень), особистих архівів та інших неопублікованих джерел з історії міст, містечок та сіл краю. З-

поміж них назвемо дослідження В. Ревуцького, А. Нагребецького, С. Єсюніна, І. Рибака, М. Купчина, І. Боголюбова.

Окрему групу джерел, які висвітлювали важливі проблеми побуту, господарського, культурно-освітнього життя євреїв краю, склали матеріали періодичного видання “Еврейская старина”, регіональної преси, зокрема газети та журнали “Подольские губернские ведомости”, “Подольские епархиальные ведомости”, “Православная Подолия”, “Экономическая жизнь Подолии”, “Подольский хозяин”. Зазначимо, що на сторінках цих видань друкували чимало різних історичних розвідок, що торкалися проблеми єврейства у Правобережній Україні, зокрема матеріали про появу та етапи розселення єврейської людності. Багато уваги приділяли питанню обмеження єврейського впливу в краї та його русифікації. Крім того, велику групу публікацій склали дані про сільське господарство, промисловість, сезонні промисли, на релігійну тематику і політичне життя. Серед цих видань на особливу увагу заслуговує російськомовне єврейське видання “Недельная хроника Восхода” [460], яке друкувалось у Росії в 80-90-х XIX ст. і висвітлювало життя єврейського населення імперії, зокрема Поділля. Саме з цього джерела ми дізнаємось про еміграцію подільських євреїв за кордон у пошуках кращого життя.

Важливим для дослідження даної проблеми є використання етнографічних джерел, до яких відносяться етнографічні карти. Дослідник П. Кеппен у 1851 р. випустив першу етнографічну карту, у якій систематизував особливості етнічної структури населення Російської імперії, зокрема єврейського. У 1852 і 1855 рр. опубліковано друге і третє видання [360].

У 1862–1864 рр. російський етнограф О. Ріттіх підготував атлас, у якому була представлена загальна карта народонаселення імперії за віросповіданням і 9 карт народонаселення окремих губерній. У своєму атласі автор навів чисельний і національний склад населення Російської імперії, зокрема Подільської губернії [325]. Багатий етнографічний матеріал щодо євреїв західних регіонів Російської імперії загалом, і Поділля зокрема, міститься в атласі Р. Еркерта [568].

Важливим досягненням у 1990-ті рр. – на початку ХХІ ст. стало видання низки різних енциклопедичних видань і довідників про національні меншини, у яких із сучасних методологічних засад української історичної науки подано тлумачення термінів і понять (нація, народ, етнос тощо), історичні довідки та статистику, демографію про кожен з них й інші матеріали, розраховані на загальних читачів. Найбільш докладно висвітлюються різні аспекти життя єврейського етносу з давнини і до сьогодення в створеному в Російській Федерації 16 томному виданні “Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем” [857], 12-й том якого присвячено євреям Поділля в ХІХ ст. Також варто зазначити, що на сучасному етапі сформувалася потужна електронна база матеріалів з історії єврейства, зокрема, це “Електронная еврейская энциклопедия” як електронний варіант “Краткой еврейской энциклопедии”. Окремі електронні публікації дублюють надруковані та є в широкому доступі.

Отже, залучення масиву фактичних документів і матеріалів дозволило сформувати репрезентативний, достовірний і достатній джерельний комплекс для об’єктивного аналізу життєдіяльності єврейського населення Поділля і його вплив на соціально-економічне, суспільно-політичне, освітньо-культурне життя краю.

1.3 Методологія і методи дослідження

Вивчення історії єврейського населення України, у тому числі Поділля окресленого періоду неможливе без теоретичного та концептуального осмислення фактів і подій минулого. Насамперед, це стосується методології, тобто застосування сукупності наукових принципів і методів для досягнення мети і вирішення завдань, поставлених у дисертації.

У сучасній українській історіографії проблеми методології історичних досліджень етнічних груп населення розробляли й обґрунтували у своїх працях В. Орлянський [727], О. Реєнт [754], Л. Зашкільняк [598], Я. Верменич [513], О. Рафальський [751], Л. Баженов [480], Н. Щербак [822], П. Магочій [662; 663]

та ін. Методологія вивчення історичних явищ зв'язана з розвитком інтеграції сучасного пізнавального процесу, зближенням та взаємопроникненням наук (історія, історичне краєзнавство, етнологія, народознавство, політологія, соціологія, етнополітика тощо), що обумовлює вибір тих наукових принципів, правил і методів, які дозволяють обрати найоптимальніші шляхи вирішення визначених проблем.

Доцільно врахувати те, що в сучасній Україні в науковій сфері практикуються і поширюються різні ідеологічні та історико-політичні доктрини, концепції, прибічники яких дискутують щодо спроможності їх доцільності та життєдайності. Так, Л. Зашкільняк підкреслює, що після багаторічного панування в Україні марксистсько-ленінського вчення відкрилися сприятливі перспективи вільного вибору кожним науковцем відповідно до своїх політичних поглядів тієї чи іншої методологічної орієнтації. Однак, зауважує автор, сьогодні спостерігаємо ситуацію, коли істориків прагнуть “загнати” у вузькі рамки “державницької” чи “національної” методології, підпорядкувавши історичні знання політичній або ідеологічній кон'юктурі. На думку Л. Зашкільняка, “тривала історія самої історії засвідчує прагнення її адептів звільнитися від “міцних обіймів” політики та ідеології, знайти опору у більш стійких формах суспільної свідомості” [598, с. 7].

Досліджуючи історію єврейського населення в регіонах України другої половини XIX – початку XX ст., необхідно врахувати ту обставину, що її соціально-економічне, суспільно-політичне, культурно-духовне життя розгорталось під державним та ідеологічним пресом Російської імперії відповідно до правового та законодавчого поля. За формальними ознаками і сутністю це поле відзначалося великодержавною і шовіністичною спрямованістю, яка забезпечувала політику денаціоналізації єврейського населення, його християнізації в умовах зросійщення України. Такої ж позиції дотримувалася офіційна російська історіографія того часу. Їй протистояли альтернативно українська та зарубіжна історична наука в контексті підтримки

національного відродження в Україні досліджуваного періоду, пошуків українсько-єврейського порозуміння у вивченні важких питань відносин між народами впродовж тисячоліття сусідства. Така тенденція зберігається в сучасній незалежній Україні, утвердилася в міждержавних відносинах, у “Конституції України” (1996) [278] та Законі України “Про національні меншини України” (1992 р.) [275]. Перехід більшості нинішніх вітчизняних істориків на демократичні та інноваційні світоглядні позиції забезпечило розширення простору дослідження, зокрема історії єврейської громади в Україні, відходу від традиційних усталених схем, які склалися за часів Російської імперії та радянщини.

Таким чином, робота з визначення цих сутнісних змін у вивченні історії етносів в Україні, у тому числі єврейського, на різних етапах розвитку та досліджуваного періоду вимагає системного й комплексного підходу на перетині таких наук, як історія, історичне краєзнавство, політологія й використання багаторівневої методики.

У методології історичної науки, як загалом в історіографії, відбувається рух до методологічного плюралізму, що передбачає розширення кола раціональності, а не обмеження тільки аналітичними методиками; уявлення про методологію як спосіб поєднання та уніфікації методів і їх інтерпретації; визнання можливості різних методів та їх використання для оптимізації результатів пізнання [513, с. 18].

Міждисциплінарний характер дисертаційної роботи обумовлює необхідність чіткого визначення понятійно-категоріального апарату, що стосується, насамперед, етнічної, етнополітичної та історичної термінології. Тому слід зупинитися на ключових поняттях і термінах згідно з обраною темою: “етноси”, “етнічна історія”, “етнічні процеси”, “етнополітика”, “етнонаціональні відносини”, “єврейська громада” та ін.

Виходячи зі стану наукової розробки проблеми та особливостей джерельної бази, характеру теми дисертації, мети й завдань, було використано низку наукових принципів і методів. Їх урахування та опрацювання під час

виконання дисертаційної роботи дало змогу обрати оптимальніші з них. У теоретико-методологічну основу дослідження було покладено використання загальнонаукових принципів аналізу і синтезу, системності та плюралізму. У контексті сучасних підходів автор керувався основоположними принципами історичного наукового дослідження – принципами історизму й об'єктивності. *Принцип історизму* в його загальному цивілізаційному вимірі дозволив, враховуючи уявлення тієї доби, а також існуючі закони та традиції, розглядати події в історичному взаємозв'язку, з'ясувати причини й обставини розвитку єврейської громади на Поділлі окресленого в дисертації часу, дати їм загальну оцінку, уникнути в розкритті проблеми модернізації, ідеалізації та інших штучних чинників, які порушують цей принцип.

Неупередженість у вивченні та аналізі різних аспектів життя євреїв на Поділлі досліджуваного періоду забезпечувалася використанням *принципу об'єктивності*. Такий підхід надав змогу автору здійснити критичний аналіз напрацювань попередників, які вивчали різні форми економічної, суспільно-політичної, освітньо-культурної і духовної діяльності єврейського населення, що сприяло відходу від власних суспільно-політичних позицій та світоглядних орієнтирів. З іншого боку, застосування цього принципу забезпечило унеможливлення фальсифікації, неправдивого викладу й аналізу фактів, подій і явищ, що розглядаються в дисертаційній роботі.

Системність як принцип цілісності й багатоаспектності зв'язків у розкритті об'єкта спрямовувалась автором на ретельне вивчення та оцінку єврейської громади Поділля другої половини XIX – початку XX ст.

Сьогодні методи наукового пізнання, за ступенем спільності та сфери дій, поділяються на загальні філософські, загальнонаукові, спеціальні наукові, дисциплінарні та міждисциплінарні. Із загальних філософських методів використано *діалектичний метод* пізнання, за допомогою якого вивчено життя єврейської спільноти в регіоні як поступальний, суперечливий і нерівномірний процес, характерною рисою якого були: еволюція місцевих євреїв у пристосуванні до ринкових відносин, розмежування на табори в єврейському

визвольному та революційному русі, поступове сходження на консервативні позиції єврейського автономізму та посилення міграційних процесів євреїв у зарубіжжя напередодні Першої світової війни.

Важливими для вирішення поставлених у дослідженні завдань були загальнологічні методи пізнання. *Метод аналізу* допоміг структурувати одержану з різних джерел та літератури інформацію про єврейське населення України з метою з'ясування її особливостей розвитку на різних етапах досліджуваного періоду. *Метод синтезу* – спільні напрями діяльності та функції в контексті поставленої мети. *Метод абстрагування* дозволив відкинути другорядні й несуттєві факти, події й визначити головні об'єкти та напрями дослідження єврейської громади.

Системно-структурний метод зорієнтував автора на розкриття цілісності процесів суспільного розвитку єврейської громади досліджуваного часу та його вплив на становлення і функціонування громадсько-політичних, наукових і культурно-духовних структур. *Логічно-аналітичний* у поєднанні з методами систематизації та класифікації документальних фактів, їхнього аналізу надав можливість у процесі вивчення групувати матеріал дисертації у логічній послідовності, класифікувати однорідні події, явища, досліджувані документи. *Метод наукового узагальнення* дав змогу не просто виділити та синтезувати спільні ознаки в житті, побуті та діяльності євреїв Поділля, а й побачити єдине в розмаїті, загальне в одиничному та об'єднати їх за певними ознаками в однорідні групи. За такою схемою було згруповано діяльність тих товариств і організацій, які утворювалися в єврейській спільноті і впливали на її громадсько-політичний і культурний розвиток, на стосунки з українським національно-визвольним рухом. Результатом застосування *методу індукції*, який пов'язаний із кінцевим узагальненням внаслідок дослідження окремих елементів, дав можливість виокремити в діяльності єврейської громади головні результати дослідження.

Базовим для дисертаційного дослідження були такі наукові методи історичного пізнання, як історико-порівняльний, історико-генетичний,

історико-статистичний, історико-типологічний, історико-системний, ретроспективний, метод просопографічного аналізу тощо.

Історико-генетичний метод дозволив з'ясувати послідовність і закономірності взаємозв'язку спадковості поколінь, традицій повсякденного суспільно-економічного, культурного і духовного життя єврейського населення “смуги осілості” в Україні досліджуваного періоду.

Історико-порівняльний та історико-типологічний методи в поєднанні із загальнонауковим методом аналогії дали змогу, спираючись на конкретні факти, виявити та проаналізувати спільні й специфічні риси в розвитку та діяльності єврейської громади, їх основні напрями й пріоритети громадської, освітньої, наукової та культурної праці, її зміст, проблеми, головні тенденції та особливості в контексті загальноукраїнських суспільних процесів означеного часу і на цій основі класифікувати їх за суттєвими ознаками.

Історико-порівняльний метод забезпечив конкретизацію мети і завдань дослідження, з'ясування одиничних особливих і загальних фактів, що повторюються в житті євреїв на регіональному рівні, і дав змогу порівняти подібні дані, події, просторові рамки зіставлених процесів у розвитку єврейської громади, уникнути односторонніх оцінок та перебільшення значимості окремих явищ.

Застосування *історико-системного методу* дозволив автору розкрити в усіх проявах соціально-економічне, суспільно-політичне, освітньо-культурне і духовне життя єврейського населення Поділля означеного періоду, а також системоутворювальні (системні) ознаки, характерні для компонентів виділеної системи, здійснити її структурний аналіз. Це забезпечило визначення сутнісно-змістовної природи тих громадсько-політичних та культурних структур, які формувалися в єврейській спільноті в умовах Російської імперії, Першої російської революції та напередодні Першої світової війни.

Метод періодизації (діахронний) допоміг визначити, обгрунтувати і розкрити етапи та їх специфіку в розвитку єврейської громади на Поділлі, показати якісні зміни під час подій та явищ упродовж 90-х рр. XIX – початку

XX ст. Критерієм застосованої періодизації було обрано еволюцію єврейського населення відносно суспільно-політичних подій у Російській імперії, Україні та Поділлі та розгляду їх у хронологічній послідовності. З цією метою в роботі застосовано *історико-хронологічний метод*. Водночас *статистичний метод* гарантував вірогідність викладу в дисертації кількісного і якісного складу єврейського населення та інших показників з досліджуваної проблематики і допоміг зробити на основі аналізу статистичних даних аргументовані висновки.

Ретроспективний метод, що був використаний у дисертаційній роботі, дав можливість виокремити певні тенденції в історичних подіях, визначити їх причинно-наслідкові зв'язки, що в сукупності вплинули на розвиток єврейської громади в регіоні.

Метод просопографічного аналізу дав змогу на основі джерел здійснити історико-біографічне дослідження відомих діячів і подвижників єврейської спільноти на Поділлі зазначеного періоду, збагатити їх життєпис новими фактами і даними, розглянути їх світоглядні позиції, конкретний внесок у розвиток суспільно-політичного, революційного, культурного руху в регіоні, проаналізувати їх наукову спадщину в цій сфері й, зрештою, науково реабілітувати ті постаті, які були політично репресовані або з тих чи інших причин з часом забуті в суспільстві.

Цілком зрозуміло, що розгляд історії, теорії та практики життя єврейського населення на Поділлі здійснювався також на основі використання набутого досвіду вивчення таких спеціальних дисциплін, як етнополітологія та національні меншини в Україні. Етнополітологічні дослідження базуються на комплексному аналізі та міждисциплінарному вивченні етносів України, у тому числі єврейського, з метою отримання даних для встановлення наукового, історичного, економічного, культурного і політичного обґрунтування їх проживання на території України на різних етапах історії, особливостей функціонування та взаємодії їх з навколишнім антропогенним середовищем, а

здобуті результати вивчення використати для вироблення державної етнополітики.

Хоча наукові дослідження національних груп населення, етносів у Російській імперії почало утверджуватися в другій половині XIX – на початку XX ст., проте в цей період ще не була чітко визначена термінологія щодо них. Тоді в статистичних довідниках, переписах, у наукових виданнях переважали визначення національностей за віросповіданням, що не давало об'єктивної оцінки етносам (наприклад, римо-католиками як означення поляків могли бути, крім них, українці, росіяни, литовці, білоруси та ін., православними – також росіяни, українці, білоруси, поляки і т. д.). У тогочасній науковій літературі етнічні групи, що населяли імперію, в тому числі Україну, називали термінами: “іноземці”, “іновірці”, “іногородці”, “іноземні колоністи”, “чужинці” та ін. Ці номінації більше ображали національні почуття представників етносів, ніж пояснювали їх сутність.

Наукове оформлення терміна “*національні меншини*” (“національні меншості”) в Україні припало в історіографії на 1920-ті – початок 30-х рр., утвердилося в 1950-ті-80-ті рр. і знайшло обґрунтування в Законі України “Про національні меншини в Україні” (1992). Зокрема, в статті 3 цього закону подається таке визначення: “До національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою” [275].

У сучасних наукових виданнях більш поширене таке визначення: “Національною меншиною вважається фізичний масив (група) людей некорінного етнічного статусу, які живуть в сучасному для себе етносередовищі [859, с. 331]. Відповідно євреї, які тут мешкають, є однією з найдавніших національних меншин країни, розселення котрої має виразну регіональну визначеність. 65,5 відсотків усіх євреїв держави проживають на Волині, Поділлі, Східній Галичині та м. Києві [699, с. 39]. У побуті представники національних меншин не люблять цей термін, вважають його

означення меншовартісним. Вони прагнуть, щоб їх називали національною громадою, общиною, спільнотою, населенням.

Термін “*етнос*” (від грец. *ethnos* – народ, група, плем’я) – стійка історично сформована на певній території спільність людей, що мають спільні риси, традиції, усталені особливості культури та психологічного складу, а також усвідомлюють свою єдність та відмінність від інших подібних утворень (самосвідомість) [748]. Під це означення цілком підпадає єврейське населення України. Відповідно в роботі використовуємо терміни “єврейська громада”, “єврейська спільнота”, “єврейське населення”, які характеризують їх національну приналежність.

У роботі вживаємо термін “*етнічні процеси*”, запроваджений М. Маром у 1920-х рр., а сьогодні широко використовується в етнологічній, історичній, політологічній науці. З ним пов’язане вивчення істотних змін в історичному розвитку окремих етнічних елементів, етносів та їх частин, а також вплив етнічної спільноти [748]. Зокрема, етнічні процеси в житті єврейського населення Поділля (1861–1814 рр.) є предметом дослідження в дисертації.

Вживаний у роботі термін “*етнополітика*” стосується спеціальної гуманітарної науки, яка вивчає взаємини між націями, етносами і державою. Це політична оцінка етнонаціональних проблем, спосіб, у який держава їх вирішує. У свою чергу термін “*етнонаціональні відносини*” широко вживали у політології, соціології, історії – відносини між суб’єктами національно-етнічного розвитку – націями, народностями і національними групами та їх державоутвореннями.

Єврейське населення Правобережної України часто асоціюється з так званою “смугою осілості”, яку запровадило щодо нього російське самодержавство, інкорпоруючи цей регіон до складу своєї імперії і, таким чином, не дозволяючи розселятися євреям в її углиб. Ця смуга осілості діяла з кінця XVIII і включно до 1917 р.

Якщо ж йдеться про дослідження історико-культурної спадщини національних меншин на регіональному рівні в розрізі минулого часу, то це

входить до сфери дисципліни “історичне краєзнавство” – однієї зі складових історичної науки, яка передбачає дослідження і вивчення історичних пам’яток, що є джерелами безцінної інформації про минуле – економіку, побут, культуру, релігію та соціальну обстановку певного часу. Його предметом є все, що було створено попередніми поколіннями національних меншин упродовж віків [479].

У розумінні сучасних науковців загалом *історико-культурна спадщина* нації та в її складі національних меншин є сукупністю предметів і явищ, створених людською діяльністю, які відбивають історично досягнутий рівень розвитку суспільства й людини. Вона розглядається як сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством упродовж його історії, та різноманітних форм діяльності, спрямованих на їх виробництво, засвоєння чи застосування. Визначення, фіксація, опис культурної спадщини найчастіше пов’язують із дослідженням особливостей світогляду, мови, побуту, звичаїв, правових норм, науки, мистецтва, літератури, релігійних уявлень, засобів комунікації та збереження культурних цінностей, інших елементів суспільного життя.

Висновки до розділу

Аналіз історіографії дає підстави стверджувати, що попри те, що єврейське питання було об’єктом інтересу вчених та істориків різних періодів, у регіональному аспекті комплексного дослідження з цієї проблеми немає. Історіографію досліджуваної проблеми ми умовно поділили на три основні періоди: дореволюційний, радянський та сучасний.

Аналізуючи історіографію дорадянського періоду, зазначимо, що в цих працях подано загальні питання про різні сфери життя єврейського населення Російської імперії.

З’ясовано, що в радянській історіографії не було створено узагальнюючих праць з історії єврейського населення. У публікаціях, які стосувалися окремих аспектів життя і діяльності єврейства в Україні,

продемонстровано ідеологічний підхід, несумісний з об'єктивним вивченням історичних процесів.

Доведено, що історіографія даної проблеми отримала розвиток з початку 1990-х рр. У цей час з'являється ряд досліджень, які стосуються окремих аспектів історії єврейського населення досліджуваного регіону. Ми проаналізували праці, які стосуються соціально-економічного, суспільно-політичного, освітньо-культурного і релігійного життя євреїв .

У роботі нами використано значну кількість архівних документів, найповніше фондів місцевих Державних архівів Вінницької та Хмельницької областей, чимало з яких уперше введено в науковий обіг, оприлюднених статистичних матеріалів, нормативно-правових актів, тогочасну і сучасну публіцистику, мемуарну літературу, періодику та інші історичні джерела. Водночас, проаналізовані документи, історичні джерела та зазначені праці дозволили об'єктивно і комплексно дослідити життєдіяльність єврейського населення Поділля в зазначений період.

Можемо стверджувати, що загалом зібраний достатній джерельний комплекс для вивчення демографічного, соціально-економічного, суспільно-політичного, культурно-освітнього і духовного життя єврейського населення Поділля в 1861–1914 рр. дозволяє з'ясувати суть, зміст та особливості порушеної проблеми.

Застосування загальнонаукових принципів, методів наукового дослідження, з'ясування термінологічного апарату стало важливою умовою для досягнення окреслених мети й завдань, посприяло висвітленню змісту і діяльності єврейської громади Поділля 1861–1914 рр.

При дотриманні основоположних принципів та набору різноманітних методів, а також сукупності прийомів наукового дослідження згідно з вимогами сучасної методології автор дисертаційного дослідження прагнув уникнути суб'єктивізму та упередженості в отриманні наукових результатів.

РОЗДІЛ II

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ І ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ У ЄВРЕЙСЬКІЙ СПІЛЬНОТІ

2.1 Імперська політика стосовно євреїв та їх правове становище.

Висвітлення питання правової політики російського самодержавства стосовно єврейського населення Російської імперії є важливою складовою для дослідження різних аспектів життя євреїв у Подільському регіоні. Необхідно врахувати ту обставину, що життя єврейської спільноти на Поділлі розвивалося під державним та ідеологічним тиском Російської імперії відповідно до правового та законодавчого поля. За формальними ознаками і сутністю це поле мало великодержавну та шовіністичну спрямованість, яка забезпечувала політику денационалізації єврейського населення, його християнізації в умовах русифікації України. Тому без комплексного аналізу російського законодавства у “єврейському питанні” складно зрозуміти політику влади і її наслідки для єврейського населення.

“Єврейське питання” сформувалось ще задовго до приєднання частини земель Речі Посполитої до Російської імперії. Протягом XVIII ст. імперська влада видала чотири укази про виселення євреїв із Росії, мотивом чого став той факт, що євреї “зрадили Христа Спасителя” [622, с. 325]. Ще Катерина I своїм указом від 26 квітня 1727 р. веліла вислати за межі імперії всіх євреїв, “що проживали в Україні і в інших російських містах...” [280, с. 782]. Імперська політика стосовно євреїв у той час була не послідовною і часто залежала від політичних уподобань монархів.

Після трьох поділів Речі Посполитої 1,5 млн. євреїв стали підданими Російської імперії, і перед царизмом виникла проблема організації управління такою кількістю єврейського населення з особливим кагальним устроєм, релігією, культурою, традиціями, власними законами і правилами. Крім цього, існування незалежної в мовному, релігійному та економічному плані компактно розселеної та досить добре організованої єврейської спільноти, по

суті, складало загрозу для корінних принципів та засад функціонування державної влади в Російській імперії [741, с. 62]. Зокрема, уряд Катерини II намагався провадити політику асиміляції й емансипації стосовно євреїв, всіляко намагаючись сконцентрувати єврейське населення імперії на певній визначеній території. В Указі від 23 грудня 1791 р. Катерини II було підтверджено, що євреї не мали права записуватись у купецький стан у внутрішніх російських містах і портах. Євреям дозволялось отримувати громадянські та міщанські права тільки в Білорусії. За новим законом таке право євреї отримували в Катеринославському намісництві та Таврійській губернії [281, с. 287]. Це поклато початок формування так званої “смуги осілості”, території, за межами якої євреям не дозволялося проживати, і метою якої було розміщення єврейського населення лише в 13 губерніях західного та південного регіонів імперії і запобігання проникненню євреїв у центральні губернії [741, с. 61]. Перш за все царське законодавство було спрямоване на євреїв-купців і міщан, які згідно з російськими законами кінця XVIII ст., могли проживати тільки в містах і містечках, до яких вони приписані, і не користувалися свободою пересування по країні [846, с. 4].

Першим системним законодавчим документом, щодо євреїв, стало “Положеннями про євреїв” від 9 грудня 1804 р. [282, с. 731]. Закон закріплював за євреями їхній громадянський статус і поділяв на чотири стани: землероби, фабриканти і ремісники, купці і міщани. Євреї отримали право навчатись у навчальних закладах імперії і створювати власні школи. Купцям, ремісникам і фабрикантам євреям разом із сім'ями дозволяли перебувати у справах у внутрішніх губерніях імперії. Їм також дозволялось орендувати землю у поміщика, купувати землю (незаселену), а також користуватись найманими робітниками. Але не обійшлося і без заборон.

У південно-західних прикордонних губерніях, зокрема на Поділлі, у селах, які розташовувались ближче 50-ти верст від кордону, всіляке нове поселення євреїв заборонялося законом [283, с. 309]. Євреям не дозволяли утримувати шинки і постоялі двори в селах, а ті євреї, які займались

виготовленням і продажем спиртного, змушені були в короткі терміни переселитися до міста.

Положенням від 13 квітня 1835 р. було підтверджено “смугу осілості” [283, с. 308]. Згідно із законом єврейське населення мало право постійного проживання у 15 губерніях, які входили до “смуги осілості”. На території України це були Волинська, Подільська, Київська (крім Києва), Херсонська (крім Миколаєва), Бессарабська, Таврійська (крім Севастополя), Полтавська та Чернігівська губернії (крім державних і козацьких сіл) та інші губернії [283, с. 309]. У такому вигляді, з незначними змінами, “смуга осілості” збереглась до 1917 р. [822, с. 63]. Отже євреїв позбавляли нормального людського права вільного пересування імперією, прив’язуючи законом до визначених територій проживання. “Із точки зору навіть елементарної справедливості, – писав І. Галант, – прикріплення людей, судом не запламованих і в правах не обмежених, до якої-небудь визначеної території, без права вільного пересування за межами останньої, є кричущою аномалією” [523, с. 9]. Євреям дозволяли мешкати лише в містах і містечках краю і забороняли проживання в сільській місцевості. Крім того, поза смугою осілості євреям дозволяли перебувати лише тимчасово – не довше шести тижнів і тільки для успадкування майна, вирішення законних прав у судових і державних органах влади та різних торговельних справ [283, с. 310]. Протягом ХІХ ст., за словами В. Малахова, “влада Російської імперії вважала євреїв народом морально відсталим, фанатичним, закостенілим у своїх релігійних марновірствах і, виходячи з цього, намагалася “поліпшити” їх: європеезувати, окультурити, а в ідеалі – християнізувати” [846, с. 4].

Політика самодержавства в різні роки щодо євреїв була цілком суперечливою і непослідовною. Серед мотивів можна виділити декілька. Головним із них був релігійний мотив, адже своїм віросповіданням євреї відрізнялись від українського населення і сприймалися імперським апаратом як іновірці, а єврей, який приймав християнство, звільнявся від будь-яких обмежень, що існували для нього як єврея [740, с. 125]. Прагнучи

підпорядкувати єврейське самоврядування офіційній владі, російський уряд видав 13 листопада 1844 р. нове “Положення про євреїв”, за яким були ліквідовані кагали як органи єврейського самоуправління і створена система державного рабинату [288, с. 887].

Важливими принципами російської етноконфесійної політики в єврейському питанні на думку А. Комолятової, були такі: “надання прав євреям на рівні з іншими підданими можливе лише тоді, коли євреї будуть повністю русифіковані. Тоді, як західноєвропейський зразок інкорпорації передбачав спочатку емансипацію і надання євреям громадянських прав на рівні з іншим населенням, а вже потім асиміляцію” [843, с. 8]. Дискримінація євреїв через їхню релігію та спосіб життя стали основним правовим принципом [689, с. 48]. Аналізуючи політику царського уряду стосовно єврейського населення в досліджуваній період, можна виділити три періоди.

Перший (1856–1881 рр.) – ліберальна політика Олександра II, яка пом’якшує законодавство щодо євреїв. Влада зробила висновок про те, що для повної асиміляції євреїв з їхньою наступною інкорпорацією до системи соціальних відносин імперії заважають колишні правові обмеження [486, с. 88]. Починаючи з 1856 р., самодержавство провадило політику, спрямовану на асиміляцію євреїв з місцевим населенням шляхом поступової відміни репресивних законів. У травні 1856 р. уряд видав указ, згідно з яким було зупинено набір єврейських дітей у кантоністи, а також зрівняно євреїв у правах з іншими національностями щодо проходження військової служби [295, с. 807–808]. У 1865–1867 рр. до військової та громадянської служби були допущені і євреї-лікарі [439, с. 17]. Були трохи розширені права євреїв щодо проживання і переміщення поза смугою осілості. Так, розпорядженням Сенату від 3 квітня 1859 р. право постійного проживання поза смугою осілості отримали євреї-купці 1-ї гільдії та євреї, які приїхали з інших держав [297, арк. 206–207]. У 1861 р. таке право отримали євреї, які мали дипломи наукових ступенів доктора медицини і хірургії, чи дипломи доктора, магістра або кандидата з інших факультетів університетів [299, с. 510]. Їм дозволяли постійне

перебування у всіх губерніях і місцевостях імперії для заняття торгівлею і промисловістю. Крім цього, євреї могли брати з собою членів сім'ї і не більше двох домашніх слуг. У тому ж році таке право отримали купці другої гільдії. У 1865 р. право постійного проживання поза смугою осілости отримали євреї зі спеціальною освітою, євреї-ремісники, винокури, шевці й ті, що вийшли у відставку з армії тощо [304, с. 692–703]. 25 червня 1867 р. таке право отримали відставні солдати [305, с. 999]. Також були розширені категорії осіб, які допускалися до цивільної служби, крім докторів наук таке право отримали особи, які здобули ступінь магістра і кандидата наук у вищих закладах імперії [299, с. 510].

Законом від 29 червня 1839 р. євреям надавали право обиратися до міських дум, магістратів і ратуш, але при цьому забороняли обіймати посади депутатів квартирних комісій, торгових депутатів, ремісничих старшин, а також засідателів палат, повітових і словесних судів, міських голів, ратманів міських поліцій тощо [285, с. 595]. Земська та судова реформи 1864 р. теж сприяли розширенню прав євреїв, і за законом їх могли обирати на виборні посади до земств та судових установ – головним чином адвокатами та присяжними засідателями [302, с. 1–14]. Євреї, скориставшись судовою реформою, почали активно займатися адвокатською діяльністю, працювати в канцеляріях суду. Поряд з цим існували певні обмеження. Так, згідно із Судовим статутом від 19 липня 1877 р. кількість євреїв, занесених до списків присяжних засідателів, мала відповідати відсотку євреїв – мешканців даного повіту [740, с. 127]. Законом від 10 липня 1864 р. євреям забороняли купувати землю від поміщиків і селян [303, с. 573–574].]. Вони могли володіти нерухомістю лише там, де їм дозволялося проживати. Якщо єврей одержував у спадок нерухомість у місцевості, де йому не дозволялось мешкати, цю власність повинні були продати протягом шести місяців. І якщо за цей час вона не була продана, її виставляли на торги. Реформи 1860-х рр., за словами В. Кельнера, “пробили помітний пролом в стіні, яка відділяла росіян, українців і євреїв”, але поступово єврейське питання, яке активно дебатовалося на

сторінках газет і журналів, стало все більше набувати антисемітського забарвлення [438, с. 18].

Антиєврейські настрої в Російській імперії почали посилюватись у державних і суспільних колах з кінця 1870-х рр. Пільги, які були надані при Олександрі II єврейському купецтву, посилили конкуренцію в розвинутому тоді російському грюндерстві – насадженні фабрично-заводської промисловості, будівництві залізничних колій, заснуванні банків і акціонерних підприємств [563, с. 8]. Активна участь євреїв в економіці, значне розширення сфери їх діяльності, допущення в раніше закриті губернії, концентрація в деяких областях виробництва, торгівлі, банківській справі, все більш помітна участь у суспільному житті нерідко подавалися в імперській пресі як мало не першопричина всіх російських нещасть [438, с. 18]. Євреї, які успішно освоїли ремісничі професії, заслужили негативне ставлення частини освічених росіян, які побачили в них небезпечних конкурентів [818, с. 405].

Після одеського єврейського погрому у 1871 р. почався процес згортання ліберальної політики царизму стосовно євреїв, а погромна хвиля початку 1880-х рр. призупинила вирішення єврейського питання. Безперечно, період правління Олександра II приніс певні полегшення євреям. Особливо важливими були ліквідація інституту кантоністів і послаблення рекрутчини. Незначна частина євреїв усе ж таки отримала право проживання поза гнітючою “смугою осілості”, але при всіх позитивних моментах у політиці царизму в цей період стосовно євреїв так і не було здійснено єдине закономірне рішення, а саме: скасування “смуги осілості”, що, у свою чергу, призвело би до повної громадянської емансипації євреїв і в кінцевому рахунку забезпечило би позитивне вирішення єврейського питання загалом. Аналізуючи імперську політику стосовно євреїв історик С. Дубнов зазначав, що “єврейське питання у всьому його об’ємі, як частина проблеми громадянської рівності, не було поставлене в ряді великих реформ; його відсунули на другий план і вирішували частково, малими дозами і в досить тісних рамках” [565, с. 310].

Другий період (1881–1894 рр.) позначився реакційною політикою російського самодержавства. Перехід від ліберального політичного курсу щодо єврейського питання, якого дотримувався попередній уряд, до нових контрреформ був досить різким і мав свої наслідки у всіх сферах суспільно-економічного життя євреїв краю. На зміну ідеї “асиміляції” царським урядом почала проводитись політика “захисту корінного населення від єврейської експлуатації”, яка набрала закінченого вигляду у формі низки антиєврейських декретів, пропонованих губернськими комісіями [741, с. 66]. “Рішуча перемога реакції з моменту воцаріння Олександра III, за словами С. Дубнова, супроводжувалася таким вибухом юдофобії, якої ще не знала Росія” [563, с. 7]. Масові єврейські погроми, які відбулися в населених пунктах Російської імперії у 70 – 80-х р. XIX ст., а особливо після вбивства народовольцями Олександра II посилили антиєврейські настрої в імперії. Олександр III під впливом свого наставника Побєдоносцева заявив у маніфесті від 29 березня 1881 р., що піде шляхом зміцнення самодержавства і категоричного супротиву всіляким ліберальним ідеям [622, с. 324]. В одному з антисемітських урядових законопроектів пропонували розподілити євреїв на “корисних” і “некорисних”. Корисними визнавалися тільки євреї ремісники і робітники, а євреї торговці і торгові посередники зараховувалися до категорії некорисних [621, с. 326]. Влада, відмовившись від плану асимілювати євреїв, стала сприймати їх як чужинців: з 1880-х р. євреї потрапили під категорію “інородців” [818, с. 404]. Замість європейської парламентської конституції, за словами С. Дубнова, цар подарував Росії жандармську конституцію – знамените “Положення про посилену охорону” (серпень 1881 р.) [563, с. 11].

Згідно із законом губернаторам і генерал-губернаторам надавали безмежну владу: право встановлювати закони і порядок, які відмінювали дію нормальних законів, право арештовувати і відсилати в адміністративному порядку в будь-яку визначену місцевість Європейської або Азіатської Росії, із зобов’язанням безвідлучного там перебування протягом визначеного терміну

будь-якого громадянина, який підозрюється в “політичній неблагонадійності” [310, с. 265]. Поліцейська конституція діяла до 1917 р.

У цей період в урядовій політиці стосовно євреїв висувалися мотиви економічного характеру, які завадили російському урядові поглибити процеси лібералізації єврейського законодавства. Євреїв обвинувачували в “експлуатації сільського населення”, “погіршенні селянського добробуту”, “ухилянні від військової повинності”, а вроджену здібність до “гендлярства”, “лихварства” і “шахрайства” знаходили у всіх євреїв [486, с. 95].

За дорученням міністра внутрішніх справ М. Ігнат'єва в 15 губерніях “смути осілости” було створено 16 спеціальних комісій (без Царства Польського) і в Харківській губернії з метою “ознайомлення з видами шкідливої діяльності євреїв і вжиття заходів для її припинення” [689, с. 51]. Комісіям дали двомісячний термін для завершення їх роботи [563, с. 30]. 22 серпня 1881 р. така комісія була сформована в Подільській губернії [51, арк. 320]. За час роботи чиновники зібрали значну кількість статистичних матеріалів, які стосувались різних сфер економічного, громадського і культурно-освітнього життя євреїв Поділля. Негативне ставлення царських чиновників до євреїв яскраво видно у словах одного із членів згаданої комісії управляючого акцизними податками І. Насирова. У своєму виступі перед членами Подільської комісії він сказав: “Спираючись на офіційні дані, слід зазначити, що основні галузі заводської і фабричної промисловості захоплені євреями. Будучи посередниками при продажу цукру, а також підрядчиками з доставки дров, цукрового буряку і робітників для заводу, вони швидко багатіють, наносячи шкоду як заводчикам, так і місцевому населенню” [51, арк. 325].

Своїм циркуляром від 25 серпня 1881 р. до генерал-губернаторів М. Ігнат'єв повторив свою доповідь цареві і переконливо виніс вердикт про шкідливу діяльність євреїв для християнського населення, їх замкнутість і релігійний фанатизм. Не чекаючи висновків комісій 19 жовтня 1881 р., у Петербурзі при міністерстві внутрішніх справ було створено “Центральний

комітет для розгляду єврейського питання” під головуванням товариша міністра внутрішніх справ Д.Готовцева [563, с. 32]. Члени комітету запропонували уряду заборонити євреям проживати і купувати нерухомість поза містами і містечками, а також заборонити єврейське шинкарство в селах [486, с. 146].

Прискорили прийняття “Тимчасових правил” єврейські погроми, що спалахнули у Летичівському і Балтському повітах 29–30 березня 1882 р. Не випадково саме в тих, де були єврейські сільськогосподарські колонії. Так, староста єврейської громади м. Летичева Ш.Перельман у телеграмі подільському губернатору повідомляв: “29 березня в нас почався страшний безлад, грабують, б’ють, руйнують, знищують все, вигукують, що єврейська кров повинна литися..., до сьогодні не маємо захисту, просимо вашої допомоги” [218, арк. 438]. Того ж дня балтський повітовий справник повідомив телеграмою губернатора: “В Балті безлад посилюється, б’ють, трощать, є поранені” [219, арк. 1]. За період квітень–травень 1882 р. губернатор отримав понад 50 таких телеграм [218, 4–235]. Аналізуючи численні свідчення і донесення про єврейські погроми, можна з’ясувати, що приводом до них в основному були дії нетверезих місцевих осіб, заколотників, які до цього розповсюджували чутки про те, що “євреїв треба бити” і руйнувати їхні будинки, що “офіційною владою” це дозволяється, а учасників погрому “судити і карати не будуть” [218, арк. 266–310].

Приводом до заворушень у Летичеві, за свідченням голови І. Масловського, стала бійка між єврейськими і християнськими хлопчиками під час святкування Пасхи [218, арк. 35]. Наступного дня відбулася сварка в крамниці єврея Цадика між її власником і місцевим муляром Насмінком. Останній, будучи трохи напідпитку, вимагав від єврея повернення боргу за виконану роботу, при цьому погрожуючи розкидати в крамниці весь товар. У свою чергу, Цадик за допомогою городового виштовхав Насмінка з крамниці. Це викликало значне обурення натовпу людей, який став вигукувати погрози на адресу єврея [218, арк. 248]. Ця подія дала поштовх до нових заворушень у

містечку, внаслідок яких були вибиті вікна в 5 будинках, заарештовано 7 осіб [218, арк. 248 об.]. Вночі почалися погроми і бійки в передмісті, були розбиті вікна в трьох будинках і шинку, заарештовано 40 осіб [218, арк. 249]. За твердженням того ж І. Масловського, однією з головних причин виникнення ненависті місцевого християнського населення до євреїв став “перехід будинків християн до рук євреїв, внаслідок їх зловживань лихварством” [218, арк. 251]. Іншу причину погромного руху Масловський бачив у тому, що євреї зосередили в своїх руках усю торгівлю спиртними напоями, що “призводить до розорення і експлуатації населення” [218, арк. 251 зв.]. Саме такі настрої поширювали селяни і міщани, схильні до пияцтва. У єврейських шинках вони пропивали всі свої гроші, майно і, як наслідок, розорявались, перекладаючи при цьому всю вину на євреїв-корчмарів.

Заворушення в Балтському повіті розпочались із бійки між дітьми, до якої згодом приєдналися і дорослі мешканці міста [218, арк. 339]. Викликані на допомогу поліції селяни навколишніх сіл приєдналися до погромників [219, арк. 89]. Ось як описує очевидець тих подій у Балті: “На початку погрому євреї, що збіглися, змусили зграю бунтівників заховатися в приміщенні пожежної команди. Але з появою поліції і солдатів бунтівники вийшли із свого сховища. Замість того, щоб розігнати цю бунтівну зграю, поліція і війська стали бити євреїв шаблями і прикладами. Це було сигналом початку погрому ” [563, с. 46]. Як пізніше стало відомо, участь у Балтському погромі брали місцеві поліцейські, а деякі з них, навіть причетні до випадків згвалтування й убивства єврейок [486, с. 123]. Під час безпорядків у Балті за даними С. Дубнова було зруйновано 1250 будинків і крамниць євреїв, вбито і тяжко поранено 40 євреїв, легко поранено – 170, багато жінок з переляку зійшли з розуму, зафіксовано більше 20 випадків згвалтування [563, с. 47; 218, арк. 414]. У Летичеві п’яні селяни вибили вікна в 43-х будинках, потрощили меблі, у трьох шинках розбили діжки з горілкою. На думку військового начальника Баранова, “євреї самі зачіпали жителів – поводитись зухвало”. З цим

погоджувався граф Марков, який стверджував, що ”однією з головних причин ненависті до євреїв є шинки” [218, арк. 252].

Хвиля погромів перекинулась і на інші населені пункти повіту. 3 квітня в м-ку Меджибіж цього ж повіту натовп хуліганів розбив вікна в шести будинках, наступного дня під вечір п’яний натовп розбив вікна в 13, а 5 квітня – в 14 будинках [218, арк. 253 зв.]. У сусідньому селі Требухівці в ніч на 5 квітня натовп із 30 осіб вибив вікна корчмаря, побив посуд, за що десятиох погромників заарештували [218, арк. 254 а.]. У Ставчинцях у ніч на 6 квітня 30 селян під керівництвом Сотського побили вікна в двох шинках, за що 9 осіб було заарештовано. У с. Голосків Летичівського повіту розгніваний натовп селян побив шибки в 3 єврейських будинках, зруйнував меблі і пограбував майно євреїв [218, арк. 255]. 5 квітня у с. Лисогірка цього ж краю серед білого дня двоє п’яних селян розбили вікна в шинку і дзеркало, намагаючись “викурити” його власника єврея. В окремих випадках місцева влада підтримувала заколотників.

Так, у с. Малі Спичинці, що на Летичівщині, староста разом із натовпом селян напав на шинок і вимагав від його власника припинити торгівлю [218, арк. 256]. Голова Гайсинської міської управи, який був свідком тих подій, повідомляв Подільському губернаторові: “Повертаючись додому по Великій Купецькій вулиці і не доходячи 50 кроків до початку Торговельної площі, я був стривожений натовпом з осіб переважно жіночої статті”. Охоплені страхом, скривджені євреї заявили, що в них пропали цілі столи різних фруктів, взуття, одягу та інших товарів, скаржились, що міський поліцейський замість того, щоб захистити євреїв від пограбування, підбурював натовп до грабежу і побиття євреїв [122, арк. 5].

Під час погромів у м. Летичеві та селах повіту місцева влада і поліція були бездіяльними, хоча в місті квартирували: 1 батальйон Одеського полку, 2 роти 46-го резервного батальйону і 25 кадровиків [218, арк. 250]. Військові залишалися байдужими спостерігачами грабежів та насилля, яке відбувалось у нього на очах [219, арк. 81]. Солдати замість того, щоб захищати євреїв від

бунтівників, самі займались погромами. Так, за свідченням очевидців 26 квітня у м-ку Зіньків Летичівського повіту вночі 8 солдатів 47-го піхотного полку зруйнували два шинки, які належали євреям Х. Ройтману і Х. Кібріковій. В одному з них побили вікна, в іншому ще й завдали тілесних ушкоджень синові господарки [79, арк. 2]. У с. Дзиганівка Ямпільського повіту під час погрому місцевий пристав із дружиною прогулювався на бричці, а урядник пив у шинку горілку і на заклики євреїв про допомогу не реагував [759, с. 315]. Для припинення єврейських погромів подільський губернатор надіслав спеціальну інструкцію всім повітовим справникам, предводителям дворянства, мировим посередникам, чинам повітової поліції, у якій зобов'язував втілити в життя комплекс спеціальних заходів, спрямованих на попередження безладу в губернії [219, арк. 23]. У свою чергу євреям посадовець рекомендував “обережне з їхнього боку поводження з християнським населенням, щоб не дати приводу для збудження натовпу” [219, арк. 23]. Але насправді царська адміністрація не поспішала ставати на захист євреїв від погромників. Коли євреї м. Городка звернулись із проханням до Київського генерал-губернатора, щоб той захистив їх від погромів, останній доручив подільському губернатору оголосити євреям, що “збереження спокою залежить головним чином від них самих, а саме від рівня їх доброзичливості щодо християнського населення” [218, арк. 179]. Міністр внутрішніх справ М. Ігнат'єв погодився зі словами губернатора і заявив, що неможливо кожного єврея, якому загрожує побиття й пограбування, охороняти конвоєм [486, с. 159].

Київський генерал-губернатор О. Дрентельн підтверджував думку М. Ігнат'єва, що причиною погромів була перш за все ненависть до економічної діяльності євреїв. Разом з тим, він відзначав і релігійну неприязнь [857, с. 613–614]. Виходом з цього положення генерал пропонував “сприяти виселенню євреїв з імперії” [563, с. 32]. Граф О. Кутайсов, який розслідував погроми, теж вбачав основну причину цих заворушень в економічній діяльності євреїв [857, с. 615–616].

У записці, поданій уряду бароном Г. Гінцбургом, вказувалося на те, що погроми були результатом штучно здійсненого антиєврейського руху, до дрібних деталей організованого й обставленого усіма необхідними засобами для досягнення задуманої мети [857, с. 617–618]. На це Олександр III заявив, що єврейські погроми – це справа рук анархістів [857, с. 615–616].

Переважну більшість притягнутих до кримінальної відповідальності у справі єврейських погромів мирові суди покарали арештом на строк від 4 днів до місяця [759, с. 315]. Більшість учасників єврейських погромів на Поділлі виправдали [219, с. 189]. Комісія Палена, яка вивчала матеріали про погроми 1881–1884 рр., відзначала, що серед селян підтримувалась чутка “бити жидів”, що євреї затримують загальний плин життя і гальмують благочинні починання уряду [621, с. 326].

Міністр внутрішніх справ М. Ігнат'єв у своєму повідомленні Олександрові III доводив хибність попередньої політики уряду, який намагався злиття євреїв з іншим населенням і майже зрівняв євреїв у правах. І погроми початку 1880-х рр. доводять, що “шкідливу діяльність” євреїв неможливо подолати ліберальними методами, а головна причина погромної хвилі криється в обставинах, які мають суто економічний характер. Ігнат'єву вдалося переконати царя, що погроми були лише самосудом народу над євреями і що уряду необхідно замінити самосуд на законний суд, тобто вжити караючих заходів не проти погромників, а проти євреїв.

На нашу думку єврейські погроми були ретельно підготовлені і організовані в самій губернії, видно було з того, що вони, майже одночасно спалахнули в різних місцях краю і всюди відбувались за типовим сценарієм, у сенсі подібності дій натовпу і бездіяльністю місцевої влади і поліції. Для збіднілого селянства, яке так і не дочекалось покращення свого життя після скасування кріпосного права, погроми стали своєрідною віддушиною. Такої думки дотримуються і сучасні дослідники [486, с. 110; 438, с. 18, 741, с. 66].

За словами С. Дубнова, “як в минулі століття, в ненависті до єврейства і тепер злилися мотиви релігійні, національні і економічні; але тут вперше до них приєднався елемент громадянсько-політичний” [563, с. 37].

Ставлення правлячої верхівки до євреїв досить відверто означив міністр внутрішніх справ М. Ігнат'єв, який заявив, що “західний кордон для євреїв відкритий” [741, с. 66], тобто порадив усім незадоволеним євреям Поділля та Волині виселитися за кордон. Недосконале нормативно-правове законодавство призводило до того, що закони, які ухвалював уряд у цей час стосовно євреїв, були тимчасовими і приймалися із застереженням до подальшого перегляду.

Для врегулювання єврейського питання 3 травня 1882 р. імперська влада ухвалила “Тимчасові правила”, розроблені центральним комітетом, під головуванням товариша міністра внутрішніх справ Д. Готовцева [311, с. 181]. Цей закон був прийнятий царизмом як тимчасовий захід до тих пір, поки уряд не перегляне обмежувальні закони щодо євреїв. Закон фактично ущільнив “смугу осілості”, скупчуючи єврейське населення в містах і містечках [622, с. 327]. За законом, євреям забороняли знову селитися та купувати нерухомість поза межами міст і містечок, торгувати в недільні дні і християнські свята [311, с. 181]. “Тимчасові правила” також встановлювали 50-верстну прикордонну смугу, в якій забороняли проживання немісцевим та іноземним євреям [311, с. 181].

Водночас у “смугі осілості” закрили всі виходи з переповнених міст у села; місцями закрили всі сфери сільськогосподарської промисловості, пов'язані з єврейським землеволодінням поза містами [563, с. 57]. Внаслідок цього антисемітського закону єврейське населення Подільської губернії було позбавлене можливості вільного пересування і права вибору господарської діяльності. Власне, цей драконівський закон був прийнятий з порушенням законодавчої процедури, не пройшовши необхідного обговорення в Державній раді. Його негативна дія продовжувалась протягом десятиліть.

У червні 1882 р. оприлюднили циркуляр Подільського губернського управління, в якому наказувалось всім повітовим справам прикордонних з

Австрією повітів терміново виконати умови закону, який забороняв проживання у 50-ти верстній прикордонній смузі тим євреям, які ще до прийняття цього закону, “тобто до 27 жовтня 1858 р.,” не були там приписані або не володіли нерухомістю в тій місцевості [822, с. 68]. Місцева поліція вживала активних заходів щодо виселення євреїв, які незаконно мешкали в 50-верстній смузі біля кордону.

Повітові справники взялися виконувати наказ губернатора. Почалось виселення євреїв із прикордонної зони в Подільській губернії. В цьому плані привертає увагу справа про виселення з м. Кам’янця-Подільського сімей сторонніх та іноземних євреїв [57 арк. 1]. У 1881 р. у місті мешкало 17000 євреїв, що складало 55% усього населення [731, с. 9]. На переконання місцевої влади, майже половина з 253 сімейств, а саме 47,8%, припадали на осіб без певних занять і торгівців старими речами, що оселились у місті лише з метою особистої наживи, яку отримували від занять головним чином контрабандним промислом. За підрахунками чиновників, таких було 97% євреїв [57, арк. 1]. І тому, на думку губернатора, половина з 253 сімей євреїв для попередження заняттям контрабандою могла бути виселена за 50 верст від кордону, тобто з міста [57, арк. 1]. Так, до 1 вересня 1881 р. лише з одного Кам’янця було виселено 200 євреїв, але це була лише незначна частина осіб, які підлягали виселенню [664, с. 225].

На початку 1882 р. Державна рада ухвалила виселяти всіх євреїв, які незаконно оселилися на території імперії, без суду й слідства в адміністративному порядку [486, с. 224]. Перевірка тривала два роки. Як зазначає французький дослідник Д. Бовуа, “поліція прочесала територію густим гребінцем, довільно визначаючи “сільський статус” дрібних містечок, де мешкало багато євреїв” [495, с. 298]. З багатьох сіл стали виселяти і раніше там проживаючих євреїв, користуючись правом селянських громад виселяти з села неблагонадійних осіб [563, с. 57–58]. Так, жителі села Козодавінець Ушицького повіту подали клопотання на ім’я губернатора про виселення з їх села міщанина єврея Р. Муньша разом із сімейством за те, що той, за їх

словами, “незаконно утримував питну лавку за патентом на ім’я землевласника Яновича і при цьому нічого не платив селянській спілці. Крім того, споював селян, виманюючи в них різні продукти в обмін на горілку” [227, арк. 11]. Також царські чиновники придумали ще один спосіб витіснення: сільського єврея, який відлучився на деякий час у місто, поліція досить часто не пускала назад у село, як особу, що “знову поселяється” [563, с. 65–66]. Єврей навіть був позбавлений права на домоволодіння, яке він успадкував від його батьків, що мешкали в іншому селі в межах “смуги осілости” [563, с. 67]. Тільки хабар рятував єврея від гонінь і утисків поліції та адміністрації.

У звіті за 1885 р. подільський губернатор зазначав, “що енергійне застосування закону, датованого 3 травня 1882 р., призвело до деякого зменшення кількості єврейського населення в селах – із 10172 сільських сімей євреїв до другої половини 1885 р. вибуло 967 сімей” [59, арк. 19]. Губернатор констатував, що “намагання євреїв до незаконного поселення під різними причинами продовжуються і надалі” [59, арк. 21]. Із 7000 іноземних сімей, які мешкали на Поділлі в 1885 р., за його словами, євреї становили третю частину [59, арк. 21]. Закон дозволяв іноземним євреям проживати в смузі осілости впродовж 6 місяців, тому, висилаючи євреїв, поліція діяла обережно, побоюючись масових виступів. Виселення іноземних євреїв було завершене в 1886–1887 рр. У 1886 р. з м. Кам’янця-Подільського за 50-верстну смугу було вислано 29 єврейських сімей [189, арк. 4], з м. Городка – 62 особи [233, арк. 33].

У 1888 р. подільський губернатор у своєму листуванні з повітовими справниками, підсумовуючи результати трирічної кампанії виселення євреїв, констатував, що протягом зазначеного періоду із “сільської місцевості було вислано 1372 єврейські сім’ї, що складало 72% від загальної кількості сімей, які не мали права проживання в 50-верстній смузі. На той час їх залишилося 8901, з яких 3353 особи без визначених занять (займалися торгівлею без документів та іншими промислами)” [190, арк. 43]. Ця остання категорія, що складала 37% від загальної кількості мешканців у селах євреїв, на думку

губернатора, мала “той експлуататорський вид, який в змозі зняти з селян, які потрапили до нього в руки, останню сорочку, аби тільки зміцнити таким чином свій власний добробут” [190, арк. 43].

Висновок вищої комісії з перегляду законів стосовно євреїв графа І. Палена, яка діяла з 1883 по 1888 р., передбачав посилення репресивних дій при вирішенні єврейського питання та посилення русифікації євреїв [558, с. 392]. Правлячий Сенат (рішення №25 1889 р.) визнав, що єдиною основою обмеження прав євреїв є їх віросповідання [741, с. 62]. Деякі обмеження стосувалися євреїв і при виконанні ними військової повинності. Так, з 1889 р. їх не допускали на службу при військових частинах як капельмейстерів. Починаючи з 1887 р., вільнонайманих євреїв не допускали до складання іспитів на офіцерський чин, їм не дозволяли навчання в юнкерських училищах [741, с. 65]. У різні роки євреям забороняли бути денщиками, служити в караульній службі, інвалідних і майстрових ротах [817, с. 119]. Євреїв-новобранців не призначали на прикордонну службу, в морське відомство і в жандармські команди [741, с. 65].

Так, 10 квітня 1882 р. військовий міністр Вановський видав наказ про обмеження кількості військових єврейських лікарів і фельдшерів у військовому відомстві не більше 5% від загальної кількості медиків. Закон також забороняв призначати на медичну службу євреїв у військові гарнізони західної частини Росії [563, с. 58].

Антисемітська політика царату виявила себе і в галузі освіти. 26 червня 1887 р. почало діяти “Положення Кабінету Міністрів про необхідні заходи із обмеження в середніх навчальних закладах кількості учнів з числа дітей євреїв” [91, арк. 49]. Так, у місцевостях, які входили до смуги постійної осілості, процентна норма квоти місць єврейських дітей у навчальних закладах становила 10%, в інших місцевостях – 5%, а в столицях – 3% від всієї кількості учнів” [91, арк. 49]. Крім того, міністерство внутрішніх справ встановило такі самі норми для учнів і учениць з числа євреїв у фельдшерських, повивальних, стоматологічних та інших спеціальних школах [822, с. 73]. Обмеження для

євреїв діяли в сфері суспільної і державної діяльності. Тодішній міністр юстиції Манасєїн зумів переконати царський уряд у необхідності перешкоджання євреям у можливості працювати в адвокатурі. Так, 8 листопада 1889 р. вийшла постанова уряду, згідно з якою прийняття в число присяжних і повірених осіб нехристиянського походження дозволялося тільки за згодою міністра юстиції [563, с. 73]. Діяло це обмеження протягом 15 років [822, с. 75]. Згідно із Земським положенням від 12 червня 1890 р. євреї “смуги осілості” не допускалися до участі в земських виборчих зборах та з’їздах і, таким чином, не могли бути обраними на земські посади [313, с. 427]. Зауважимо, що на Поділлі земства почали діяти лише з березня 1911 р. Міністерство внутрішніх справ мотивувало такий захід не тільки на підставі земської реформи, але й наявними “відомостями про шкідливий вплив єврейського елемента на хід міського управління” [530, с. 285]. Відповідно, міністерство вважало, що “з визнанням державного значення земського управління до участі у віданні цієї справою повинні бути залучені надалі найбільш придатні і благонадійні верстви місцевого населення. Цій умові не відповідають євреї, які зазвичай переслідують на суспільному ґрунті виключно свої особисті вигоди. Внаслідок цього допущення євреїв до будь-якої участі в земському управлінні вважається надзвичайно не бажаним” [530, с. 286]. Зазначимо, що євреї взагалі не могли впливати на перебіг справ у міських і земських управліннях тільки з тієї причини, що вибори відбувалися більшістю голосів, і євреї у складі гласних лише в $\frac{1}{3}$ не мали вирішального голосу на виборах посадових осіб.

Основою третього періоду (1894–1914 рр.) на нашу думку є антисемітська політика Миколи II. Незважаючи на скасування деяких обмежень для євреїв, основні заборони продовжували діяти. 8 травня 1898 р. було введено поняття “тимчасове перебування євреїв у сільській місцевості”, що практично зводило нанівець усі обмеження [689, с. 53]. У цей період наростання економічної та політичної кризи царизм скасував деякі обмеження щодо євреїв. Положенням від 10 травня 1903 р. було визначено список населених пунктів у губерніях “смуги осілості”, у яких можливе вільне

проживання євреїв, а також право на купівлю нерухомого майна [316, с. 493]. Євреям було надано право селитися і купувати нерухомість у 101 населеному пункті, які не мали статусу міст і містечок, але водночас втратили характер сільських місцевостей (поселення поблизу залізниць, фабрик тощо. З 6 березня 1904 р. виселення євреїв із сіл було призупинене царським урядом. У 1904 р. царизм скасував заборону селитися євреям в межах 50-верстної смуги вздовж кордону [822, с. 77–78].

Під впливом першої російської революції, хвиля якої докотилася і до Поділля, посилювалися єврейські погроми. Прикладом можуть слугувати події 21 січня 1906 року в м. Гайсин. Цього дня дуже збуджений настроїм гайсинських міщан, а також новобранців, вилився у відкрите масове пограбування євреїв-продавців і власників торговельних крамниць на міському ринку міста [125, арк. 5]. Селяни по декілька осіб заходили до крамниць євреїв, забирали товар і йшли з ним геть [134, арк. 23]. На Поділлі великі погроми відбулись у Жмеринці, Могилеві, містечках Межирів і Станіславчик [702, с. 354].

26 січня 1906 р. міністр внутрішніх справ видав циркуляр, у якому повідомлялось про єврейські погроми в регіонах імперії і вимагалось від губернаторів виявляти постійну турботу про їх недопущення та покращення військового спорядження місцевої поліції [134, арк. 64]. На основі цього циркуляра подільський губернатор видав розпорядження про сформування в Гайсинському повіті двох-трьох команд із кінних і пішохідних стражників, також у містечках Зятківцях і Тернаві, де були можливі виступи проти євреїв, і забезпечення загального спокою [134, арк. 67]. У 1907 р. відбулися погроми євреїв у Томашполі [592, с. 41]. У цей час у краї відбулося 37 єврейських погромів [857, с. 617–618]. Офіційною причиною погромів 1903 – 1906 рр. була названа “революційність” єврейства [527, с. 147].

“Русифікація, за словами Дж. Хоскінга стимулювала зростання етнічної солідарності, долаючи навіть класові розбіжності і пошук вирішення проблем поза рамками імперії” [818, с. 412]. Після погромів 1905–1906 рр. з Російської імперії емігрувало понад 200 тис. євреїв, з них 154 тис. – в США [740, с. 131].

Під впливом революції 1905–1907 рр. влада змушена була піти на деякі поступки перед простим народом, внаслідок чого 17 жовтня 1905 р. був прийнятий так званий Маніфест, який, зокрема, розширив права і свободи єврейського населення [317, с. 257]. 26 жовтня 1905 р. уряд видав інструкцію міським управам міст “смуги осілості”, яка полегшувала умови переселення євреїв-ремісників у сільську місцевість [822, с. 78]. 22 травня 1907 р. міністр внутрішніх справ П. Столипін видав циркуляр, за яким припинялося виселення євреїв з раніше заборонених законом місць їхнього проживання, якщо вони оселились там до 1 серпня 1906 р. [558, с. 394].

Уряд Миколи II продовжив політику, спрямовану проти всіх національних меншин, зокрема єврейської. Влада почала скасовувати навіть ті незначні права, які отримали євреї під час революції. Зокрема, 16 вересня 1908 р. уряд прийняв постанову, яка повертала процентну норму для євреїв при вступі у вищі навчальні заклади, за винятком консерваторії [318, с. 720]. 22 серпня 1909 р. вийшло положення Ради міністрів, яке встановило нову 15% норму для євреїв “смуги осілості”, які вступали у державні середні навчальні заклади [319, с. 723]. У 1910 р. Столипін видав наказ, який забороняв національні культурно-просвітницькі товариства, що призвело до закриття цілої мережі єврейських літературних товариств. Того ж року відновилася практика виселення євреїв з внутрішніх губерній, а циркуляр Столипіна від травня 1907 р., який забороняв такі дії, перестав виконуватися. Циркуляр міністерства народної освіти від 10 липня 1912 р. позбавив випускників єврейських середніх шкіл і училищ права на вступ у державні вищі навчальні заклади. У 1912 р. Сенат заборонив призначати євреїв на посади присяжних повірених, приймати в кадетські корпуси.

Отже, російський уряд так і не спромігся остаточно вирішити єврейське питання. Незважаючи на те, що влада надавала євреям дозовано деякі права, з іншого боку – законодавчо обмежувала територію розселення євреїв. Замість того, щоб надати євреям більше громадянських прав і свобод, а головне

скасувати “смугу осілості”, імперський уряд послідовно продовжував політику асиміляції і русифікації єврейського населення.

Прийняті царським урядом “Тимчасові правила” змусили євреїв переселятись у міста та містечка губернії і пристосовуватись до нових умов життя, налагоджувати взаємовідносини з місцевим корінним населенням і разом з ним впливати на соціально-економічний і культурний розвиток краю, а також боротись за свої права і свободи. Тривала антисемітська політика самодержавства призвела до масових погромів євреїв. Репресивні заходи державної машини позбавляли єврейське населення краю можливості чесного заробітку, призводили до зубожіння і розорення подільських євреїв.

2.2 Демографічні процеси у єврейській спільноті.

Так історично склалося, що ще з давніх часів Поділля поряд з українцями населяли євреї, росіяни, білоруси, поляки, вірмени, німці та інші етноси. Вагомий вклад у соціально-економічний і культурний розвиток краю вносила, зокрема, єврейська громада, яка в другій половині XIX – на початку XX ст. перетворилась у найчисельнішу меншину і сформувала компактні місця свого проживання серед корінного українського населення.

Наприкінці XVIII ст., за підрахунками В. Наулка, чисельність євреїв у Правобережжі становила 110 тис. чол. (близько 3,5% усього населення), зокрема у Подільському регіоні – 44,1 тис. осіб, або 3,8% [697, с. 174–178]. У цей час загалом завершився процес формування єврейських громад за рахунок переселенців. Російська імперія отримала у спадок півтора мільйонну добре згуртовану й організовану автономну спільноту, яка мала свою споконвічну релігію, традиції, звичаї і займалася здебільшого торгівлею і ремеслами. Як свідчать джерела, євреї прибували на Поділля і в першій половині XIX ст., але це вже не мало масового характеру, як у попередні періоди. Значним чинником, який впливав на міграційні процеси єврейства, була їх активна економічна діяльність, що відбувалася в торговельно-посередницькій сфері, оренді маєтків, промислах, ремісництві.

На середину XIX ст. найвищою частка євреїв була у Волинській губернії (близько 13%), на Київщині – майже 10% [745, с. 122]. За підрахунками “Военно-статистического обозрения Российской империи”, у 1849 р. в Подільській губернії налічувалося 177189 євреїв (11,57% від загальної кількості мешканців губернії) [336, с. 256]. За наступні 12 років темпи зростання чисельності єврейського населення сповільнилися. Згідно з підрахунками М. Столпянського, євреїв – мешканців Подільської губернії – у 1861 р., налічувалось 195847 осіб (10,5% всіх жителів губернії) [426, с. 181]. Повітовий розподіл єврейського населення за цим джерелом відображений у таблиці [Див.: Додаток А]. Таким чином місцями традиційного розселення єврейської спільноти в губернії були: Кам’янецький повіт (15,16% усього населення), Балтський повіт (14,57%), Могилівський (13,40%), Ямпільський (12,64%), Проскурівський (11,71%), Літинський (11,69%), Брацлавський (11,60%), Летичівський (9,15%), Ушицький (8,91%), Вінницький (7,48%), Ольгопільський (7,44%) і Гайсинський (6,6%) повіти [426, с. 181–193].

У наступні роки відбувалося поступове збільшення чисельності євреїв Поділля за рахунок природного приросту. В той самий час спостерігається незначне зменшення питомої ваги євреїв. Так, згідно з підрахунками Статистичного комітету, у 1862 р. чисельність єврейського населення в Подільській губернії досягла 202882 осіб (11% усіх жителів губернії), у 1863 р., відповідно – 205165 (11,17%), 1864 р. – 208759 (11,16%) [428, с. 2–3]. У 1865 р. чисельність євреїв склала 211115 осіб і (11,12%) [425, с. 8]. Станом на 1866 р. було деяке зменшення чисельності євреїв у губернії – на 1978 осіб, або 0,94%. Найбільше зменшення відбулося у містах – на 1561 особу (767 чол. і 794 жін.), що було пов’язано з епідемією холери, яка вражала більше міських мешканців [425, с. 8]. У 1860–80-ті р. єврейське населення губернії постійно зростало внаслідок природного приросту, який був вищим, ніж у не-євреїв. Так, протягом 1866–1870 рр. чисельність євреїв зросла на 33359 осіб і становила станом на 1870 р. 242496 осіб (12,54% усіх мешканців губернії) [41, арк. 24]. Достовірність цих показників підтверджується статистичними

підрахунками П. Чубинського, згідно з якими, станом на 1872 р. на Поділлі мешкало 246735 євреїв або 12,8% [427, с. 176]. У 1889 р. у Подільській губернії (за підрахунками В. Гульдмана) проживало 325907 євреїв, або 13,3% [345, с. 92–93]; за підрахунками (оглядів Подільської губернії), у 1891р. відповідно їх чисельність в середньому склала 356656 осіб (13,4%); 1893 р. – 367458 (13,60%) [384, с. 52].

До середини 1890-х р. спостерігається не лише зростання чисельності євреїв, але й їх питомої ваги відносно загальної кількості населення по всій Подільській губернії – з 10,7 до 12,2% [742, с. 61]. За 30 років, якщо рахувати з 1865 р., кількість євреїв Подільської губернії зростає майже вдвічі і в 1895 р. становила 388437 осіб, або 13,85% від усього населення [385, с. 73]. Якщо порівняти темпи приросту євреїв 1861–1866 рр. та 1891–1896 рр., то за останній період він зріс більше ніж в 1,5 рази. Приріст єврейського населення протягом 1892–1896 рр. склав 6,14%. За питомою вагою євреї Поділля переважали інші правобережні губернії.

Заборона селитися в сільській місцевості впливала на формування структури єврейського населення досліджуваного регіону. Саме в містах і містечках Правобережної України, зокрема Поділля, було сконцентроване єврейське населення. Як свідчать підрахунки губернського статистичного комітету за 1866 р., у Подільській губернії у 17 повітових і заштатних містах мешкало 52894 євреї або 43,35% всього міського населення [425, с. 89].

Найбільше євреїв мешкало в містечках краю. За підрахунками П. Чубинського, у 1872 р. в містах Подільської губернії мешкало 70072 євреї, у м-ках – 151124 особи і в селах – лише 25539 євреїв [427, с. 176]. Згідно з Тимчасовими правилами від 3 травня 1882 р., невеликі містечка перейменовували у села, містечками визначали лише ті, де була міська управа, та в яких стягувався податок з міського майна [689, с. 78]. Єврейське містечко “штетл” було характерною ознакою тодішнього соціально-економічного життя Правобережжя. За законом, євреям дозволяли жити в містах і містечках краю, але визнання населеного пункту містечком повністю залежало від місцевої

адміністрації. Більшість поселень, які фактично були містечками, не визнавались такими, якщо губернське начальство не бажало, щоб там мешкали євреї [817, с. 115]. Як роз'яснював урядовий Сенат 11 серпня 1894 р., єдиною ознакою, яка відрізняла містечко від села, була його офіційна назва і де в основному переважало міщанське населення і міщанське самоуправління [860, с. 331–332]. Згідно зі статистикою, в 1886 р. у містечках Подільської губернії питома вага єврейського населення коливалася. Так, наприклад, у чотирьох із них вона не складала і 5%, а саме: в м-ках Макові (Кам'янецького повіту), Буцнівцях (Летичівського), Верхівці (Могилівського) і Тинні (Ушицького) [404, с. 106]. У 6-ти м-ках єврейське населення складало від 6 до 10%, у 7 – 10–15%, у 10 – 15–20%, у 18 – 20–30%, у 18 – 30–40%, у 22 – 40–50%, у 6 – 60–70%, у 8 – 70–80%, в 1-му – більше 80% всього населення (м-ко Голосків Балтського повіту), а в 2-х – більше 90% (м-ко Чечельник Ольгопільського і м. Княже – Тиманівка Ямпільського повіту) [404, с. 106]. За підрахунками В. Гульдмана, у 1889 р. в містах Подільської губернії мешкало 101331 особа євреїв, у м-ках – 140598 осіб і в селах – 83978 осіб [345, с. 92–93]. Отже, порівняно з 1872 р., чисельність євреїв у містах зросла на 31259 осіб, а в селах – на 58439 осіб. Також спостерігаємо незначне зменшення кількості євреїв у м-ках губернії.

У 1897–1900 рр. в українських губерніях Російської імперії мешкало 2615,3 тис. євреїв, які становили 8,9% всього населення цієї території [613, с. 61]. Єдиним достовірним джерелом, за яким можна точніше визначити чисельність та розселення єврейського населення у Подільській губернії, був перший і останній Всеросійський перепис населення 1897 р.

Зазначимо, що облік населення за цим переписом здійснювався за критерієм “віросповідання” і “рідна мова”. Згідно з даними перепису 1897 р., в Правобережній Україні мешкало 1199114 євреїв, з них у Київській губернії – 433728 осіб, що становило 12% населення губернії, у Волинській – 394774 особи (13,21%) [414, с. 8]. За цим джерелом, у Подільській губернії із загальної кількості жителів – 3018299 осіб – євреї становили 369306 осіб (12,23% за

ознакою “рідна мова”), з яких 178858 (48,43%) – були чоловіками, 190448 (51,56%) – жінками [414, с. 2–3]. Єврейське населення Поділля за чисельністю поступалося лише православному населенню краю, яке становило 78,13%. У містах євреї в незначній мірі переважали православне населення – 46,37% (за віросповіданням) проти 42,74%, у селах православні мали більшість – 80,94%, у євреїв – 9,57% [414, с. 96–97]. Розподіл населення за рідною мовою подано у таблиці [Див.: Додаток Б]. У порівнянні з іншими етносами в повіті євреї складали лише 9,5%, то в місті вони мали більшість – 46,06%.

Матеріали перепису 1897 р. фіксують, що в 17 містах Подільської губернії при загальній кількості населення 221870 осіб мешкало 102204 євреї (46,06% за ознакою “рідна мова”) [414, с. 2–3]. Чисельність єврейського населення в повітових та заштатних містах Подільської губернії в 1897 р. подано в таблиці [Див.: Додаток В]. Як свідчать підрахунки, в окремих містах губернії євреї були найчисельнішим етносом і переважали інші національності. Це, насамперед, Бар, де вони становили 57,74% (від всіх жителів міста), Летичів – 56,63%, Балта – 56,34%, Могилів на Дністрі – 54,61%, Хмільник – 51,29%. В інших містах губернії євреї становили значну частину їх жителів. Так, серед мешканців Проскурова євреї складали 49,74%, Гайсина – 46,21%, губернського центру Кам’янця-Подільського – 44,83%, Ямполья – 42,67%, Брацлава – 41,65%, Літина – 40,63%, Вінниці – 37,48%. У Старій Ушиці їх частка складала 37,93%, Новій Ушиці – 34,75%, Ольгополі – 30,30%, Вербівці – 28,60%, найменше – у Сальниці (24,41%) [414, с. 96–97].

Швидкий розвиток промисловості, проникнення капіталістичних відносин призводили до зростання міського населення краю. Висока питома вага євреїв у містах і містечках краю пояснювалася заборонаю селитися в сільській місцевості, їх активною економічною діяльністю (торгівля, ремесло, фінансові операції). За нашими підрахунками, протягом 1866–1897 рр. чисельність єврейського міського населення Подільської губернії зросла вдвічі. У наступні роки темпи приросту зберігаються. За період 1889–1897 рр.

кількість євреїв у містах Подільської губернії зростає лише на 873 особи, проте в містечках зростає в півтора рази і зменшилася в селах.

На 1 січня 1912 р. в містах Поділля мешкало 172746 євреїв, з яких 83870 були чоловіками і 88876 жінками [402, с. 120–135]. Таким чином, починаючи з 1897 р. приріст міського єврейського населення склав 59878 осіб, або 34,66%. Значна частина євреїв Поділля мешкала у містечках краю. У 1897 р., за підрахунками Єврейської енциклопедії, в 124 м-ках Подільської губернії налічувалось 212887 євреїв (44,2%) [861, с. 648].

За даними перепису, з кожних 100 євреїв 72 були зареєстровані поза містом [414, с. 100–101]. У деяких містечках краю євреї складали більшість населення. Так, у м-ку Уланів Літинського повіту мешкало 2000 євреїв (98% від загальної кількості населення), Фрампіль Кам'янецького повіту – 1216 євреїв (98%), Купині цього ж повіту – 1351 (97%), Фельштині Проскурівського повіту – 1885 євреїв (94%). У м-ку Пиків Новий Вінницького повіту мешкало 1479 євреїв (100%), Маншурівка Балтського повіту – 563 (100%), Гершунівка цього ж повіту – 585 (98%), Богачівка – 506 (100%), у Ямпільському повіті: Стара Мурафа – 1350 (99%), Княже-Тиманівка – 1040 євреїв (95%), Красне – 2590 (92%) [356, с. 57–63].

Згідно з переписом у повітах Подільської губернії, включаючи містечка, мешкало 267102 євреї (без міст), або 72,49% від усього єврейського населення губернії і 9,55% від загальної кількості мешканців сіл [414, с. 2–3]. Якщо врахувати населення міст, то найбільша частка єврейського населення з-поміж інших повітів спостерігалася в Могилівському – 14,51% і Кам'янець-Подільському – 13,93% повітах. В інших повітах відсоток євреїв був таким: у Вінницькому – 12,38%, Проскурівському – 12,07%, Ольгопільському – 11,45%, Літинському – 11,42%, Ушицькому – 11,39%, Ямпільському – 10,41%, Гайсинському – 10,37%, Брацлавському – 8,25% [414, с. 2–3]. На основі даних, поданих у таблиці [Див.: Додаток Д], можна простежити розміщення єврейського населення в повітах губернії (без міст). Зазначимо, що чисельне переважання євреїв у Балтському, Ольгопільському

і Летичівському повітах було пов'язане, насамперед, з існуванням тут єврейських аграрних колоній. Різниця між найвищою і найнижчою частками євреїв серед населення подільських повітів становила 4,2%, що свідчило про відносно стабільне їх місце в демографічній структурі.

Незначна кількість єврейського населення Поділля мешкала в селах. За підрахунками Єврейської енциклопедії, у селах губернії мешкало 54847 євреїв, або 2,4% від їх загальної кількості [861, с. 648]. Якщо порівняти повіти за територією і кількістю мешканців, то найбільш заселеними євреями виявилися ті, які мали найбільшу площу, а саме Балтський, Ольгопільський, Брацлавський і Ямпільський, а найменше євреїв мешкало в повітах з незначною площею (Ушицький). Зауважимо, що це не стосується повітів відносно з невеликою площею, але економічно більш розвинутих, таких як Кам'янецький, Проскурівський і Могилівський, які були заселені найбільше порівняно, наприклад, з Літинським повітом, що переважав їх за площею.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. темпи зростання євреїв Поділля пришвидшилися. Зміни в кількісному складі єврейського населення краю наочно ілюструє таблиця [Див.: Додаток Ж]. Як свідчать підрахунки, впродовж 5 років, починаючи з 1897 р., кількість євреїв на Поділлі зросла на 37458 осіб, або 9,20%, і в 1901 р. склала 406764 і 13,2% від усього населення губернії [391, с. 73]. Приріст євреїв складав у середньому 1,84% щороку. У наступні роки, як свідчать дані таблиці, кількість єврейського населення продовжувала зростати в основному за рахунок природного приросту. За даними 1902 р., у Подільській губернії частка євреїв склала 13,4% усього населення, відповідно в 1907 р. – 13,6%. П'ятирічний приріст єврейського населення краю склав 40028 осіб, або 9,48% (у середньому 1,89% щороку). Станом на 1909–1912 рр. у Подільській губернії частка євреїв коливалася в межах 13,7–13,8% від загальної кількості населення [402, с. 120–135].

Отже, протягом 1862–1913 рр. чисельність єврейського населення Подільської губернії зросла на 160%, або більш як у 2,5 рази, їх частка збільшилась на 2,28%. Найбільш швидкими темпами зростала кількість євреїв

у Вінницькому, Летичівському й Ольгопільському повітах. Аналіз кількісних показників міського і сільського єврейського населення Подільської губернії дозволяє стверджувати про його зростання з 5,46% у 1897–1901 рр. до 10,25% у 1908–1912 рр. Аналізуючи дані, фіксуємо, що чисельність євреїв зростала непропорційно. Найменший показник виявлено в 1862–1866 рр. – 3,08%, найбільший – у 1908–1912 рр. – 10,25%. Такі зміни в чисельності євреїв пов'язані з міграційними процесами всередині держави і зростанням кількості представників інших етносів. За 16 років (1897–1913 рр.) кількість єврейського населення краю збільшилася майже у 1,5 рази. Станом на 1 січня 1913 р. у Подільській губернії мешкало 527446 євреїв (13,8% від усього населення губернії) [402, с. 120–135]. Протягом 1893–1912 рр. єврейське жіноче населення губернії кількісно переважало чоловіче, хоча середньорічний приріст чоловіків євреїв за вказані роки був вищим ніж жіночий, що пояснюється більшою смертністю серед чоловіків і частково міграцією.

Віковий склад подільських євреїв наприкінці XIX ст. відображений у таблиці [Див. Додаток З]. Слід взяти до уваги, що на Поділлі чоловіки вступали в шлюб з 17, а жінки з 15 років, і тому для відтворення населення вирішальне значення мали чоловіки у віці від 17 до 50 і жінки 15–50 років [670, с. 56]. У середині XIX ст. єврейки в середньому народжували до 7–8 разів, а нерідко 9–15. За нашими підрахунками, у 1897 р. чисельність репродуктивного єврейського населення становила 87073 (48,47%) чоловіки у віці від 17 до 50 років і 80909 (21,90%) жінок від 15 до 30 років [414, с. 274–275]. Єврейські родини за сімейним станом відображено в таблиці [Див.: Додаток Ж]. Частка одружених у євреїв була вищою за все населення губернії і складала 38,21% чоловіків (проти 16,61% православних) і 36,94% жінок (проти 16,61% православних) [414, с. 150]. За законом Мойсея, кожний чоловік, який досягнув зрілості, повинен був одружитися, а тому у євреїв кожна дівчина могла вийти заміж, а якщо дружина була безплідна, то чоловік повинен був з нею розлучитися і одружитися на іншій [336, с. 84]. На Поділлі в єврейських сім'ях цінувалися традиційно міцні патріархальні традиції, особливо у хасидів,

тому на 37,69% одружень у євреїв припадало лише 0,52% розлучень, що свідчило про міцність єврейських родин [414, с. 274–275].

Перепис 1897 р. дав можливість проаналізувати певні соціальні характеристики єврейського населення. За віросповіданням 369136 осіб, або 99,9% єврейського населення, були іудеями і склали 12,27% усього населення Подільської губернії, тільки незначна кількість, а саме 106 євреїв були православними, 47 римокатоликами, 7 протестантами і 3 старообрядцями. Зокрема, рівень освіченості єврейського населення становив 41,3% серед чоловіків і 21,7% серед жінок, католицького – 24,3% серед чоловіків і 16,4% серед жінок, у той час серед корінного українського населення освіченими були лише 20,2% чоловіків і 4% жінок [414, с. 9].

Отже, у зазначений період євреї склали значну частину всього населення краю. Їх чисельність і питома вага постійно зростала в основному за рахунок його високого природного приросту. Протягом досліджуваного періоду чисельність єврейського населення Подільської губернії зросла більш як у 2,5 рази, а питома вага збільшилась на 2,28%. Міграційні процеси всередині держави та міграція за кордон суттєво не вплинули на чисельність євреїв Поділля.

2.3 Соціально-професійний склад євреїв.

“Тимчасові правила від 23 листопада 1851 р.” поділяли євреїв Російської імперії на чотири стани: 1) купці; 2) землероби; 3) ремісники; 4) міщани осілі та неосілі [290, с. 130]. Осілими міщанами вважались євреї, які мали нерухому власність ціною не нижче: в губернських містах 300, у портових – 250, у містечках – 80 руб., а також ті, що займалися промислами і торгівлею [290, с. 131]. Згідно із законом рівними правами з осілими міщанами користувалися казенні рабини, євреї, які мали наукові ступені і різні відзнаки, а також учителі. Усі інші євреї, які не підпадали згідно з визначеними правилами до зазначених категорій, належали до неосілих міщан. Значна кількість євреїв, які не займалися виробничою діяльністю, потрапляла в категорію неосілих міщан.

Такі євреї зазнавали різних правових обмежень, зокрема їм заборонялось виїжджати з міст, до яких вони були приписані. Крім того, євреї міщанського стану підлягали посиленій рекрутській повинності. До стану землеробів зараховували тих євреїв, які займалися землеробством, хліборобством, тваринництвом, а також сільським виробництвом на державних і власницьких землях [290, с. 131]. Скуті “смугою осілості” і різними обмеженнями, євреї могли займатися лише окремими видами діяльності. Соціально-економічні зміни в суспільстві в пореформений період внесли свої корективи в соціальну структуру населення краю. Перепис 1897 р. дав можливість проаналізувати соціальну структуру єврейського населення Поділля [Див.: Додаток И]. Таким чином, переважна частина єврейського населення Подільської губернії належала до міщанського стану – 352578 осіб, що становило 62% до решти міського населення губернії і 71,51% від усіх міщан губернії. Основна маса міщан євреїв мешкала в повітах (до них входили м-ка) – 253656 осіб і складала 77,23% усього повітового міщанського населення губернії [414, с. 256]. Переважну більшість євреїв-міщан жителів міст і містечок складали торговці, кустарі, ремісники та працівники промислових підприємств. Щоб підтвердити свою належність, до того чи іншого стану євреям необхідно було мати відповідні документи. Так, євреї ремісники, записані до цехів, повинні були мати свідоцтва міських дум і ратуш, осілі міщани – кріпосні акти, документи на право володіння нерухомістю.

Євреї, які займалися промислами і торгівлею, повинні були мати дійсні контракти, умови та свідоцтва міських і земських поліцій, котрі підтверджували їх промислову і торгівельну діяльність. Міщанство складало 60,10% єврейського населення міст губернії із загальною кількістю 98922 особи. Таким, чином, більше половини населення міщани-євреї складали в Барі – 56,38% населення міста, Летичеві – 55,60%, Могилеві – 53,05%, Балті – 51,46%, Хмільнику – 50,70%. Трохи меншу частку вони становили в Проскурові – 48,59%, Гайсині – 44,79%, Кам’янці-Подільському – 43,42%, Ямполі – 41,19%, Брацлаві – 40,91%, Літині – 39,73%, Старій Ушиці – 37,52%,

Вінниці – 36,71%, Новій Ушиці – 34,07%. Найменше – в Ольгополі – 28,96%, Вербовці – 28,60% і Сальниці – 24,22% [414, с. 258–273]. У розрізі повітів найбільшу частку серед міщанства євреї склали в Ушицькому повіті (86,55%), Гайсинському (85,86%), Ольгопільському (82,26%), Брацлавському (76,61%), Балтському (76,51%), Ямпільському (73,73%) усього повітового міщанства (без міст). Значний відсоток євреїв у повітах пояснюється містечковим міщанством.

У наступні роки спостерігалось постійне збільшення частки міщан серед інших груп єврейського населення губернії. Якщо в 1897 р. міщанське звання мали 352578 осіб євреїв, з яких 170674 були чоловічої статі і 181904 жіночої [414, с. 256–257], то, в 1902 р. – 394167; 196524 і 197643; 1903 р. – 412665; 204947 і 207718; 1908 – 259604; 128354 і 131250 [398].

До стану купців належало 3080 євреїв, або 0,83%. Особа, яка представляла цю категорію, повинна була володіти відповідним гільдійським свідоцтвом. Для купців першої гільдії воно коштувало 2200 руб., для другої – 880, а третьої – від 220 до 132 руб. [805, с. 157]. У містах кількісні показники вказаних груп євреїв мали деякі відмінності. За нашими підрахунками в 1897 р. найбільше євреїв – представників купецтва мешкало в містах краю – 1583 особи (1,54%). Найбільше їх мешкало в м. Кам'янці-Подільському – 379 осіб, або 12,30%, м. Могилеві – 237 (7,69%), м. Вінниці – 188 (6,10%) і Проскурові – 131 (4,25%) [414, с. 258–267].

У повітах проживало 1497 купців-євреїв, або 0,56%. Отже, найбільшу питому вагу купецький стан займав у Кам'янець-Подільському повіті – 14,38%, Могилівському – 12,37%, Вінницькому – 11,39% і Балтському – 9,83%, менший показник – в Ушицькому – 3,60% і Летичівському – 2,66% повітах. У наступних роках кількість купців євреїв постійно зростала. Так, у 1899 р. на Поділлі купецьким станом володіло вже 4634 особи євреїв, з яких 1106 осіб чоловічої статі і 1353 жіночої, у 1900 р. відповідно – 2403; 1086 і 1317, 1901 р. – 2389; 1068 і 1321; 1902 р. – 2150; 945 і 1205; 1903 р. – 2281; 1000 і 1281 [393].

Євреї-землероби були другим за чисельністю станом після міщан і до них належало 6427 осіб, або 2,2%, це насамперед жителі землеробських колоній, поселені на державних землях, які повинні були мати посвідчення державної палати про належність до землеробського стану. У містах губернії представники сільського господарства складали незначну групу – лише 751 особу, або 0,73% всього єврейського населення [414, с. 184–185]. У повітовому масштабі до цієї категорії належало 11059 євреїв, або майже 3% населення губернії. Привертає увагу значна кількість євреїв, зайнятих сільським господарством у Балтському повіті – 7263 особи, або 58,14%, що пояснюється розміщенням тут раніше сформованих землеробських колоній [414, с. 259]. У наступні роки спостерігався постійний ріст працівників цієї групи. Так, у 1899 р. їх налічувалось 12162 особи; 5799 чоловіків і 6363 жінки, у 1900 р., відповідно – 17125; 8524 і 8601; 1901 р. – 10068; 4988 і 5080; 1902 р. – 11277; 5612 і 5665; 1903 р. – 10737; 5343 і 5394, 1911 р. – 11639 [401, с. 70-83]. До почесних громадян у “Переписі” належало 226 євреїв, з них мешкали на селі 102, у містах – 124; іноземних підданих – 552 особи, з яких проживало в селах 527, у містах – 25; дворян – 121 особа, з яких мешкали на селі 50, у містах – 71; не належали до жодного стану 118 євреїв, у тому числі в сільській місцевості їх було 97, у містах – 21, не вказали, до якого стану належать, 138 осіб [414, с. 256–257].

Перепис 1897 р. дав можливість проаналізувати професійну зайнятість єврейського населення Подільської губернії [Див.: Додаток К]. Як подано в таблиці, частка представників першої групи державних службовців склала лише 0,99%. Такий невеликий відсоток чиновництва пояснюється заборонаю євреям займати певні чиновницькі посади. Аналізуючи першу групу зайнятих, можна твердити, що серед правлячого апарату найбільше євреїв з представників чиновників, поліції і військових зосереджувалось не в губернському центрі, а в м. Проскурові – 364 (23,15%) і м. Вінниці – 291 (18,51%), що пояснювалося наявністю в них значних армійських гарнізонів [414, с. 201–226]. У м. Кам’янці-Подільському до цієї групи належало 258 осіб

(16,41%) [414, с. 186–187]. У таких центрах, як Вінниця, Літин і Летичів, показник питомої ваги таких зайнятих був стабільним у межах 2,54 – 3,08%. Близьким за показником до цих міст був повітовий центр Проскурів (3,20%). У Гайсині, Брацлаві, Ольгополі питома вага таких зайнятих коливалась у межах 1,27 – 1,50%. Найменший показник спостерігався в невеликих міських центрах – Барі, Ямполі, Новій Ушиці, Старій Ушиці, Сальниці і не досягав навіть одного відсотка.

До другої групи належали служителі культу і добродійні організації – 2,24%; третьої (педагоги, творчі та медичні працівники) – 3,12%. Представники другої групи в містах губернії розподілялись нерівномірно. Найбільше служителів культу і добродійних організацій зосереджувалось у великих містах, таких як Кам'янець-Подільський (236 осіб), Балта (263), Проскурів (208), Вінниця (207) і Могилів (200) [388, с. 186–219]. Найбільше представників третьої групи зафіксовано в містах: Кам'янці-Подільському (810), Могилеві (543), Проскурові (504), Вінниці (433), Балті (404) [414, с. 188–229]. У містах Ямполі, Барі, Літині, Гайсині, Летичеві і Брацлаві питома вага євреїв педагогів, творчих і медичних працівників коливалась в межах від 3,01 до 3,81%. Якщо представників перших трьох груп об'єднати в одну групу, отримаємо прошарок інтелігенції, частка якої склала 6,4%. Порівнюючи цей показник із загально губерньським – 3,80%, переконуємось, що євреї в цій групі значно переважали інше населення краю, а це свідчить про кращий розвиток їх культурно-освітнього життя. Так, серед основних етнічних груп Балтського повіту, що працювали в сфері навчально-виховної, юридичної практики, літератури та мистецтва, євреї посідали перше місце [414, с. 190–191]. Незважаючи на різні заборони, які обмежували євреям доступ до державної служби, подільські євреї обіймали посади у міських думах, в міщанських управах, навіть в управліннях залізничного транспорту, в різних комісіях з розподілу майна тощо. Крім того, євреї охоче переходили до занять вільними професіями, були зайняті в таких сферах, як лікарська практика, адвокатура, мистецтво, журналістика тощо.

До четвертої групи віднесено прислугу, її частка склала 7,03%. У містах губернії найбільше євреїв, зайнятих у цій групі, мешкало в м. Могилеві – 1007 осіб, або 8,26% усіх жителів, у м. Балті відповідно – 1024 (7,77%), м. Кам'янці-Подільському – 898 (5,57%), м. Проскурові – 875 (7,69%), м. Вінниці – 736 (5,09%) [414, с. 188–229]. У цих п'яти найбільших центрах налічувалось 4540 євреїв, або 17,46% представників зазначеної групи. За питомою вагою ця 4-а група євреїв найбільше виділялась у м. Старій Ушиці – 7,76%, м. Сальниці – 7,34%, м. Ольгополі – 6,61%, невеликих містах, які за цими показниками переважали значні центри, такі як м. Кам'янець-Подільський і м. Вінницю.

П'яту групу представляли пенсіонери і ті євреї, які отримували дохід від свого нерухомого майна, або майна батьків і родичів, відсотків з банківських рахунків тощо, становили 3,38%. Отже, найбільше представників цієї групи було в Кам'янці-Подільському – 1071 особа, або 6,60%, Могилеві – 773 (6,34%), Балті – 694 (5,27%) і Вінниці – 530 (4,62%) – у центрах із розгалуженим чиновницьким апаратом [414, с. 188–229]. Досить незначною виявилася 6-а група працівників сільського господарства – 2,04%.

Швидкий розвиток фабрично-заводської промисловості та ремесел у губернії в досліджуваний період зумовив формування сьомої групи, до якої входили працівники підприємств, ремісники. Наприкінці XIX ст., за нашими підрахунками, у фабрично-заводському виробництві і ремеслі краю було зайнято 104560 осіб євреїв, або 28,3% всього єврейського населення губернії (у православних – 46,4%) [414, с. 177]. Так, у містах у цій сфері працювало 30763 євреї, або 29,92% усього міського населення. Значними центрами концентрації єврейських промисловців були: Вінниця – 28,09%, Проскурів – 27,39%, Кам'янець-Подільський – 26,95%, Балта – 26,29%, Могилів – 25,04% [414, с. 189–219]. Найбільше за питомою вагою євреї-промисловці виділялись у містах Сальниця – 34,48%, Гайсин – 33,06%, Ольгопіль – 32,57%, Бар – 27,44%, Ямпіль – 27,66%, Лeticів – 27,30%, Літин – 25,49%, Нова-Ушиця – 23,80%. Найменше у Хмельнику – 19,90%, Брацлаві – 17,43%, [414, с. 190–191]. У повітах у виробничій галузі було зайнято 73797 євреїв, або 27,7% усього

працевдатного єврейського населення повітів [414, с. 190–191]. Найбільше євреїв працювало в Ольгопільському повіті (25,98%), Брацлавському (24,33%) і Балтському (17,61%), що було пов'язано з наявністю в них більшої кількості цукрових заводів. За питомою вагою євреї-промисловці виділялись у Гайсинському (28,63%), Ушицькому (26,63%) і Ямпільському (23,10%) повітах. Найменша питома вага зайнятих у промисловій галузі була в Могилівському (10,59%) і Літинському (10,25%) повітах [414, с. 190–237].

Найбільше мешканців міст Поділля складали євреї, зайняті в торгівлі та промисловості, які разом становили 67,16% усіх мешканців міст. Цілком зрозуміло, що у великих містах був краще розвинутий транспорт і зв'язок. У 8-й групі розмістилися працівники транспорту і зв'язку – 3,04%. Разом у містах губернії нараховувалось 3462 особи (3,38%) працівників транспорту і зв'язку. Найбільше їх представників було в м. Балта – 556 осіб, або 4,22%, м. Кам'янець-Подільський – 455 і 2,82% і м. Могилів – 455 і 2,82% [414, с. 188–221]. З погляду соціального становища можна об'єднати в одну групу працівників промисловості, транспорту і зв'язку, прислугу [670, с. 75]. Вона складає 75275 євреїв, або 73,65%. Якщо зважати те, що статистика зараховувала до тієї чи іншої групи зайнятості і власників підприємств та найманих робітників, можна припустити, що значна частина з них були робітниками. Найбільшу 9-ту групу склали працівники торгівлі – 45,51% (у православних – 6,2%). За нашими підрахунками, у містах губернії торгівлею займалося 40491 євреїв, або 39,61% усього єврейського міського населення [414, с. 188–239]. Найбільше євреїв-торгівців мешкало в губернському центрі Кам'янці-Подільському – 38,42% усього населення міста, у м. Балта – 41,01%, Проскурові – 39,95%, Могилеві – 37,04%, Вінниці – 36,61% [414, с. 188–239]. У цих містах розміщувалось 24843 особи, що становило 61,75% всієї групи. Досить значною ця група була представлена в Хмельнику – 40,77%, Барі – 42,07%, Летичеві – 41,58%, Гайсині – 37,43%, Літині – 41,58%, Брацлаві – 38,93%, Ямполі – 41,14%, Ольгополі – 42,43%, Новій-Ушиці – 40,96% і Сальниці – 37,81% [414, с. 188–239]. У 9 містах питома вага євреїв-торгівців

була більшою за 40%, а у 6 – коливалася в межах від 36% до 38% [414, с. 188–239]. Більшість працівників торгівлі, були власниками різних дрібних торговельних закладів, крім цього, до них зараховували також тих, хто виконував підсобні роботи і, зрозуміло, належав до іншої соціальної групи, але з'ясувати їх чисельність у такому випадку немає жодної змоги.

До 10-ї групи увійшли представники інших професій, а також особи, які не вказали своїх занять – 4,28% (у православних – 2,6%) [414, с. 176–177]. Таких у містах налічувалось 9983 особи, або 9,76%. Найбільш значною названа група була в м. Кам'янці-Подільському – 1603, або 9,94%, Могилеві – 1461 (11,98%), Вінниці – 1209 (10,55%), Проскурові – 1172 (10,30%) і Балті 1117 (8,48%) [414, с. 188–229]. Види діяльності єврейського населення Подільської губернії в кінці ХІХ ст. відображено в таблиці [Див.: Додаток Л]. За нашими підрахунками, на першому місці серед виробництв було виготовлення одягу, де було задіяно 47,33% євреїв. Далі розташувались обробка рослинних і тваринних продуктів – 2,63%, дерева – 3,17%, металів – 1,80%, мінеральних речовин (кераміка) – 0,20%, інструментів, годинників, іграшок – 0,28%, ремонтно-будівельні роботи – 1,97%, ювелірне виробництво – 0,25% [414, с. 190–191]. Як свідчать дані перепису в кінці ХІХ ст., 49,8% подільських євреїв займались торгівлею, 28,2% були ремісниками і працювали в обробній промисловості, 16,9% були зайняті в невиробничій сфері (вчителі, лікарі, домогосподарки та ін.); 2,2% займалися сільським господарством і 2,9% в інших сферах діяльності [414, с. 11].

Отже, соціально-економічні зміни в суспільстві у пореформений період внесли корективи в соціальну структуру і перелік професій єврейського населення губернії. Зростання чисельності євреїв у регіоні мало свій вплив на його місце і зайнятість в економічному житті регіону. Різні законодавчі обмеження, разом з тим віковічні релігійні традиції, ментальні риси, сформували види зайнятості єврейського населення в досліджуваний період. З'ясовано, що найбільше євреїв краю було зайнято у торговельній, промисловій і ремісничій сферах.

Висновки до розділу

Встановлено, що політика російського уряду стосовно євреїв в зазначений період була неоднозначною, дискримінаційною і суперечливою. Вона була спрямована перш за все на денаціоналізацію, асиміляцію та русифікацію єврейського населення, особливо в зоні “смуги осілості”, куди входила Подільська губернія, поставила в нерівноправне становище євреїв стосовно віруючих християн, стала засобом їх національного і соціального гноблення. З іншого боку, офіційна влада прагнула використати господарський досвід євреїв для економічних потреб держави, шукала компроміси з ними, дозовано надаючи певні права, намагаючись поступово їх асимілювати.

Проаналізоване єврейське законодавство свідчить про те, що імперська політика щодо євреїв мала ознаки державного антисемітизму і була наслідком невдалих спроб урегулювати єврейське питання минулими урядами. З’ясовано причини антисемітських настроїв на державному рівні і серед місцевого населення, які призвели до єврейських погромів у Російській імперії, у тому числі на Поділлі в 1881–1882 рр., 1903–1906 рр., спричинили активізацію міграційних процесів, масових виселень із сільської місцевості та початку розвитку еміграції сімей євреїв у країни Західної Європи і Америки, особливо напередодні Першої світової війни.

Аналіз демографічної статистики довів, що єврейське населення Подільської губернії постійно зростало. Встановлено, що високі темпи зростання єврейської людності в краї забезпечували такі чинники, як більш високий природній приріст, менша дитяча смертність, релігійні традиції.

Проаналізовано соціальну та професійну структуру єврейського населення. На формування соціально-станової структури єврейського населення мали вплив зростання його чисельності й економічний розвиток регіону. Визначено, що найбільше подільських євреїв було зайнято насамперед у торгівлі, ремеслі та обробній промисловості.

РОЗДІЛ ІІІ

УЧАСТЬ ЄВРЕЇВ У ГОСПОДАРСЬКОМУ ЖИТТІ ПОДІЛЛЯ

3.1 Внесок у розвиток фабрично-заводської промисловості і ремесла.

У 60-80-х рр. завершився промисловий переворот в Україні, суть якого полягала в переході від мануфактури до фабрики, від дрібного товарного виробництва – до широкомасштабного, від ручної праці – до застосування парових двигунів та системи машин [637, с. 196]. У Подільській губернії прискореними темпами відбувалося зростання промисловості та залізничного будівництва. Згідно зі статистикою, на кожну версту залізничної колії, збудованої на Поділлі, припадало 33 кв. версти площі, у той час, як на версту залізниць усієї Європейської частини імперії – 92 кв. версти [539, с. 30]. За густотою мережі та вантажообігом залізниць Поділля переважало залізниці Київської та Волинської губерній.

У другій половині ХІХ ст., за даними О. Іващенко і Ю. Поліщука, в Подільській губернії нараховувалося 216 промислових підприємств, з яких 91 (42,12%) належали євреям [606, с. 74]. Якщо в 1866 р. на Поділлі працювало 776 підприємств, де було зайнято 14437 робітників, які виробляли продукцію на суму 5334400 руб. [425, с. 24], то в 1885 р. – відповідно 3604, 26333 і 31487494 [375, с. 21]. Тобто за 19 років кількість підприємств у краї збільшилась у 4,5 рази, робітників у них – у 1,8, а обсяги виробленої продукції – майже в 6 разів.

Поштовхом для активізації єврейської економічної діяльності стало положення від 8 грудня 1867 р., затверджене Олександром ІІ, яке дозволяло євреям бути винокурами й орендаторами корчм, а також орендними управителями млинів, цукрових, скляних, винокурних та інших заводів і фабрик, керівництво якими вимагало технічних знань і деякого оборотного капіталу [307, с. 476].

За даними С. Дубнова, який спирається на офіційну статистику, в 1871 р. на Правобережній Україні мешкало 721000 євреїв, з яких 86% були в містах, 14% в селах і які володіли 27 із 105 цукровими заводами, 619 із 712 винокурними заводами, 5700 із 6353 млинами. Щорічне виробництво всіх єврейських промислових закладів оцінювалось у 70 млн. руб. [563, с. 8]. На жаль, скупі фрагментарні дані післяреформеної статистики не дають змоги показати в повному обсязі масштаби промислової діяльності євреїв Поділля і встановити точну кількість єврейських підприємств, а також число їх робітників. Подекуди до промислових підприємств відносили дрібні майстерні і цехи, або й взагалі не вказували їх у статистиці. Крім того, імперські статистики не завжди наводили відомості про підприємства, які перебували саме у власності євреїв, натомість, вказуючи загальні цифри. Так, наприклад, з архівних джерел дізнаємось, що в 1879 р. в Подільській губернії загальна вартість виробленої продукції всіх заводів, які були у власності різних товариств, членами яких були євреї, складала 6671953 руб. 26 коп., разом – 10896571 крб. 69 коп. [51, арк. 327]. Частка євреїв у спільних підприємствах, за підрахунками чиновників становила 21,7%, а за сумою виробництва – майже 20% [51, арк. 327].

Завдяки досить сприятливим кліматичним умовам і вигідному географічному розташуванню Поділля залишалось аграрним краєм, тому промисловість була тісно пов'язана з сільським виробництвом. Станом на 1887 р. в краї нараховувалось 3737 промислових підприємств із загальною сумою виробництва 24 млн. руб. З них у власності, або в оренді євреїв, перебувало 759, або 20% усіх промислових закладів, на яких працювало 1518 (32,60%) єврейських робітників [415, с. 616].

Швидкий розвиток капіталістичних відносин призводив до зростання фабрично-заводського виробництва. Наявність великих і високоврожайних ланів цукрового буряку, інтенсивне хліборобство й досить значний розвиток тваринництва та садівництва зумовили формування основного напрямку промисловості губернії – переробка сільськогосподарської продукції. На її

частку припадало 98% вартості виробництва фабричної промисловості Поділля [520, с. 57].

Провідну роль у промисловості краю за обсягами виробництва відігравали цукроваріння, млинарство і винокуріння. Особливо швидкими темпами розвивалася цукрова промисловість регіону. Поділля своїм цукровим виробництвом посідало друге місце (після Київщини) серед всіх губерній Російської імперії, виробляючи понад 20% усього імперського цукру, і в цьому, насамперед, велика заслуга єврейських підприємців [539, с. 47]. У 60-70-х рр. XIX ст. на Поділлі участь євреїв у цукровій промисловості проявлялась переважно у формі фінансування й оренди. Ця високодохідна галузь потребувала значних капіталовкладень, тому єврейська оренда таких підприємств була незначною. Так, у 1876 р. із 47 цукрових заводів, котрі функціонували в Подільській губернії, в оренді євреїв перебувало лише 6, у 1877 р. – 5 із 51, у 1878–1879 рр. – по 3 із 48 [670, с. 139]. В основному це були невеликі підприємства. На багатьох цукрових заводах губернії євреї працювали директорами й управителями. Наприклад, у 1872 р. у с. Ковалівка Брацлавського повіту місцеве товариство заснувало цукровий завод, в управлінні якого працювали євреї М. Фройдін, В. Гальперін і І. Грубер. Обсяг виробленої заводом продукції становив 1085 тис. руб. [413, с. 274]. У м-ку Вороновиця того ж повіту управляючим цукроварні був єврей С. Альтберг. Завод щорічно давав продукції на суму 780 тис. руб. [413, с. 275]. У Летичівському повіті Буцневським цукровим заводом управляв С. Тітенбруп. Підприємство щорічно виготовляло продукції на суму 650 тис. руб. [413, с. 282].

Протягом 1862–1882 рр. кількість цукрових заводів на Поділлі зросла на 53%, а чисельність зайнятих на них робітників збільшилась з 1138 до 15879 чол. Якщо в 1862 р. всі подільські цукроварні виробили продукції на суму 1409631 крб. [353, с. 34–35], то вже у 1882 р. – на 24221621 крб., тобто в 17 разів більше [421, с. 4]. Більшість цукрових заводів була у власності товариств. Так, станом на 1887 р. із 46 цукрових заводів 31 належав товариствам, 15 –

приватним особам і лише 2 євреям. Сума продуктивності усіх 46-ти заводів сягала 17132413 руб., або 69,5% загальної суми виробництва усіх фабрик і заводів губернії [377, с. 31]. Наявність значних капіталовкладень, особливо єврейських, надання царським урядом різних пільг цукрозаводчикам, висока концентрація виробництва, удосконалення технології виробництва і дешева робоча сила – все це позитивно впливало на швидкий розвиток цієї галузі виробництва.

У другій половині XIX ст. загальна сума виробництва подільських цукрових заводів, власниками яких були євреї, склала 838554 руб. 93 коп. [51, арк. 327]. У наступні роки продовжився розвиток цукрової промисловості губернії, стали до ладу нові підприємства, власниками яких були євреї. Так, у 1891 р. діяв до ладу цукровий завод у м. Проскурів, власником якого був місцевий підприємець І. Левензон. За рік підприємство давало продукції на суму 335 тис. руб. [413, с. 290–291]. У 1898 р. почав працювати цукровий завод у м. Рибниця Балтського повіту, який перебував в оренді єврея І. Гепнера. Валова вартість продукції становила 1500 тис. руб. [413, с. 274]. Протягом 1875–1911 рр. кількість цукрових заводів у губернії зросла на 6 (з 46 до 52), чисельність робітників – на 10141 (з 13928 до 24069), кількість виробленої продукції зросла з 4330437 руб. до 85860352 руб. Поділля перетворилося на потужного експортера цукрової продукції. Протягом 1909–1911 рр. експортовано до Одеси 47,4% подільського цукру, Росії – 18%, Німеччини – близько 10%, і в цьому була також заслуга єврейських підприємців [539, с. 37].

Паралельно з цукровою промисловістю успішно розвивалася інша галузь – гуральництво, у якій євреї також брали досить активну участь. Так, у 1872 р. єврейська оренда поширилася на 136 гуралень (82,4% від загальної кількості), 1875 р. на – 129 (92,1%), 1878 р. – на 105 (84,7%) [670, с. 138]. У 1872–1879 рр. єврейський капітал контролював понад 87% виробництва у краї спирту, а на початку 80-х р. – весь обсяг продукції галузі [670, с. 138].

У 80-х рр. XIX ст. євреї почали поступово втрачати свої позиції у галузі, що було пов'язано з єврейськими погромами і “Тимчасовими правилами 1882

р.”, які позбавляли євреїв можливості оренди майна поза містами і містечками краю. Якщо в 1879 р. в Подільській губернії із 119 діючих гуралень у власності євреїв перебувало 103 підприємства, або 86,6%, [51, арк. 327], то вже в наступні роки із запровадженням згаданого закону кількість винокурних заводів, що належали євреям, почала зменшуватись. Наприклад, у 1883 р. із 123 винокурних підприємств офіційно лише 67, або 54,47%, належали власникам євреям [421, с. 29]. У 1887 р. із 88 винокурних підприємств губернії лише 37 перебувало у власності або оренді у євреїв [377, с. 45]. Хоча насправді єврейська оренда поширювалась на значно більше гуралень, але встановити їх точну кількість немає можливості (часто підприємства реєструвалися на підставних осіб – не євреїв). Царські чиновники констатували, що “засоби євреїв у винокурній промисловості Подільської губернії переважають християнські у 28 разів” [51, арк. 327].

Здебільшого єврейські винокурні були в містах і містечках губернії. Найбільшим за обсягом річного виробництва в 154 тис. руб. був спиртоочисний завод братів Ілька, Гершка і Арона Скупників у м. Гайсин Гайсинського повіту [413, с. 280]. У м. Бар Могилівського повіту єврею І. Нікельшпургу належав винокурний завод, який щорічно виробляв продукції на суму 145 тис. руб. [413, с. 285]. У м. Вінниця винокурний завод графа Д. Гейдена перебував в оренді євреїв Я. Львовича і Л. Каміхмана. Річна вартість виробництва заводу складала 130 тис. руб. [413, с. 285]. Найбільший прибуток, а саме 174 тис. руб. за рік, давав винокурний завод, який перебував в оренді єврея Боруха Шимона у м. Жабокричі Ольгопільського повіту [422, с. 216–222]. Станом на 1897 р. винокурінням і пиво-медоварінням у Подільській губернії займалось 1385 євреїв [414, с. 176–177].

Запровадження урядом у 1896 р. державної горілчаної монополії призвело до спаду гуральництва, і позиції євреїв-підприємців у винокурній галузі значно послабились. Про це свідчить статистика: якщо в 1895 р. в Подільській губернії із 83 гуралень у власності й оренді євреїв перебувало 26 підприємств, або 31,32% [385, с. 35], то вже в 1898 р. євреям належало лише 7

підприємств (9,58%) [388, с. 33]. У 1908 р. в Подільській губернії із 89 винокурних підприємств євреям належало 8, або (8,98%) [398, с. 47]; у 1909 р. відповідно – 92; 8 (8,69%) [413, с. 43]; 1911 р. – 99; 9 (9,09%) [401, с. 49]. У 1912 р. на 100 подільських гуральнях було вироблено продукції на суму 5774361 руб. Зокрема, на 18 єврейських підприємствах сума виробництва продукції склала 685331 руб. (11,86%) [422, с. 216–222].

У Подільській губернії досить швидко розвивалося пивоварне виробництво, у якому євреї-підприємці займали провідне становище. У 1912 р., за нашими підрахунками, працювало 16 пивоварень і 20 медоварень, які перебували у власності або орендувалися євреями [422, с. 216–222]. Зокрема, у м. Тульчин Брацлавського повіту пивний завод знаходився в оренді євреїв Л. Розенфельда та І. Розенталя [413, с. 275]. У м. Гайсин власником пивного заводу був єврей М. Шпільберг [413, с. 280]. У м. Летичів функціонував пивний завод Ш. Асніса з річним випуском продукції на суму 13 тис. руб. [413, с. 281]. У м-ку Меджибіж власником пивного заводу був єврей Г. Штеренгас [413, с. 282]. У м. Могилеві місцевий пивзавод перебував в оренді у єврея Л. Нікельшпурга і щороку давав продукції на суму 45 тис. руб. [413, с. 285–286].

Важливе місце у фабрично-заводському виробництві Подільської губернії займала борошномельна промисловість, у якій єврейські підприємці були її активними учасниками. Найбільше млинів перебувало в руках місцевих євреїв. Нестача капіталів у поміщиків змушувала їх здавати млини в оренду євреям. Згідно зі статистикою, у 1865–1866 рр. в Подільській губернії із 2693 млинів 1343, або 49,87%, були в оренді у єврейських власників [425, с. 6]. У 1887 р. із 3236 млинів в оренді було 1397, або 43,17%, з цієї кількості млинів євреї орендували 585, або 41,87% від загальної кількості [377, с. 43]. На початку ХХ ст., за нашими підрахунками, в руках єврейських підприємців краю перебувало 8 парових млинів, 20 водяних, 1 вальцовий газовий і 6 вальцових моторних [422, с. 89–91].

Єврейська праця відігравала значну роль у тютюновому виробництві. Згідно з переписом у 1897 р. на Поділлі виготовленням тютюнових виробів займався 921 єврей, або 0,94% усіх зайнятих у промисловій сфері євреїв [414, с. 176–177]. Взагалі тютюнове виробництво характеризувалось залученням у нього дешевої робочої жіночої та дитячої праці, в середньому 70% [733, с. 14]. Станом на 1897 р. в тютюновому виробництві губернії була зайнято 430 єврейок [414, с. 176–177]. На початку ХХ ст., за нашими підрахунками, у Подільській губернії євреям належало 12 тютюнових і 2 махоркові фабрики [422, с. 216–222]. Як правило, це були невеликі підприємства, на яких працювало від 17 до 50 робітників. Наприклад, найбільший річний обіг складав 56507 руб. на рік на тютюновій фабриці підприємця З. Халма у м. Гайсин [413, с. 281]. Євреї Поділля також були зайняті у виробництві мила. Так, у м. Кам'янець-Подільський місцевий миловарний завод належав С. Айзенфельду [466, с. 3]. У м. Зіньківці Кам'янець-Подільського повіту у власності єврея М. Мінціуса перебував миловарний завод з річною сумою виробництва 2000 руб. [413, с. 266]. Інший миловарний завод у селищі Боришковецька-Мукша цього ж повіту також належав Л. Цібельману, сума виробництва якого складала 2500 руб. [413, с. 266].

Подільські євреї брали участь у суконному виробництві. Так, у 1883 р. в Подільській губернії із 42 суконних фабрик у власності євреїв перебувало лише п'ять підприємств (Ф. Хозіна, Б. Аккермана, М. Каца, Ц. Блюменфельда, Д. Помаранеця) [401, с. 7]. Євреї губернії були представлені і в шкіряному виробництві. Так, у 1911 р. в м. Миньківці Ушицького повіту єврей М. Гольдштейн було збудував два шкіряні заводи, кожний з яких щорічно виготовляв продукції на суму 1000 руб. [413, с. 292].

Не оминуло єврейське підприємництво і лісову промисловість. Згідно з переписом 1897 р. у цій галузі було зайнято 396 євреїв губернії [414, с. 176–177]. На початку ХХ ст. в оренді подільських євреїв перебувало 3 лісопильні заводи [422, с. 176]. Зокрема, один із них у с. Брага Кам'янець-Подільського повіту орендував М. Лікверман. Річна сума виробництва підприємства

становила 30000 руб. [413, с. 256–266]. У 1912 р. в м. Могилеві діяв деревообробний завод, власником якого був купець єврей М. Янкель. Річна вартість виробництва підприємства складала 56000 руб. [422, с. 176]. У м. Вінниця міщанам-євреям Б. Вольку і М. Шльому належав завод із виробництва дощок і дерев'яних ящиків з річною сумою виробництва 33500 руб. [422, с. 176]. Із 7 діючих цегельних заводів в околицях губернського центру Кам'янця-Подільського 3 підприємства належали єврейським власникам – міщанину І. Мошковичу і купцю А. Фінкелю. Найбільший річний обіг становив 51110 руб. на рік на заводі з виробництва цегли і черепиці, власником якого був купець Ш. Гальперин у м. Проскурів. На підприємстві працювало 202 робітника, з них 12 були євреями [422, с. 298]. Подільські євреї охоче орендували цегельні заводи. Так, у с. Колубаївська Мукша Кам'янець-Подільського повіту 2 цегельні перебували в оренді євреїв Д. Гурфінкельда і Г. Пітельмана [361, с. 35].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Правобережній Україні євреям належало 38,2% усіх заводів і фабрик [520, с. 57]. На початку XX ст. за нашими підрахунками, на Поділлі єврейським власникам належало 88 заводів і фабрик, або 42,1% від їхньої загальної кількості. Зокрема, у їх руках на правах власності або оренди зосереджувались такі підприємства: 12 винокурних, 10 пивоварних, 4 цегельні, 7 миловарних, 3 цукрові, 5 шкіряних, 6 чавуноливарних, 1 черепичний, 3 вапняні заводи, 12 тютюнових, 3 макаронні, 1 мебельна, 3 масляні, 1 дзвінична, 10 суконних, 3 ватних, 2 нафтово-газові, 2 водяні, 1 насінна, 2 махорочні фабрики, 35 млинів [413, с. 266; 422, с. 63–222]. Це були в основному невеликі підприємства, переважно майстерні, що пояснювалося відсутністю у власників (орендарів) великих оборотних капіталів, хоча формальна статистика відносила їх до фабрично-заводських підприємств. Відсоток зайнятих у промисловій діяльності євреїв у містах трохи вищий і складає 27,76%, у повітах – 26,72% Подільські євреї були слабше представлені в галузях, пов'язаних із видобувною промисловістю, їх кількість складала лише 0,2% [414, с. 176–177].

Значного розвитку на Поділлі в пореформений період набули ремесла – традиційні форми виробництва євреїв. За підрахунками чиновників, у 80-х рр. XIX ст. в Подільській губернії ремісництвом займалося 20788 осіб чоловічої статі, з яких 14994 (72,1%) були євреї [51, арк. 341 об.].

У кінці XIX ст. ремеслами в Подільській губернії займалося 40621 єврей, або 12,7% усього єврейського населення. Кількість чоловіків ремісників у віці не молодше 10 р. склала в губернії 29%, а жінок – 6,2% [419, с. 310]. За твердженням царських статистиків, ці підрахунки не повні, але для нас цінні матеріали статистичного огляду тим, що подають дані по представниках різних груп професій, яких у переписі в такому форматі не подаються [Див.: Додаток М]. Як видно з таблиці найбільше євреїв-ремісників представників другої групи, а саме 41,5% займалося виготовленням одягу та туалету. Зауважимо, що дана таблиця не є достатньо повною і фіксує чисельність самостійних зареєстрованих євреїв-ремісників та не враховує допоміжних членів їх сімей. Розглянемо детально ремесла, що входять до кожної з груп. Ремісники 1-ї групи, які займалися виготовленням харчових продуктів, складають у середньому 10,5%. Наприклад, євреїв, котрі займалися переробкою тютюну і виробництвом цигарок, налічувалось 633 [419, с. 315]. За даними перепису, маємо такі показники: 921 особа (враховано членів сімей) займалась переробкою тютюну, у повітах цим займалось 394 євреї, у містах – 527 [414, с. 176–185]. Перше місце з розвитку цього ремесла належить Брацлавському повіту (278), а саме м. Тульчин і Балтському повіту (86) [419, с. 315].

До другої групи, яка мала особливо важливе значення для економічного життя єврейського ремісничого населення губернії, слід віднести таких ремісників: шевці, швачки, білошвеї, модистки, квіткарки; панчішниця і панчішники, шкарпетники, золотошвеї, кушніри. Більшу кількість ремісників цієї групи складають шевці, швачки-білошвеї. У всій губернії представників цієї професії зареєстровано: 7866 шевців, або 23,5% усіх шевців-чоловіків, 2304 швачки, або (32,3%), і 2195 білошвей, або 30,8%, 194 модистки і квіткарки, або 5,6% [419, с. 316–330]. За повітами чисельність зареєстрованих

євреїв-шевців розподілялася так: у Вінницькому – 1439 осіб, Кам'янець-Подільському – 998, Могилівському – 731, Ямпільському – 693, Балтському – 678, Брацлавському – 585, на усі інші повіти припадає 35% загальної кількості. Найбільше швачок припадає на повіти: Могилівський (341), Балтський (340), Кам'янецький (303), Ольгопільський (220), Ямпільський (211) і Летичівський (202); в останніх шести повітах – усього біля 30% усіх швачок [419, с. 318]. Що стосується білошвей, то 50% з них припадало на Брацлавський повіт (581) і Могилівський (515). Порівняно значна кількість білошвей була у Кам'янець-Подільському повіті (259), Вінницькому (208) і Проскурівському (152) [419, с. 318]. Поряд із шевцями слід згадати про капелюшників і шапкарів, яких налічувалось 1893 особи, найбільше у Вінницькому повіті – 406 осіб [419, с. 319]. Панчішників і панчішниць налічувалося 315 осіб, з яких у Кам'янець-Подільському повіті було 998 осіб, Вінницькому – 70. Модисток і квіткарюк, у губернії нараховувалось 213 осіб [419, с. 319]. Професія кушнірів і хутровиків була широко розповсюджена в Подільській губернії, тут було зайнято 877 євреїв, або 2,1% усіх ремісників краю. Ювелірів, золотошвей та шмуклерів, які виготовляли предмети розкоші, у губернії налічувалось 63 особи [419, с. 320]. Також до другої групи слід віднести фарбувальників, прачок, перукарів, цирульників (2561 осіб) та ін. [414, с. 176–185].

У третій групі ремесел значну кількість склали ремісники, що виготовляли взуття, таких у губернії налічувалось 5470, або 13,5%. Перше місце за кількістю чоботарів, черевичників посідали такі повіти: Вінницький (1215), Могилівський (924), Брацлавський (649) і Балтський (482), де було сконцентровано 3/5 усіх представників цього ремесла [419, с. 321]. Наступна категорія третьої групи – шкіряники, шорники, лимарі, яких було 393 особи. Найбільше представників цих професій налічувалось у Проскурівському повіті – 119 євреїв. Виробництвом рукавиць займалось 40 євреїв, з них у Кам'янецькому повіті – 25. Шорники, чемоданники налічували 381 особу, з них у Кам'янці-Подільському – 83 [419, с. 322]. Досить високий відсоток євреїв-ремісників у четвертій групі: столярів, теслярів, бондарів, токарів –

12,2%. У групу входили ремісники, які займалися виготовленням виробів з деревини, яких у губернії налічувалось 4943 осіб. Перше місце в цій групі як за чисельністю, так і за розмірами виробництва, належала столярам і меблярам, яких було 3313 осіб.

У губернії перше місце за розвитком меблевого і столярного ремесла посідали Вінницький повіт – 723, Могилівський – 434, Кам'янець-Подільський – 351, Ямпільський – 253, Гайсинський – 245 і Брацлавський – 245, в інших 6-ти повітах було зареєстровано 1066 столярів і мебльовиків – менше 1/3 [419, с. 323]. Наступну категорію ремісників у цій групі представляли бондарі, стельмахи, колісники, яких було 559 осіб, токарі – 147.

У 5-й групі (обробіток металів простої форми) перше місце посідало ковальство, яким у губернії займалося 1367 євреїв, найбільше в Брацлавському повіті – 200 осіб. Друге місце за чисельністю в цій групі посідали мідники і бляхарі – 1123 осіб [419, с. 324]. Останні працювали не тільки на місцевих споживачів, але роз'їжджали зі своїми виробами ярмарками і ринками, або працювали на оптових замовників.

До 6-ї групи (обробіток металів важкої форми) належали слюсарі, токарі, водопровідники, золотих і срібних справ майстри, годинникарі, парасольники, оптики, механіки та ін. (1809). Слюсарів у губернії нараховувалось 280 осіб. До 7-ї групи (виготовлення хімічних речовин) належало найменше – 280. У 8-й групі (будівельних і керамічних ремесел) найбільше було пічників, штукатурів і мулярів, гончарів.

9-а групу (обробка волокнистих речовин) представляли ткачі, шпалерники, палітурники матрацники, щіткарі та ін. (1189). Найбільшого розвитку досягло виготовлення канатів і мотузок, цим у губернії займалось 626 євреїв (у Вінницькому повіті – 231, Брацлавському – 93, Кам'янець-Подільському – 66). Останню 10-у групу складали складачі і друкарі, фотографи, палітурники, футлярники, картонажні майстри та ін. Даних по цій групі немає.

У розрізі повітів, значним відсотком ремісників виокремлюється Вінницький повіт – 26,4% (із них: шевці – 41,5%, столярі – 12,2%, булочники, м'ясники – 10,5%, ковалі – 6,3%, будівельники – 6,3% [639, с. 74]. Зауважимо, що у м. Вінниця чисельність євреїв-ремісників становила 3803 особи, а далі Брацлавський (16,8%) і Летичівський (15,5%). В усіх інших повітах відсоток ремісників коливається між 14,2 – 8%. Із міст перше місце після Вінниці за питомою вагою євреїв-ремісників належить Могилеву (23,9%) і Летичеву (18%). Між містечками з населенням не нижче 2000 осіб євреї виділяються: у Зінькові, Немирові (26,9%), Теплику (18,2%) і Жванці – 17,5% [419, с. 312]. Наприклад, у 1903 р. в Гайсинському повіті ремеслом займалось 2168 євреїв, з них кравців – 514, черевичників – 332, столярів – 245, ковалів – 144, шапкарів – 138 [415, с. 604].

Згідно з даними матеріалів про економічне становище євреїв у Російській імперії, у Подільській губернії нараховували 19573 євреї-майстри ремісничих професій, або 48%, підмайстрів – 13392 (33%) і учнів – 7566 (19%) [419, с. 327]. Про становище євреїв-ремісників газета “Восход” за 1898 р. писала, що бідність серед євреїв Ямполья Подільської губернії зростала з кожним роком. Ремісники, які складали головний контингент місцевого єврейського населення, були часто-густо без роботи. “Економічне становище місцевого єврейського населення, – писав кореспондент з Могилева, – з кожним роком все більше і більше погіршується; в торгівлі і промисловості сильний застій. Ремісники сидять склавши руки, бо пропозиція перевищує попит. Більшість емігрує в “кращі краї” – в Америку” [419, с. 332].

Отже, проаналізований фактичний матеріал свідчить про те, що єврейське населення Поділля все більше інтегрувалося у сферу промислового виробництва і ставало його невід'ємною та суттєво продуктивною силою. Подільські євреї відігравали помітну роль у фабрично-заводській промисловості краю. Вони були зайняті в цукровій, винокурній, борошномельній, тютюновій та інших галузях промисловості. У цьому плані євреї виступали як наймані робітники, так і власники та орендарі підприємств,

адміністратори, управлінці, організатори й продавці виробленої продукції. Євреї активно займалися ремеслом. Активна економічна діяльність євреїв створювала можливість продуктивного розвитку фабрично-заводської промисловості Поділля загалом, забезпечувала появу нових галузей у фабрично-заводському виробництві, яке міцно прив'язувалось до існуючої системи капіталістичних відносин.

3.2 Участь євреїв у розвитку торгівлі краю.

Швидкий розвиток промисловості і сільського господарства позитивно вплинув на активізацію внутрішнього ринку. Розвиткові внутрішньої торгівлі сприяла запроваджена в 60-70-х рр. кредитна система, зросла кількість дрібних торгівців. Заснований у 1860 р. Державний банк через свої контори в містах України надавав позики торгівцям для ведення торговельних операцій [637, с. 198]. Активному розвитку торгівлі в губернії сприяла побудова залізничної колії від Балти до Одеси в 1865 р. У 1871 р. почала діяти Волочиська лінія Південно-Західної залізниці, у 1890 р. – Вапнярка-Демківка, у 1892 р. – Жмеринка – Могилів-Подільський і Слобідка-Рибниця [670, с. 38]. Набувала дедалі більшого поширення стаціонарна торгівля в магазинах, крамницях, ларках, ятках.

Затиснуте “смугою осілості” і різними правовими обмеженнями з боку влади, подільське єврейство могло займатися переважно торгівлею, ремеслами і чорною працею. У звіті за 1867 р. подільський губернатор наголошував, що “внутрішня і зовнішня торгівля перебуває в руках євреїв, конкурувати з якими російські торгівці не в змозі” [208, арк. 6]. У зовнішній і внутрішній торгівлі Поділля були представлені різні верстви населення, але найбільше – євреї. Традиційні напрями господарської діяльності євреїв Поділля сформувалися ще задовго до приєднання краю до Російської імперії і проявлялися насамперед у сфері торгівлі, оренди, обміну і посередництва.

Із розвитком капіталістичних відносин, єврейській торгівлі належала помітна роль у забезпеченні найголовніших потреб численого населення

краю. Значну роль у розвитку торгівлі Поділля відіграло єврейське купецтво. У середині XIX ст. у Подільській губернії євреї-купці становили 87%, Волинській – 96%, Київській – 83% [745, с. 130]. Станом на 1864 р. у Подільській губернії налічувалося 12 купців I-ї гільдії і 1574 купців II-ї гільдії, які мали єврейське походження і володіли капіталом 9444180 руб. [425, с. 25; 38]. Єврейські купці повністю домінували над іншими купцями не-євреями. Подільський губернатор вказував на причини такого стану речей: “недостатня підприємливість місцевого російського (тобто українського. – авт.) населення, незнайомство проживаючих у губернії російських купців один з одним, особливо із внутрішніх губерній, особливими умовами місцевої торгівлі. Крім того, єврей задовольняється тільки найнеобхіднішим, здатний переносити значні нестачі, і завжди вміє використовувати обставини” [208, арк. 6]. За статистикою, через сім років кількість подільських купців-євреїв зросла до 4355 осіб (приріст становив 174,9%). Група купців не-євреїв становила всього 427 осіб [40, арк. 24]. Якщо за вказаний час загальна кількість купців збільшилась у 4,5 рази, то єврейська група зросла майже в 10 разів. Про зростання єврейської торгівлі свідчить кількість виданих у губернії дозволів на проведення торговельних операцій. Офіційним документом, який дозволяв євреям займатися торгівлею, було торговельне свідоцтво. Якщо в 1862 р. у Подільській губернії для здійснення торговельних операцій було видано 142 дозволи, і з них лише 10 отримали євреї, то вже відповідно в 1864 р. – 3500 і 1681 (18 I-ї гільдії і 828 II-ї гільдії) [51, арк. 330]. Станом на 1880 р. в губернії на проведення торгівлі було видано 16634 дозволи, із них 15602, або 93,7%, отримали євреї (1096 купців I і II гільдії) [51, арк. 330]. Чиновники констатували, “що майже вся торгівля в Подільській губернії перебуває в руках євреїв” [51, арк. 331].

Станом на 1875 р. у Подільській губернії загальна чисельність торгівців складала 14843 особи (чоловічої статі), з яких – 13856 осіб були єврейського походження, або 93,4%, а 987 осіб, або 6,6% – інших релігійних конфесій [51, арк. 331]. Згідно зі статистикою, у містах і повітових центрах губернії

торгівлею займалося 7893 євреї, містечках – 3849 осіб і селах – 2114 [51, 349 об.]. За підрахунками чиновників, у Подільській губернії на 1000 осіб християнського походження припадала одна особа торговець, а на 1000 осіб єврейського походження – 66. Якщо розподілити єврейських торговців у такому співвідношенні, то отримаємо, що в містах губернії на кожних 1000 осіб єврейського населення припадало 165 осіб, які займалися торгівлею, містечках – 29 і в селах – 62 [51, арк. 331].

Характеризуючи активну діяльність євреїв-торгівців, чиновники відзначали: “Він (єврей) швидко переходить від однієї спеціальності до іншої. За невдачу в одному він нагороджує себе в іншому... у євреїв вроджена здатність до комерційних операцій, причому він швидко схоплює особливості кожного нового виду торгівлі... На відміну від російських (очевидно і українських. – авт.) торговців, які майже ніколи не пускають весь капітал в обіг, а залишають завжди запасні засоби, єврей завжди пускає в обіг не тільки весь свій капітал, але й намагається прихопити і в інших – у кредит, заради розширення справи...” [597, с. 10–11].

Дрібні торговці-євреї, як правило, займалися торгівлею своїми ремісничими виробами, обслуговуючи на ярмарках і ринках селянське населення, а також дрібною посередницькою торгівлею. Певна частина подільських євреїв, за словами чиновників, здійснювала торгівлю без відповідних документів, уникаючи сплати податків. У 1890 р. подільський губернатор скаржився, що в губернії мешкало 3353 євреї без визначених занять, які займалися торгівлею без документів, продажем спиртних напоїв та іншими промислами [190, арк. 43]. На кожного єврея, який здійснював торгівлю без дозволу, Подільська казенна палата накладала штраф у розмірі 1 руб. 50 коп. Зокрема, у 1894 р. в м. Гайсин на зазначену суму було оштрафовано 10 євреїв, хоча статистика свідчить про те, що порушення правил торгівлі з боку подільських євреїв були поодинокими [144, арк. 25]. Так, у 1898 р. в Подільській губернії за порушення правил торговельного статуту було

оштрафовано 9 євреїв, у 1900 р. відповідно 10 осіб, 1902 р. – 2, 1904 р. – 7, 1905 р. – 1, 1908 р. – 2 і 1909 р. – 11 євреїв [399].

У Подільській губернії основними осередками єврейської торгівлі були ярмарки і ринки, які проводилися в містах з великою кількістю єврейського населення, для якого торгівля залишалася важливим джерелом існування. У 1890 р. кількість ярмарків у регіоні досягла 123 [380с. 29]. В основному всі вони були незначними і слугували місцевому населенню швидше для задоволення побутових потреб. Для проведення торгівлі діяли два найбільші ярмарки – Петропавлівський у м-ку Ярмолинці Проскурівського повіту і Свято-Троїцький – у м. Балта [683, с. 150]. Перший тривав 3 дні і, по суті, був продовженням ярмарку в м. Ромни Полтавської губернії [805, с. 149]. До Ярмолинець із Бердичева, Кам'янця, Дубна, навіть із Москви тяглися валки російських і східних товарів [805, с. 149].

Петропавлівський ярмарок спеціалізувався на експорті зерна, хліб відправляли великими партіями в чорноморські порти [805, с. 149]. Крім того, на ярмарку здійснювали гуртовий продаж металевих виробів, хутра, ситцю. Сюди приїжджали закордонні купці, більшість з Австрійської імперії, для реалізації меблів, сільськогосподарських машин [208, арк. 11]. Щороку в м-ко Ярмолинці єврейські купці привозили великі гуртові партії товарів з мануфактурних фабрик Лодзі, Москви, Одеси. Крім того, у місцевих євреїв на період ярмарку прибулі купці орендували понад 200 помешкань під магазини і склади [683, с. 151]. У 1907 р. на Ярмолинецький ярмарок привезли товарів на суму 989828 руб., а продано було на 475059 руб. [397, с. 44]. Одночасно Балтський ярмарок слугував обміну речами місцевого виробництва. У Балту на ярмарок у 1905 р. завезли товарів на суму 116765 руб., а реалізовано було на суму 77720 руб. [395, с. 45], у 1911 р. відповідно – 346110 руб. і 193380 руб. або на 56% більше [401, с. 55].

Особливо активно розвивалася єврейська торгівля в містах і містечках губернії. Місцеві євреї-посередники пильно стежили за цінами на місцевих ярмарках і ринках, гуртом купували велику рогату худобу, овець, мед, тканини

і перепродували їх за межами губернії. Заможні євреї-торгівці займалися хлібною, лісовою і тютюною торгівлею. Наприклад, у м-ку Сатанів Проскурівського повіту місцеві євреї займалися вичинкою шкіри, пошиттям і продажем кожухів, а також заготівлею і торгівлею продуктами сільського господарства. У містечку щорічно відбувалось 9 ярмарків і 26 ринків [472, с. 200]. Традиційно містечко було значним центром хлібної торгівлі, а завдяки близькості до кордону з Австрією тут процвітала контрабандна торгівля, у якій євреї брали активну участь.

Євреї м-ка Зіньків Летичівського повіту не були багатими, але мешкали у власних будинках і жили за рахунок торгівлі на місцевому ринку. Серед них були гуртові торговці зерном і фруктами, орендатори лісів, млинів, шинків, власники пекарень, крамниць і складів [472, с. 102]. Євреї-торгівці м-ка Деражня цього ж повіту виконували функції посередників між селянами й гуртовими покупцями, відправляючи свої вантажі залізничними шляхами у міста Росії, Австрії і Німеччини [472, с. 82]. У містечку Меджибіж Летичівського повіту функціонували гостинний двір і кам'яний склад із 50 крамниць, у яких торгували переважно євреї та молдавани [805, с. 153]. Євреї-торгівці цього містечка забезпечували необхідними товарами селян з навколишніх сіл, які прибували на місцевий ринок, а також відправляли залізничною колією великі партії зерна і сухофруктів до Росії та Австрії [472, с. 150]. Тимчасові правила 1882 р. негативно позначилися на розвитку єврейської торгівлі. Скупченість єврейського населення у містах і містечках губернії призводили до збільшення контингенту єврейських торговців і зростання конкуренції між ними. Так, у 80-х рр. XIX ст. в Подільській губернії на дрібну торгівлю було видано 25250 дозволів, у тому числі 23772 євреям, або 94,1% [51, арк. 331].

Подільські євреї активно займалися торгівлею спиртними напоями. 2 березня 1865 р. Олександр II ухвалив закон, за яким євреям дозволили торгувати спиртними напоями всюди в межах смуги осілості [51, арк. 203]. Утім у 70-х рр. XIX ст. самодержавство намагалось обмежити єврейську

торгівлю спиртним. 14 травня 1874 р. опубліковано закон, який дозволяв євреям здійснювати продаж спиртного лише у власних будинках. Крім того, річний патентний збір на торгівлю спиртними напоями влада збільшила вдвічі (з 45 до 90 руб.) [606, с. 57]. Згідно зі статистикою, у 80-х рр. XIX ст. в Подільській губернії із загальної кількості 4603 питні заклади євреям належало 3450, або 74,9% від загальної їх кількості. Із кожної тисячі євреїв-чоловіків 17 займалися питною торгівлею (у неєвреїв цей показник був набагато меншим – всього 1,27) [51, арк. 335–336]. Щодо оптової торгівлі спиртним, то тут євреї були беззаперечними лідерами – їм належали 104 із 116 оптових складів [414, с. 27]. Після закону від 3 травня 1882 р. кількість питних закладів, які належали євреям, почала скорочуватись. Так, якщо в 1882 р. в губернії діяли 3921 питний заклад, з яких євреям належали 1427, або 36,3%, у 1883 р. ці показники становили відповідно 4233, 1142 і 27%. Починаючи з 1885 р., спостерігається скорочення єврейських питних закладів як у селах, так і в містечках краю, хоча надалі ситуація стабілізувалася. У 1887 р. в Подільській губернії 2767 (82,2%) закладів з продажу спиртного належало християнам і 587 (17,8%) – євреям [377, с. 49]. У містах євреям належав 461 заклад, або 78%, містечках – 74 (14,5%) і селах – 52 (2,3%) [377, С. 50]. Уже в 1890 р. на Поділлі у власності євреїв перебувало 814 питних закладів, або 21% їх загальної кількості [380, с. 27], у 1892 р. відповідно – 774 і 21,1% [382, с. 36], 1895 р. – 715 і 22,7% [385, с. 41], чи майже четверта частина. У 1895 р. уряд ввів державну винну монополію, основна мета якої полягала у збільшенні прибутків імперії. На Правобережжі закон почав діяти з 1 липня 1896 р. [315, с. 271]. Крім того, влада мала на меті витіснити євреїв від торгівлі спиртним у сільській місцевості. До 1898 р. приватні питні будинки були замінені казенними винними лавками, що давало державі істотний прибуток, а також позбавило джерела засобів існування багатьох євреїв, які займалися безпосередньо винними промислами. За словами Д. Пасманіка: “тисячі єврейських сімей були відразу відкинуті в ряди “бездомного пролетаріату” [733, с. 14].

Внаслідок дій уряду в губернії різко зменшилися кількість єврейських закладів торгівлі спиртним. Дані оглядів Подільської губернії, які стосуються питної торгівлі дозволяють порівняти, який вплив мало введення винної монополії для єврейського населення Поділля. Статистика свідчить: якщо в 1896 р. в губернії євреям належало 640 місць торгівлі спиртним, або 21,2% їх загальної кількості [386с. 49], а вже у 1897 р. їх кількість в губернії різко зменшилась і становила 23 і 4,24% [387, с. 37], 1900 р. – 14 і 2,67% [390, с. 70], 1904 р. – 19 і 2,24% [394, с. 51].

Після революції 1905–1907 рр. ситуація кардинально змінюється і кількість єврейських закладів торгівлі спиртним різко збільшилась. У 1907 р. вона склала 306 і 18,60% [397, с. 44], 1911 р. – 512 і 26% [401, с. 53]. Єврей-шинкар був незамінною людиною в селі. Він одночасно виконував функцію місцевого банкіра, скупника продуктів селянського господарства, продавця необхідних селянинові предметів побуту й утримувача придбаних речей. Євреї, сплачуючи за селян податки, одержували 3 коп. за тиждень з карбованця [825, с. 290]. Внаслідок численних заборон подільські євреї змушені були здійснювати торгівлю спиртними напоями без відповідних документів, за що потрапляли під постійні перевірки з боку місцевої поліції. Так, у 1880 р. проти євреїв за безпатентну торгівлю спиртними напоями було порушено 214 справ [51, арк. 203], у 1883 р. – 632 справи [421, с. 30].

У 1887 р. в м-ку Віньківці Ушицького повіту поліція викрила без належних патентів 4 винні крамниці й один трактир [226, арк. 1–2]. За свідченням чиновників, щоб займатись шинкарством, місцеві євреї платили хабар по 1000 руб. і більше за шинок або за право бути монополістом у селі [51, арк. 333]. За порушення правил питної торгівлі на євреїв накладали штрафи. Так, за безпатентну торгівлю вином був притягнутий до адміністративної відповідальності мешканець м-ка Кузьмина Кам'янецького повіту єврей Г. Зельфонт [231, арк. 1–14]. У 1898 р. в губернії за подібні правопорушення було притягнуто до відповідальності 20 євреїв, 1901 р. – 9, 1902 р. – 7, 1904 р. – 4 [398].

Місцеві чиновники зауважували, що євреї досить часто надавали селянам кредити не тільки грошима, але й горілкою в борг, під заставу предметів селянського господарства і хліба. Траплялося, що селяни продавали свої майбутні врожаї і передавали свій наділ євреям за горілку, випиту в борг, і навіть продавали власну працю [51, арк. 333]. Часто це призводило до конфліктів між євреями і селянами. На адресу подільського губернатора, повітових справників надходило чимало скарг від мешканців сіл на дії місцевих євреїв. Так, мешканці Морозіва Ушицького повіту скаржилися на місцевого єврея М. Бронштейна, який “займається різними темними справами”, але для вигляду торгує горілкою, хоча насправді дійсним продавцем горілки був селянин [228, арк. 3].

За нашими підрахунками, у 1897 р. торгівлею на Поділлі займалось 168169 євреїв, або 45,53% усього єврейського населення [414, с. 176–177]. У повітах торговельною діяльністю займалося 124760 євреїв, або 48,35% усього працездатного єврейського населення [388, с. 189–239]. У селах здебільшого євреї-торгівці розвозили і розносили товар, а якщо селянин не мав грошей, то здійснювався обмін на інші господарські предмети і продовольство. Якщо в 1880 р. розносною і розвізною торгівлею на Поділлі займалось 106 євреїв [51, арк. 330], то вже у 1897 р. – 1823 євреї і тільки 23 українці [414, с. 176–177].

Міста і містечка губернії були осередками єврейської торгівлі. Значними центрами торгівлі в Подільській губернії були Проскурів – 5,5 млн. руб. торгового обороту на рік, Кам’янець-Подільський – 4,4 млн руб., Вінниця – 2,7 млн. руб., Балта – 2,5 млн. руб. [334, с. 25]. У своїх торговельних операціях євреї виявляли надзвичайну енергію, винахідливість і спритність, що дозволяло їм не тільки вчасно повернути позичені гроші, а й одержати прибуток. За словами дослідника Г. Аксакова, поки у російського (українського. – авт.) купця карбованець обертався двічі, то у єврея – п’ять разів [606, с. 50]. Результати обчислень показують, що перше місце в губернії посідала торгівля продуктами сільського господарства, якою займалося 20,6% усіх торгівців. У містах цим видом торгівлі займалась 14971 особа, або 14,64% [414, с. 185]. У

селах торгівлю сільськогосподарськими продуктами здійснювали 34303 євреї, або 27,49% [414, с. 185].

Особливо значного розвитку в губернії досягла хлібна торгівля. У своєму звіті за 1867 р. подільський губернатор наголошував, що головна частка прибутку в зовнішній хлібній торгівлі регіону, безперечно, належить євреям [208, арк. 21]. Зокрема, В. Гульдман розподіляв хлібозаготівлю на придбання поміщицького і селянського хліба. Останнім, стверджував дослідник, займалися євреї – дрібні скупники майже в кожному містечку губернії. На Поділлі значними центрами хлібної торгівлі були Ольгопіль, Ярмолинці, Бар, Чорний Острів, Бершадь [345, с. 188]. За твердженням дослідників, “залізнична торгівля зерном майже повністю була зосереджена в руках євреїв і перетворила м. Проскурів у найбільший центр експортної хліботоргівлі” [472, с. 177]. У 1897 р. в Проскурові торгівлю хлібом здійснювали 795 євреїв, або 6,99% усього населення міста [414, с. 228–229].

Наприкінці XIX ст. на Поділлі, за нашими підрахунками, торгівлею хлібом займалось 33325 євреїв, або 26,71% від загальної кількості торгуючих [414, с. 176-177]. У містах губернії таку діяльність здійснювало 7469 євреїв, або 7,30% [414, с. 218-239]. Серед сільських жителів цим видом торгівлі займалось 25856 (9,68%) євреїв [414, с. 218–239].

За нашими підрахунками, 21,12% євреїв Поділля займалися комерційною торгівлею. Вони охоче продавали тканини, одяг і взуття. За нашими даними, торгівлею цими речами в губернії займалося 11808 євреїв, або 9,46% всіх торгуючих. У містах таку торгівлю здійснювали 4627 євреїв, або 4,52% [414, с. 192–239]. Серед сільських мешканців цей вид торгівлі здійснював 7181 євреїв, або 2,68% усього повітового населення [414, с. 180–181]. Частка євреїв, які торгували без точного визначення (без відповідних документів, контрабандна торгівля та ін.), складала 21,4% [414, с. 176–177]. У містах таким видом торгівлі займалося 3722 особи, або 3,64% від загальної кількості торгуючих [414, с. 184–185]. Серед сільських жителів краю торгівлею без точного визначення займалося 30859 євреїв, або 24,73% [414, с. 218–239]. Крім цього,

подільські євреї торгували будівельними матеріалами – 7,70%, тваринами – 3,50%, шкірою і хутром – 3,30%, предметами домашнього вжитку – 0,96%, металевими виробами, зброєю – 1,24%, іншими виробами – 1,83%, предметами розкоші, мистецтва, культури – 0,21% та ін. [414, с. 176–177].

Наприкінці XIX ст. на Поділлі зростає кількість єврейських фінансових і кредитних контор, формується своєрідна система єврейської оптової торгівлі, здійснюється купівля і продаж товарів через торгові біржі. За даними перепису 1897 р., у торгівельному посередництві був зайнятий 6441 єврей, майже 4% усіх торгівців [414, с. 176–177]. У містах губернії цим видом діяльності займалося 2632 євреї (2,57%) з усього міського населення [414, с. 188–229]. У повітах губернії до посередництва долучилися 4193 євреї, або 1,57% повітового єврейського населення (без міст) [414, с. 176–177].

Одним із традиційних занять євреїв Поділля було лихварство, або грошова позика під відповідні відсотки. Численні архівні матеріали свідчать про те, що лихварство в краї набиало значних обертів, особливо в сільській місцевості. У 1867 р. у своєму звіті подільський губернатор скаржився, що “в руках євреїв перебуває значна частина капіталів, за використання якого останні встановлюють високі ціни, котрі становлять 12 і більше відсотків, а не рідко доходять до 24%” [208, арк. 6]. Так, 27 вересня 1871 р. Літинський мировий посередник 1-ї дільниці звернувся до подільського “губернського по селянським справам присутствія” зі звітом, у якому повідомляв, що окремі євреї повіту, орендуючи селянські будинки, живуть у селах, займаються лихварством, надаючи селянам гроші під великі проценти [95, арк. 41]. Під час обшуку в квартирі єврейки Х. Лікерман, яку підозрювали у лихварстві, пристав знайшов багато золотих і срібних речей [188, арк. 7]. Про обсяг лихварства свідчать статистичні дані нотаріального архіву Подільської губернії. Тільки в період із 29 липня 1880 р. по 1 листопада 1881 р. подільські євреї отримали боргових зобов’язань під заставу нерухомого майна на суму 1084232 руб. і контрактів на оренду нерухомого майна на суму 255148 руб., що було зареєстровано в окружному суді м. Кам’янець-Подільський [51, арк. 347]. Не

менш переконливими є свідчення з судових справ. Зокрема, по 11 справах сума всіх боргів складала 1216094 руб., з них на частку євреїв припадало 832097 руб., або 68% [51, арк. 347].

На думку чиновників, особливо полюбляли здійснювати лихварські операції євреї власники й орендарі шинків. За їх словами, “у селі євреї-лихварі дають у борг не тільки грошима, але й горілкою, всупереч закону, під заставу предметів селянського господарства, чекаючи погашення боргу восени, коли у селян з’являлись гроші від продажу хліборобської продукції” [51, арк. 333]. Так, пристав Балтського повіту фіксує лихварську діяльність євреїв с. Тризуб братів Гуревичів, які, за свідченням чиновника, крім торгівлі горілкою, давали односельцям гроші під проценти по 1-й коп. з 1 руб. на тиждень, що складало 52% річних [193, арк. 4–5]. Подільські селяни часто зверталися до губернатора із скаргами на місцевих євреїв, які, на їх думку, займалися лихварськими операціями, що призводило до розорення селянських сімей. Так, 3 серпня 1893 р. селяни с. Клебань Брацлавського повіту звернулися до подільського губернатора з проханням виселити з їх села місцевих євреїв у кількості 12 сімей за те, що останні, за їх словами, “займаються лихварством, а також підмовляють місцевих дітей красти в батьків сільськогосподарські продукти і обмінювати їх на солодоші” [194, арк. 10, 17]. Із подібною скаргою до губернатора звернулися і селяни с. Седлища Вінницького повіту. Вони нарікали на лихварство євреїв Волошина, Дуклера і Лехтмана та просили виселити останніх з села [234, 1–28]. Подільські євреї охоче виступали посередниками під час продажу цукру і найманні робітників для цукрових заводів. Зі 16000 робітників, яких щорічно потребували цукроварні губернії, більшу частину з них наймали за посередництва підрядників-євреїв. Так, за двох робітників (враховуючи одного робітника й одного підлітка, жінку) власники заводу платили єврею-підряднику в середньому до 22 руб. 50 коп. у місяць [51, арк. 325]. Підрядник у свою чергу виплачував робітникові 8 руб. 50 коп., а підлітку і жінці – 5 руб. у місяць. Під час укладання договору єврей-підрядник платив 3 руб. за одного робітника [51, арк. 325]. Така система

наймання робочої сили була поширеною в той час не тільки на Поділлі, але й на всій Правобережній Україні, і була вигідною заводській адміністрації, яка знімала з себе відповідальність за харчування, побут і здоров'я найманих робітників. Подільські євреї досить часто виступали у ролі підрядників у постачанні цукрових буряків та дров цукровим заводам губернії. Так, наприклад, мешканець м. Гайсин А. Айзенберг упродовж 20 років був постачальником дров для міста [136, арк. 110]. За підрахунками чиновників, наприкінці ХІХ ст. у Подільській губернії було здійснено 129 підрядів, з яких 119 здійснили євреї, на суму 1329540 руб. 43 коп., або 96,6% [51, арк. 338].

В архівних документах зберігається чимало даних, коли євреїв затримувала поліція при перевезенні та скупці контрабандних товарів, проведенні різних махінацій з вексями, кредитними картками, валютою, здійсненні безпатентної торгівлі, за що часто вони підлягали виселенню з місць осілого життя. Так, у 1860 р. в м. Хмільник Літинського повіту поліцією було затримано групу євреїв, до якої входили Ш. Енштейн, А. Удес, М. Харман, Г. Хармац і М. Портной, за підозрою в торгівлі фальшивими кредитними білетами [207, арк. 24].

Архівні джерела свідчать про те, що окремі євреї також займалися виготовленням і продажем фальшивих грошей, незаконною скупкою срібла, яке під виглядом дрібної монети вивозили за кордон. Так, 27 листопада 1908 р. помічник начальника Подільського губернського жандармського управління у Вінницькому повіті ротмістр Рубан, згідно з отриманими агентурним шляхом відомостями, провів обшуки в жителів передмістя м. Вінниця А. Мехінкера і Г. Купершміта. У Мехінкера був вилучений пристрій для виготовлення фальшивих монет [249, арк. 1–2], але, як правило, це були поодинокі випадки. Наприклад, за подібні злочини до відповідальності в губернії було притягнуто в 1901 р. 3 євреї, у 1902 р. відповідно 3, 1906 р. – 1, 1907 р. – 3 і 1909 р. – 2 особи [399; 235, арк. 1].

Чиновники звинувачували подільських євреїв у занятті контрабандним промислом. На їхню думку, особливо наживалися ті євреї, які утримували

шинки на кордоні і займалися контрабандним постачанням закордонного спирту. Упродовж 1861–1865 рр. поліція м. Кам'янця-Подільського арештувала 32 контрабандисти-євреї, а з повіту – 219 [169, арк. 4–26].

У своєму звіті за 1872 р. губернатор звертав увагу на те, що “прикордонні Гусятинська і Ісаківська митниці не в змозі виконати своє призначення з причини легкого переходу кордону по всій окрузі Подільської губернії і контрабандного промислу євреїв при підтримці прикордонних селян” [213, арк. 11]. Під приводом боротьби з контрабандою євреїв цілими сім'ями виселяли за 50 верстну смугу осілості [39, арк. 1–58]. Хоча подільські поліційні чиновники нарікали, що євреї масово займаються контрабандним промислом, але статистика свідчить про зовсім інше.

За порушення митних законів до відповідальності в губернії було притягнуто в 1898 р. 8 євреїв, 1900 р. – 2, 1902 р. – 4, 1906 р. – 5, 1907 р. – 4, 1908 р. – 2 і 1909 р. – 3 особи [399]. Подільських євреїв звинувачували в різних незаконних справах. Так, житель м. Уланів Літинського повіту єврей І. Харитон, за словами мешканців, виманював у жителів векселі під виглядом оплати за оренду землі і лісів [416, арк. 11].

Подільські євреї були власниками трактирів та спальних кімнат, і таких у губернії в 1897 р., за нашими підрахунками, налічувалось 3949 осіб [414, с. 176–177]. Євреї, власники таких закладів, скаржилися Вінницькому міському голові, що міська управа наклала на них додатково трактирний податок за оренду і за продаж напоїв. Вони нарікали, що їхні заклади не продають спиртних напоїв і їжі, а тільки надають місця для проживання [119, арк. 7]. Справа навіть дійшла до царя, який задовольнив прохання. Євреї досить часто були утримувачами аптек. 7 лютого 1895 р. купець м. Гайсин Ф. Пятигорський одержав свідоцтво на право утримування в місті аптекарської крамниці [130, арк. 23].

Упродовж другої половини XIX – на початку XX ст. через активну участь єврейського населення краю в торгівлі та комерційних операціях у суспільстві склалося враження про масові адміністративні порушення останніх

у цій сфері. Офіційна статистика свідчить, що за такі правопорушення до судової відповідальності в Подільській губернії було притягнуто таку кількість євреїв: у 1898 р. – 53 особи, 1901 р. – 29, 1902 р. – 25, 1904 р. – 34, 1905 р. – 21, 1906 р. – 25, 1907 р. – 30 і 1908 р. – 38 осіб [398]. Зауважимо, навіть що навіть ця статистика сприяла посиленню антисемітських настроїв серед населення Поділля.

Отже, основним напрямом господарської діяльності подільських євреїв без сумніву, була і залишалася торгівля. Її розвиткові сприяли головні чинники: скасування кріпацтва в Росії, утвердження капіталістичних відносин та утворення внутрішнього ринку, запровадження кредитної системи, функціонування торгових бірж. Окрім торгівлі, подільські євреї активно займалися орендою, посередництвом, підрядництвом, лихварством та різними фінансовими операціями. Вони були власниками позичкових кас, володіли численними готелями та заїжджими будинками. Економічна діяльність євреїв, безперечно, сприяла активному розвитку товарно-грошових відносин, налагодженню торговельно-економічних зв'язків як на внутрішніх, так і на зовнішніх ринках, що позитивно позначалось на розвитку ринкових відносин в економіці подільського краю загалом.

3.3 Оренда землі. Єврейські землеробські колонії.

Після реформи 1861 р. відбувся перехід від станового (дворянського) до позастанового (буржуазного) землеволодіння і земля перетворювалась на предмет купівлі-продажу [502, с. 440]. Подільські поміщики не змогли швидко інтегруватись у нову систему економічних відносин. Нестача капіталів і заборони з боку царського уряду змушували поміщиків-поляків, стосовно яких здійснювалися політичні репресії у зв'язку з повстаннями 1830 і 1863 рр., здавати свої наділи землі в оренду або продавати. Затиснуте “смугою осілості”, єврейство в значній своїй масі було скупчене в містах і містечках губернії, а це в свою чергу впливало на розвиток їхньої економічної діяльності в сільській місцевості. Заможні євреї, які накопичили свої капітали завдяки вдалій

торгівлі, лихварству, посередництву бачили вигідні перспективи вкладання своїх коштів у придбання землі і нерухомості. Згідно із законом від 26 квітня 1862 р. євреї отримали право купувати землі й угіддя, що належали до поміщицьких маєтків, у яких обов'язкові відносини селян із власниками були завершені [300, с. 372]. За цим законом євреї набули однакових прав з православним населенням краю щодо землеволодіння. Але таке послаблення законодавства щодо євреїв тривало недовго. Так, статтею 24-ю закону від 5 березня 1864 р. заборонялося віддавати в оренду або управління особам польського походження і євреям маєтки в західних губерніях, а згідно із законом від 10 липня 1864 р. заборонялося всім без винятку євреям купувати земельні ділянки в поміщиків і селян у Віленському та Київському генерал-губернаторствах [303, с. 573–574]. 23 липня 1865 р. уряд затвердив “Інструкцію про порядок продажу державних земель в західних губерніях особам російського походження” [829, с. 79]. В інструкції зазначалось, що майно і земельні ділянки не можуть бути передані через купівлю і продаж, дарування, або іншими засобами особам польського походження і євреям [829, с. 79–80]. Тобто офіційно влада забороняла придбання євреями землі у смузі осілості, хоча при цьому залишалася прихована оренда під виглядом випасу худоби, купівлі посівів або лісу під зруб тощо. Порушення закону констатували у своїх рапортах повітові справники і поліція. Так, в Ольгопільському повіті управляючий маєтками Юр'євича радник С. Самуїлло уклав договір від імені поміщика з євреєм Коренманом на віддачу останньому 64 дес. лісу під зруб. Місцева поліція зібрала свідчення і з'ясувалось, що фактично Коренман взяв в оренду млин з 160-ма моргами землі під лісом з правом викорчовувати й орати цю землю [54, арк. 17]. Незважаючи на заборони, практика укладання орендних договорів між євреями і землевласниками була буденним явищем у житті подільського села. Як свідчить статистика, більшість поміщицьких маєтків опинилась у руках євреїв-орендарів.

Станом на 1872 р. тільки в Правобережній Україні євреї орендували в 914 поміщицьких маєтках 516958 дес. землі і платили поміщикам 1509 тис.

руб., а прибуток мали 3600 тис. руб. [764, с. 25]. За свідченням губернського статистичного комітету, у Подільській губернії на початку 80-х р. XIX ст. з 3625069 дес. всієї кількості землі в оренді у євреїв перебувало 248971 дес., або 6,86%. Із цієї кількості землі у власників-євреїв перебувало 6857 дес., у євреїв-землеробів – 2006 дес. [355, с. 72–73]. Найбільшою кількістю землі євреї володіли в Проскурівському повіті (42035 дес.), Балтському (33414 дес.), Могилівському (27430 дес.) і Кам'янецькому (25607 дес.), найменшою – в Летичівському (7782 дес.), Брацлавському (7456 дес.) та Ольгопільському (5636 дес.) [355, с. 72–73]. Подальше зростання єврейського землеволодіння у губернії спостерігалось і в наступні роки. Так, за підрахунками чиновників, у 1887 р. в Подільській губернії у власності євреїв-землевласників перебувало більше 10000 дес. Євреям-землеробам (4000 осіб) належало 2008 дес. [415, с. 616]. Можновладці нарікали, що сам єврей не був зацікавлений у перспективному розвитку продуктивності сільського господарства, його більше хвилювало якнайшвидше одержання надприбутків за короткий термін часу. Саме така діяльність євреїв, на їх думку, призводила до розорення частини селянських господарств та виснаження землі.

Щоправда, господарювати в такий спосіб євреїв-орендарів насправді, на думку дослідника І. Самарцева, “змушували як необов’язковість поміщиків у виконанні умов оренди, так і нестабільне політичне життя в Україні, селянські заворушення, першими жертвами яких ставали, як правило, євреї” [764, с. 24]. 19 серпня 1878 р. київський генерал-губернатор звернувся до подільського губернатора, щоб той надав йому відомості про незаконне орендування євреями нерухомого майна на підвідомчій території [217, арк. 1]. У відповідь подільський губернатор скаржився, що місцеві євреї під виглядом довготривалої оренди тримають у своїх руках $\frac{1}{5}$ всіх поміщицьких земель [56, арк. 6]. За нашими підрахунками, у Подільській губернії протягом 1878–1881 рр. незаконно в оренді у євреїв перебувало 43 маєтки [217, арк. 1–121]. Закон також забороняв євреям укладати договори оренди землі за межами міст і містечок, а також володіти в містах і селах губернії землею. За таких умов євреї

змушені були укладати таємні угоди з поміщиками щодо купівлі або оренди землі. Зокрема, на орендованих землях євреї нерідко влаштовували будівництво житлових будинків, споруджували промислові підприємства. Так, наприклад, у Вінницькому повіті власник частини с. Павлівка поміщик А. Брошковський продав маєток міщанину Вуйштейну, оформивши з останнім довгостроковий контракт. Єврей, у свою чергу, побудував у маєтку пивоварний завод. Згодом, після видання закону 3 травня 1882 р., Вуйштейн здав частину маєтку вінницькому купцеві Дукельському під оптовий склад вина [54, арк. 18].

Незважаючи на заборони 1863, 1865, 1882 рр., практика укладання таємних орендних договорів поміщиків, селян з євреями була досить поширеною на теренах Поділля. У своєму звіті за 1882 р. подільський губернатор нарікав, що “маєтки, в яких господарювали не їх дійсні власники, складали п’яту частину поміщицьких володінь, а головні орендарі – євреї платили від 2,60 до 7 руб. за десятину, роздаючи землю в суборенду безземельним чи малоземельним селянам і заробляючи вдвічі більше. Такий спосіб, за словами губернатора, став дедалі привабливішою і прибутковою справою” [55, арк. 5]. За свідченням губернатора, євреї-орендарі без ризику порушували закон і купували маєтки під чужим ім’ям, укладали орендні контракти з поміщиками на довгі терміни – 30, 60 і навіть 80 років за високу плату [217, арк. 1–121]. Так, селище Ляшковиця Кам’янецького повіту князя М. Оболенського, а саме 385 дес., перебували в руках кам’янецьких купців-євреїв В. Вайнбаума і М. Фріда в оренді терміном на 12 років. Щорічна орендна платня складала 1333 руб. 33 коп. У с. Кутківці статського радника Виноградського 1000 дес. перебувало в оренді купця м. Смотрича єврея І. Толмача з орендною платою 10000 руб. Частину м-ка Балин поміщика Гржецького 250 дес. орендував міщанин м-ка Маків Х. Нудельман зі щорічною орендною платою 1950 крб. [217, Арк. 39–43 об.]. Зрозуміло, що такий стан справ дозволяв євреям-орендарям вільно задовольняти свої інтереси і був найкращим способом вигідно вкласти свій капітал та одержати найвищі

прибутки. Прибуток від таких операцій становив до 100% від вартості плати за оренду землі [689, с. 124].

28 вересня 1885 р. губернатор видав циркуляр повітовим справникам, у якому наказував начальникам поліції зібрати і надати йому відомості про порушення законів оренди [222, арк. 1]. За матеріалами розслідування, проведеного мировим посередником першої діляниці Ушицького повіту, було виявлено 46 фактів незаконного продажу маєтків: 24 – полякам, 22 – євреям [221, арк. 1–22]. Це змусило губернатора здійснити ґрунтовну перевірку всіх укладених угод та орендних контрактів.

У своєму звіті за 1885 р. подільський губернатор зазначав, що “дії закону від 3 травня 1882 р. обмежили тільки юридичне право євреїв за деякими видами діяльності, але зовсім не перешкоджали їм у доступі до фактичного володіння землею, оброчними статтями, питними орендами та ін. Після закінчення терміну деяких договорів на оренду земель, кількість останніх зменшилась, але з’явилися нові форми угод, такі як обробіток поміщицьких земель за гроші євреїв за допомогою власницького реманенту, ремонту різних будівель і ін. Євреї ж володіли землями не за формальними угодами, а за словесними договорами”. Усі ці угоди, за його виразом, “насправді прикривають фактичне володіння євреями землі на тих же орендних умовах” [59, арк. 20]. Так, за свідченням повітового справника Літинського повіту євреї с. Коржівці Майорко Трейгер взяв в оренду 147 дес. землі, яка належала місцевій землевласниці П. Круковській, терміном на 6 років. Коли 1 березня 1887 р. закінчився контракт на оренду землі, Трейгер продовжував орендувати вказану землю за усною домовленістю з власницею, а зять єврея І. Кукурудза доглядав за цим господарством у якості прикажчика [230, арк. 1–7]. Подільські селяни через різні причини теж здавали свої наділи землі в оренду євреям. Так, Літинський мировий справник повідомляв про те, що всупереч урядовому положенню від 8 грудня 1868 р., яке забороняло державним селянам віддавати землю євреям в оренду, селянин с. Скаржинець Проскурівського повіту П. Кращук здав свою землю в оренду єврею Дувидзону [95, арк. 41].

Крім цього, “місцеві євреї Вінер, Альтер, Рубінштейн та інші за оформленими угодами орендували в селян присадибні землі на довгий термін без згоди на це селянського товариства. А окремі євреї, орендуючи селянські будинки, живуть у селах, займаються лихварством, надаючи селянам гроші під великі відсотки” [95, арк. 41]. Губернське правління вирішило визнавати такі угоди між євреями і селянами недійсними, а порушників-євреїв виселяти з незаконних земель [95, арк. 41].

Середня плата за десятину орендованої євреями землі на Поділлі становила 5 руб. 23 коп. [51, арк. 345]. За свідченням чиновників, євреї орендували землю в тих місцях, де вона була дешевша, наприклад, у Балтському повіті (33414 дес.) за ціною 2 руб. 61 коп., у Проскурівському (42035 дес.) по 4 руб. 58 коп. [51, арк. 45]. Безсилля чиновництва в тіньових орендних відносинах яскраво ілюструє звіт подільського губернатора за 1888 р. У ньому губернатор В. Глинка зазначав, що орендою лісових, земельних угідь і оброчних статей у губернії займалось 463 єврейські сім'ї. На думку губернатора, “оренда землі і різних оброчних статей фактично перебувало легально в руках євреїв в силу різних договорів, укладених ще до видання закону 3 травня 1882 р., і значна кількість євреїв-власників нерухомого майна і оброчних статей користувалися ними, обходячи існуючий закон, а саме здійснюючи продаж хліба на корені, орендуючи пасовища для худоби, і укладаючи контракти, для постачання сільськогосподарських робітників та виключне право помелу зерна у млинах й ін.” [190, арк. 43]. Водночас він нарікав, що “...влада не в стані простежити за усіма здійснюваними євреями порушеннями, настільки вони різноманітні і часто не піддаються офіційній перевірці” [65, арк. 76]. Так, наприклад, у Балтському повіті, за свідченням повітового справника, власник половини Криво-Озерського маєтку Л. Широченко передав в оренду на 3 роки єврею Рабиновичу ділянку понад 700 дес. землі. Для того, щоб обійти закон, у контракті вказувалось, що Широченко прийняв 700 штук худоби, яка належала єврею, для випасу на зазначеній ділянці [54, арк. 17]. Водночас сторони уникали висловлювань, які б

точно визнавали факт оренди землі. Поміщики Літинського повіту Франц і Казимир Залеські продали єврею Г. Гінцбургу під зруб 111 дес. 1597 саж. лісу за 5950 руб. на восьмирічний термін під випас худоби. Як з'ясувалось, у купленому лісі Г. Гінцбург мав право провадити на свій розсуд різні будівельні роботи [154, арк. 43; 54, арк. 17]. Таких прикладів чимало.

У своєму рапорті за №267 від 30 жовтня 1888 р. балтський повітовий справник повідомляв подільського губернатора про те, що попечитель Кодимського римсько-католицького храму ксьондз Шимбарський передав в орендне користування євреям м-ка Кодима 30 дес. землі, яка належала місцевому костелу. Щоб уникнути відповідальності за порушення закону, ксьондз уклав фіктивний договір з місцевою збіднілою власницею М. Хоминтовською, яка вже не вела господарства. За 250 руб. ксьондз віддав їй в орендне користування 30 дес. костельної землі, яку вона, у свою чергу, здала в оренду місцевим євреям – Тимешпольському, Ванатику і Штульману [211, арк. 1]. Євреї ж віддали земельний наділ в суборенду селянам за частину врожаю [211, арк. 1]. Крім поляків, євреї укладали угоди на орендування із російськими власниками на маєтки, придбані від казни [217, арк. 38]. Ця співпраця нових власників-росіян з євреями була вигідною для останніх. Оскільки багато із власників-росіян мешкали за межами України, зокрема Поділля, то без допомоги євреїв у різних комерційних справах вони не могли обійтися, власне саме вони домоглися пом'якшення заборони на єврейську оренду. За даними комісії з єврейського питання, у Подільській губернії у 80-х р. XIX ст. в користуванні євреїв за орендними контрактами перебувало 434 маєтки, в яких налічувалося 242790 дес. і 1881 саж. землі, сума оплати за які становила 1256584 руб. 62 коп. [51, арк. 343 об.]. Крім того, у користуванні євреїв перебувало 1326 дес. 1704 саж. землі, з яких: у землеробських колоніях – 1125,01 дес. і м-ках – 201,70 дес. Разом у губернії в користуванні євреїв, за підрахунками чиновників, перебувало 255460 дес. 684 саж. землі, або 22,4% від кількості землі приватного володіння, за винятком лісів і селянських наділів (1136165 дес.) [51, арк. 344 об.]. “Тимчасові правила” від 3 травня 1882 р., які

діяли до 1904 р. негативно вплинули на розвиток орендних відносин. Вони значно обмежували права євреїв на придбання та оренду землі. Кількість землі купленої та орендованої євреями в Подільській губернії в 1861–1900 рр. відображено в таблиці [Див.: Додаток Р]. Після прийняття закону 3 травня 1882 р. в Подільській губернії євреї придбали 21168,03 дес. землі й орендували 11779,90 дес. У 1900 р. в Подільській губернії загальна кількість усіх земель становила 3711711 дес. Дані про загальну кількість землі, яка перебувала в руках єврейського населення Подільської губернії в 1900 р. відображено в таблиці [Див.: Додаток С]. Отже, у 1900 р. подільські євреї (864 особи) придбали 2201962 дес. (0,6%) землі й орендували (729 осіб) 12.361,41 дес., у тому числі під маєтками не сільськогосподарського характеру приблизно 506 осіб (29,90 дес.) і 484 особи (28,14 дес.) [354, с. 100–101]. Із цієї кількості євреями, купцями I-ї гільдії і членами їхніх сімей (14 осіб) придбано 10.561,18 дес. землі, 10 особами орендовано 1.578,68 дес. Купцями II-ї гільдії (34 особи) придбано 2.528,52 дес. і орендовано з них 2.223,52 дес. Міщани (815 осіб) придбали – 8.929,86 дес. і орендували (688 осіб) з них 8.559,15 дес. [354, с. 16].

Одним із напрямів політики уряду, зокрема у сфері сільського господарства і землекористування, була спроба залучити євреїв до землеробства, або, за висловленням влади, “навернути євреїв до виробничої праці і ліквідувати особливості для злиття з корінним населенням” [51, арк. 361]. Ще у грудні 1844 р. царський уряд прийняв постанову про переселення євреїв на вільні державні та власницькі землі з метою переведення їх у землеробський стан і створення аграрних колоній [17, арк. 1].

31 жовтня 1852 р. на основі розпорядження управління МВС від 19 вересня 1852 р. за №2346 у м. Кам'янець-Подільський під керівництвом подільського цивільного губернатора відкрили Комітет для полегшення євреям способів переходу в землеробський стан [17, арк. 19]. Згідно з “Інструкцією”, на кожен єврейську сім'ю, зокрема в Подільській губернії, царизм виділяв від 12 до 20 дес. землі [17, арк. 52]. Уряд на початку всіляко сприяв переселенню євреїв на державні землі. Для тих, хто мав тверді наміри і вже оформив

відповідні документи про перехід у стан хліборобів, встановлювалися заохочувальні привілеї. Так, євреї, які поселялися в західних губерніях, для влаштування будинків і господарства отримували по 100 руб. сріблом на кожну сім'ю [51, арк. 343 об.]. Крім того, євреї звільнялися на 10 років від сплати всіх грошових і натуральних податків, крім власницьких, що відносилися до відведених у володіння земель, а також звільнялися на 25 років від рекрутської повинності [41, арк. 21].

Значну роль у переселенні євреїв на державні землі відіграв опікунський комітет. Він дбав про збільшення спеціальних коштів для окремих груп євреїв – членів громад, які себе готували до переходу в стан землеробів. Для них з коробочного збору виділяли кошти на будівництво житла, організацію господарства. Стартова сума коштів на одну єврейську сім'ю становила 170 – 383 руб. У зв'язку зі зростанням цін на всі предмети першої необхідності і кінцевим улаштуванням євреїв на новому місці осілости виплата грошей на одну сім'ю збільшувалася до 500 руб. [30, арк. 2]. Станом на 1853 р. в Подільській губернії було сформовано 10 єврейських землеробських колоній і відведено 10369 дес. землі [51, арк. 343 об.].

Але процес переселення євреїв у колонії відбувався повільно, чиновники нарікали, що євреї не виконували різні формальності і, так би мовити, не зовсім відповідально ставилися до такої важливої справи, як перехід до хліборобського стану. Наприклад, колоністи, за їх словами, відтягували оформлення контракту, окремі євреї відмовлялися від свого наміру перейти на землю, і справу доводилось розпочинати знову. Дехто з євреїв, виконавши всі встановлені формальності, не з'являлись на нове місце і, таким чином, затримували влаштування колонії. Зазначимо, що певну роль у таких випадках відіграло й незнання законів, з'ясувалось навіть, що євреї не досить добре розуміли російську мову та умови, викладені в урядовій інструкції. Довелося перекладати документ єврейською мовою, що в той час було складною справою. Не знаючи законів, колоністи часом ставали жертвою спритних ділків з тих “повірених”, що влаштовували колоністів на поселення. На цьому ґрунті

на Поділлі постала з ініціативи шефа жандармів справа Кінгмана. Присвоївши собі звання повіреного колоністів, Кінгман отримав від Палати державного майна квитки, де було залишено порожні місця для прізвища того, кому має бути відведено землю, і продавав ці квитки за 100–300 руб. [760, с. 222]. У цьому шахрайстві взяли участь урядовці Палати. Окрім того, ті землі, що їх призначали євреям на поселення, їм не передавали. Так, повірений 60 родин колонії Мале Селище М. Литван купив за дорученням колоністів і за їхні гроші (7000 руб.) землю й зробив купчу на своє ім'я та ще зібрав з колоністів по 5 руб. на продовження справи [760, с. 222].

За даними В. Рибинського, у 1858 р. на Поділлі функціонувало 18 єврейських аграрних колоній, у яких мешкало 11231 особа і які мали у своєму користуванні 21229 дес. 984 саж. земельних угідь [760, с. 230-231]. Найбільша кількість колоній була в Балтському повіті – 10 колоній. Тут мешкало 948 єврейських сімей, з яких 5634 були чоловіки і 3964 жінки. У їхньому користуванні перебувало 18671 дес. 322 саж. земель [760, с. 230–231]. В с. Кузьминка Ольгопільського повіту також на державних землях функціонувала одна колонія з 50-ти сімей євреїв (356 чоловіків і 255 жінок) [28, арк. 73]. Усі вони обробляли 1019 дес. 42 саж. земель. Інші колонії розміщувались на державних землях, зокрема в Летичівському повіті було п'ять колоній у селах Старозакревський Майдан, Кальна Деражня, Бзова, Калинівка, Терешпіль. Тут мешкало 86 єврейських сімей (426 чоловіків і 393 жінки), які обробляли 1195 дес. 733 саж. угідь. У Проскурівському повіті – одна колонія в урочищі Дубовий Став, яка складалась лише з одного сімейства євреїв (6 чоловіків і 6 жінок), які обробляли 16 дес. [28, арк. 74]; в Ушицькому повіті на поміщицьких землях біля с. Калнос існувала одна колонія, яка налічувала 23 сім'ї євреїв (77 чоловіків і 65 жінок). У їх користуванні перебувало 400 дес. відведеної землі [760, с. 230–231]. Зауважимо, що, єврейські колоністи, які мешкали в землеробських колоніях, мали певні зобов'язання перед урядом. Кожна єврейська сім'я, що оселилася на державних землях, була зобов'язана вже на другий рік після свого поселення в колонії

завести город і обробити не менше 1 дес. поля, на четвертий – 2 дес., на шостий – 3 дес. Крім того, євреї повинні були спорудити будинок, що складався з двох кімнат, конюшню, хлів для худоби і зберігання землеробських знарядь, а також придбати віз, сани, борону, косу, два серпи, залізну і дерев'яну лопати, сокиру, одне рало на дві сім'ї і один плуг на три сім'ї. Євреї давали зобов'язання, що в річний термін з моменту поселення у колонії вони збудують житло і заведуть господарство. При невиконанні взятих на себе зобов'язань упродовж 6 років проживання в колонії вони, з дозволу міністра державного майна, виключались із землеробського стану [87, арк. 42]. Всі намагання царського уряду перевести євреїв у землеробський стан були марними. Як зазначали у своїх звітах урядові чиновники, усі єврейські колонії перетворились у поселення, які не мали ні промислового, ні торговельного, ні землеробського і взагалі ніякого економічного значення. Єврейські колоністи не поспішали займатись землеробством, яке потребувало великих затрат фізичних сил і вміння, що нагромаджувалось віками в корінних селян, але якого не було в переселенців євреїв. Євреїв із колоній Голоч і Волярка Балтського повіту звинувачували в тому, що вони не обробляли свої ділянки, а навпаки, здавали їх в оренду селянам за частину майбутнього врожаю, а самі займалися комерцією, поїздками за товаром і т. ін. [87, арк. 45].

Чиновники стверджували, що майже всі колонії, особливо ті, що були створені на приватних землях, перебували в незадовільному стані як щодо землеробства, так і будівель. Господарств, влаштованих згідно з вимогами, майже не було. Крім того, євреї входили в зговір із селянами сусідніх господарств і здавали їм в оренду свої наділи за половину врожаю [28, арк. 75]. Деякі євреї-колоністи замість землеробства займались ремеслом. Так, тридцятирічний Рафаел Коген у колонії Абазівка успішно займався шорним ремеслом. Величина основного капіталу єврея становила 2600 руб., обігового – 3500 руб. Чистий дохід у рік становив 1000 руб. [444, с. 17–22]. Єврейське товариство колоністів допомогло євреям колонії Абазівка влаштувати фруктові сади, надавши їм кредити терміном на 10 років для добудови огорожі і на 15

років – для купівлі саджанців дерев [444, с. 17–22]. Вирощені фрукти євреї-колоністи вивозили на продаж до Одеси і Києва. Крім садівництва, місцеві євреї займалися торгівлею. Для улаштування ринку в с. Абазівка вони виділили частину землі, якою володіли [444, с. 17–22]. За свідченням повітових справників Подільської губернії, єврейські колоністи в основному не займалися влаштуванням особистих господарств, їхні будинки були збудовані нашвидкуруч і не відповідали навіть традиційним будівлям селян. Чиновники зазначали, що хати євреїв були тісні і неохайні, у них нерідко мешкало по декілька сімей. Господарських будівель, які були необхідні для ведення землеробства, практично не було. Поселенці мали своє управління з числа обраних ними старшин, які, як свідчать документи, були не в змозі регулювати складні стосунки між членами колоній. Деякі колонії, засновані на державних землях, підкорялись місцевому управлінню найближчих селянських поселень. В окремих колоніях управління взагалі не існувало [28, арк. 75]. Подільський губернський комітет, який займався поселенням євреїв, тепер розглядав справи з відчужування земель у євреїв-колоністів. Насправді, кошти, які надавав уряд на влаштування євреїв у колоніях, могли просто не потрапляти до місць переселень євреїв, що цілком природно створювало враження про недбалу організацію цього проекту [486, с. 105]. Корупція і казнокрадство чиновників призвели до того, що у євреїв-землеробів колонії с. Кузьминка Ольгопільського повіту з 50 сімей станом на 1860 р. у 1870 р. залишилось усього 35 корінних власників, які володіли земельними наділами. Євреям не вистачало до встановленої норми 21 голови корів, 175 овець і 17 коней [87, арк. 43].

За свідченням губернського комітету, за 22 роки євреї через різні обставини не змогли збудувати собі житло згідно з встановленими вимогами, а продовжували жити в тісних непокритих нічим халупах, подвір'я їхні були негороджені. У жодного єврейського господаря не було робочого вола, який у той час був основною тяговою силою одноосібних селянських господарств. Також невтішна картина спостерігалась і на Балтщині. Як свідчать чиновники, із 10 єврейських колоній цього повіту можна було нарахувати до п'яти

господарів-колоністів, які займалися землеробством. Євреї-землероби не отримавши допомоги від держави змушені були здавати свої наділи землі в оренду селянам. Із загальної кількості 865 сімей (за даними 1860 р.) передала свої землі в оренду селянам за 2–3 руб. за дес. (для євреїв річна плата за дес. складала 0,54 коп.) [41, арк. 21], хоча чинний закон забороняв євреям використовувати християн як найману робочу силу [87, арк. 42]. У 1870 р. кількість колоній скоротилась до 14. У них мешкало 9411 осіб, які обробляли 8470 дес. [670, с. 140]. Ревізія 1872 р. виявила, що всі польові землі в колоніях євреїв були віддані в оренду іншим особам. За нехтування і недотримання євреями-землеробами Балтського повіту взятих на себе зобов'язань уряд забрав у євреїв ці землі [87, арк. 57]. Більшість з них продали селянам, а решту в межах 80 дес. залишили для випасу худоби [449, с. 36]. Як завжди, провину в провалі цього процесу влада поклала на євреїв. За словами чиновників, “з одного боку всі зусилля зробити євреїв землеробами не мали успіху, і євреї-землероби усіма засобами ухилялися від життя у влаштованих для них колоніях, з іншої, - уряду ніколи не вдавалось очистити села від євреїв, куди останніх залучало не землеробство, а більш легкі способи наживи” [51, арк. 202]. З цього приводу міністр державного майна М. Островський писав, що всі зусилля уряду стосовно залучення євреїв до землеробської праці були безрезультатними через нездатність євреїв взагалі займатися землеробством [486, с. 105]. Але насправді однією з причин провалу цього плану була недбалість і казнокрадство чиновників. Насправді царизм не зміг подолати традиційну спрямованість євреїв до ремесла, торгівлі, посередництва. З цього приводу А. Суботін писав: “... не можна за помахом пера створити землеробський стан... не могли ж євреї, які тисячу літ займалися ремеслами, торгівлею, різними обладками, зразу ж перетворитися в землеробів і сісти на землі з такою ж підготовкою, що й селяни, які тисячу років ходили за сохою” [606, с. 102].

Перепис 1897 р. свідчить, що лише 7577 осіб, або 2,05% подільських євреїв, були зайняті в сільському господарстві, з них 6427 осіб, або 2,2%,

займались землеробством, 5 – бджільництвом і шовківництвом, 163 – тваринництвом, 586 – рибальством, 396 – лісництвом [414, с. 176–177]. За даними Центрального статистичного комітету Російської імперії, у 1900 р. на Правобережжі власні й орендовані землі євреїв займали простір у 14394724 дес. [355, с. 29]. Із 3711711 дес. усіх земель Подільської губернії, що перебували в руках євреїв 9658,21 дес., або 43,9%, були в них на правах власності, інша частина – 12361,41 дес., або 56,1%, у вигляді орендного користування [355, с. 29]. Отже, подільські євреї не лише займалися орендою землі, але й обробітком. Саме по собі, за словами А. Морозової, це явище цікаве і певною мірою унікальне і в світовій економічній історії тому, що цей напрям діяльності не був притаманний єврейському населенню протягом століть [689, с. 127]. Станом на 1911 р. в Подільській губернії нараховувалось 11639 євреїв-колоністів, з яких за статистикою у містах проживало – 2543 осіб, у селах – 9096 осіб [401, с. 70–83].

Напередодні Першої світової війни в губернії збереглося лише 8 єврейських колоній у Балтському повіті. Колоністи жили за рахунок садівництва та ремісничої праці [670, с. 141]. Чиновники нарікали, що сам єврей не був зацікавлений у перспективному розвитку продуктивності сільського господарства і що його більше хвилювало якнайшвидше одержання надприбутків за короткий термін часу. І така діяльність євреїв, на їх думку, призводила до розорення частини селянських господарств і виснажування ґрунту. Щоправда, господарювати в такий спосіб євреїв-орендарів насправді, за словами дослідника І. Самарцева, “змушували як необов’язковість поміщиків у виконанні умов оренди, так і нестабільне політичне життя в Україні, селянські заворушення, першими жертвами яких ставали як правило, євреї” [764, с. 24].

Таким чином, виділені царизмом кошти і землі не виправдали свого призначення, а подільські євреї більше займалися орендою і суборендою сільськогосподарських земель, а не її обробітком. Безумовно, єврейські землеробські колонії демонстрували зусилля уряду на заохочення євреїв до

виробничо-землеробської та продуктивної праці, але з об'єктивних і суб'єктивних причин спроба царизму створити з числа євреїв у "смузі осілости" землеробський соціальний стан провалилася. Безперечно, така реформа вимагала належної підготовки для її проведення (налагодження відповідного навчання, забезпечення кадрів, певна роз'яснювальна робота, створення матеріальної бази, системи заохочень тощо). До цього додалися безвідповідальність, безконтрольність та численні зловживання чиновників, казнокрадство та інші корупційні схеми, на яких наживалися причетні до створення єврейських колоній. Безумовно, для більшості євреїв землеробство на ментальному рівні виявилось заняттям чужим і непритаманним для них. Нарешті, варто врахувати також поширення на цьому ґрунті антисемітських настроїв та дискредитацію землеробського життя євреїв в інформаційному просторі та суспільній думці.

Висновки до розділу

Отже, з'ясовано, що подільські євреї брали активну участь в усіх галузях фабрично-заводської промисловості краю. У цьому плані євреї виступали як в ролі власників і орендарів підприємств, так і в ролі адміністраторів, управлінців, організаторів та продавців виробленої продукції. Євреї успішно домінували в багатьох ремісничих професіях і забезпечували місцеве населення необхідними для життя виробами, які за якістю хоча й поступалися фабричним, але були набагато дешевшими. З'ясовано, що головним напрямом господарського життя євреїв, без сумніву, була і залишалася торгівля. Крім цього, значна частина євреїв була задіяна в комерційній торгівлі. Виробляючи вміння і навички до торговельної комерційної діяльності, євреї краю активно займалися орендою, посередництвом, підрядництвом, лихварством, різними фінансовими операціями. Активна економічна діяльність євреїв створювала можливість продуктивного розвитку промисловості Поділля, забезпечувала появу нових галузей у фабрично-заводському виробництві, сприяла швидкому розвитку товарно-грошових і ринкових відносин на Поділлі. Незважаючи на

значну кількість створених єврейських аграрних колоній, до початку XX ст. вони занепали, а спроба самодержавства перетворити євреїв на селян-землеробів провалилася.

РОЗДІЛ IV

УЧАСТЬ ЄВРЕЇВ У ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ РЕГІОНУ НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

4.1 Участь євреїв у місцевому самоврядуванні. Благодійні єврейські товариства.

У суспільному відношенні євреї з початку переселення на Поділля в добу середньовіччя і до початку XX ст. об'єднувалися в свої громади – так званий кагал – орган власного самоврядування. Залежної від розміру та кількості членів єврейської спільноти управління складалося з одного, двох або трьох кагальних старост, одного рабина, одного або двох учених школьників (помічників), одного старшини синагоги (габба) і скарбника (нейман) [336, с. 83]. Кожна єврейська громада намагалась мати свою синагогу, кладовище і суд. Кагал надавав членам своєї громади судові, соціальні та фінансові послуги, контролював сплату податків і зборів і т.д.

Законом від 19 грудня 1844 р. кагали були ліквідовані й усі майнові, податкові та господарські функції опинилися у компетенції дум і ратуш, до яких перебуваючи в тому чи іншому молитовному товаристві, були приписані євреї [288, с. 887]. До функцій створюваних єврейських молитовних товариств входило постійне звітування перед урядом про сплату різних податків і зборів, постачання до війська рекрутів (до 1874 р.), нагляду за релігійним життям єврейської громади. Уся система єврейського самоврядування перейшла до рук рабинату. Вже у 1904 р. в подільських містечках нараховувалось 23 рабинати [592, с. 33].

Керівництво єврейською спільнотою перебувало в руках “казенного” рабина, який обирався громадою і затверджувався губернатором та виконував представницькі функції, а також вів канцелярію [817, с. 110]. До обов'язків рабина входило стеження за тим, щоб у богослужінні й обрядах віри євреї дотримувались моральних обов'язків, підкорялись державним законам. На думку влади, рабином могла стати лише та людина, яка отримала світську

освіту, і лише в загальних рисах була ознайомлена з єврейською Біблією (Талмудом). Посади рабинів, як і їх помічників, були виборними. У першу чергу обиралися уповноважені від кожного молитовного товариства і вже потім на своїх зборах вони обирали рабина і його помічників. Обирали також і членів духовних правлінь молитовних домів (староста, скарбник, помічники) [592, с. 33]. Кількість уповноважених від кожного молитовного товариства визначалось у такий спосіб: якщо воно нараховувало не більше ста членів, то обиралось десять уповноважених; у разі перевищення вказаної чисельності товариства квота представництва збільшувалась із розрахунку 1 уповноважений на кожну нову сотню членів [107, арк. 6]. Збори громади визнавалися дійсними, якщо відбулися за участі не менше $\frac{1}{3}$ від загального числа членів товариства. Якщо з'являлося виборців менше третини, то вибори не відбувалися і призначалися через два тижні. Повторні вибори визнавалися дійсними за будь-якої присутності. Обирали уповноважених закритим балотуванням [107, арк. 6а]. Обраних осіб затверджувало губернське правління [726, с. 38–39].

Євреї, які мешкали в містах і містечках губернії, обирали зі своєї громади уповноважених зі збору податків і їхніх помічників. Ці євреї виконували обов'язки старост міщанських і цехових громад [288, с. 889]. Зібрані податки і суми земських зборів надходили в повітове казначейство, а податки на різні єврейські потреби – в Думу або Ратушу. Грошові суми на різні потреби єврейських громад видавали з Дум і Ратуш за особливими асигнаціями, внесеними в річний кошторис або в деяких випадках за приписом губернаторів [288, с. 890]. Наприклад, за підрахунками чиновників, сума податкових зборів з євреїв Подільської губернії в 1880 р. становила 73906 руб. 60 коп., або по 89 коп. на кожну ревізську душу. З цієї суми на “коробчаний збір” припадало 69158 руб. 96 коп., а на свічковий збір – 38500 руб. Заборгованість євреїв склала 33752 руб. [51, арк. 363].

Обраний громадський рабин не мав помітного впливу на життя євреїв. Реальним лідером єврейської громади залишався духовний рабин, який

формально був помічником громадського рабина. Це були розумні, авторитетні лідери, які вирішували найважливіші справи релігійно-соціального життя єврейських громад [345, с. 95].

Зокрема, на початку ХХ ст. єврейську громаду м. Зіньків Летичівського повіту очолював духовний рабин М. Корін. За його керівництва рада громади вирішувала питання, які торкалися фінансування благодійних, суспільних і культурних закладів, ремонту синагоги, утримання кладовища, догляду людей похилого віку і бідняків. Також рабин керував громадським судом, слідкував за навчанням дітей і піклувався освітою дорослих [472, с. 102–103].

Починаючи з 1844 р., самодержавство для євреїв було запровадило коробковий збір, який тривав до початку ХХ ст. Він існував у двох варіантах: загальний та допоміжний. Загальний збір – це податок на споживання євреями м'яса, внаслідок чого євреї зі “смуги осілості” досить рідко могли дозволити його споживання, що шкідливо відбивалося на їхньому фізичному стані. Податок збирали з кожної одиниці забитої тварини, з кожної птиці, з продажу кожного фунта кошерного (дозволеного) м'яса.

Наприклад, із забитого бика збирали від 80 коп. до 1 руб. 75 коп. сріблом; з корови – від 70 коп. до 1 руб. 70 коп.; з барана і вівці – від 10 до 18 коп.; з індички та гусака – від 4 до 8 коп.; з качки – від 1 до 4 коп.; курки – від 1 до 3 коп.; з фунта кошерної яловичини і м'яса – від 1 до 2 коп. [868]. Кожного року коробковий збір суворо контролювався і розподілявся. Частину розподіляли на виплату податків для бідних і вибулих євреїв, іншу частину переказували на користь громади (утримання синагог, молитовних шкіл, талмуд тор, хедерів, лікарень, лазень, тощо), про що дізнаємось зі звітів міських управ та протоколів засідань міських дум повітових міст губернії. З євреїв також збирали різні допоміжні збори у вигляді податку на успадковане майно, з доходів від здачі в оренду лавок, гамазеїв і домашніх помешкань, що їм належали. Сюди ж належали податки за використання єврейського одягу, як чоловічого, так і жіночого [740, с. 127].

Із 1844 р. з євреїв почали збирати податок на запалення свічок при зустрічі суботи, так званий “свічковий збір”, який йшов на утримання казенних єврейських училищ, виділення стипендій єврейським дітям, які навчались у єврейських навчальних закладах. Зібрані кошти за списками і розрядами передавались на рахунок управління навчального округу.

Єврейське населення краю залишалося частково позбавленим виборчих прав до державних органів влади Російської імперії, особливо в “смузі осілості”, що викликало в нього супротив і протести. Подільські євреї активно виступали на захист своїх виборчих прав. Так, 17 вересня 1865 р. члени єврейської громади м. Кам’янець-Подільський купці А. Гольденберг, М. Зінланд, міщанин Г. Нудельман (всього 24 особи) звернулися до київського генерал-губернатора з проханням допустити їх до виборів міського голови. Своє прохання вони мотивували тим, що євреї в інших губерніях імперії беруть участь у виборах і що в Кам’янці-Подільському купці і міщани єврейського походження складають 4/5 населення прихильного до уряду, і тому просять у губернатора дозволу взяти участь у виборах [32, арк. 2–4].

Згідно з новим “Міським положенням” 1870 р. євреї-міщани, які мешкали в містах і містечках у кількості не менше 10-ти дворів, створювали самостійні товариства. Менші поселення приписували до містечок або волостей. Євреїв-ремісників приписували до міщанських товариств, якщо для них не було утворено окремого ремісничого управління. Керівництво такими товариствами здійснювали старости або міщанська управа. Посередниками між міською владою і єврейською громадою стали виборні старости як від станів, так і старости від цехів. Цехи об’єднувалися в Єврейське цехове товариство, керівництво якого обирали на 6 років [167, арк. 29]. Положення закріплювало за євреями право обирати гласних депутатів міських дум. Разом з тим кількість гласних євреїв не повинна перевищувати третини загального складу, а євреї не могли обиратися міськими головами [308, с. 831]. Так, із проханням допустити їх до виборів міського голови міста зверталися до міської управи євреї Вінниці. Вони нарікали, “що через норми міського положення вони позбавлені права

брати участь у міському самоуправлінні, що не лише є виявом несправедливості, а й позначається на самому міському управлінні, яке втрачає здібних і досвідчених діячів з числа євреїв” [107, арк. 140].

11 червня 1892 р. набуло чинності нове “Міське положення”, згідно з яким євреї не допускалися до участі в міських виборчих зборах і зборах домогосподарств. Їм забороняли обіймати посади в міському громадському управлінні, а також в управлінні окремими галузями міського господарства. За нормами “Положення”, число гласних із євреїв встановлювали за квотою міністра внутрішніх справ, але не більше 10% від кількості членів думи або зібрання [314, с. 431–432].

У законі також наголошувалося, що в містах, де християн було недостатньо, щоб займати відповідну кількість місць в органах міського самоврядування, що встановлювалася законом, це співвідношення могло змінюватись за поданнями губернських правлінь до МВС і за рішенням останнього [486, с. 245; 817, с. 109]. Так з’явилися єврейські гласні міських дум за призначенням адміністрації, які займали і кількісно, і якісно жалюгідне місце в міському самоуправлінні [822, с. 74]. У кожному міському поселенні управа або міський староста вели особливий список осіб єврейської національності, які згідно з “Положенням” могли бути вибрані міськими гласними. Наприклад, для Вінниці він складався з 400 осіб [681, с. 428]. Губернаторам надавалося “право допускати євреїв до виконання обов’язків міських гласних”. Зокрема, подільський губернатор повідомляв вінницькій міській управі, що внаслідок його “подання” від 18 липня 1898 р. МВС визнало можливим допустити до її складу двох гласних євреїв [681, с. 427]. За словами Ю. Гессена, “позбавлені громадського значення і громадської сили, єврейські гласні перестали бути фактичними представниками єврейського населення, і останнє залишилося без захисту” [530, с. 287].

“Міське положення” 1892 р. позбавило основну масу єврейського населення виборчих прав і призвело до зменшення кількості єврейських представників у місцевих думах і управах. Так, якщо в 1890 р. в міських думах

Подільської губернії була 261 особа єврейської національності, а в управах 12 [380, с. 52], у 1891 р., відповідно – 246 і 11 [381, с. 56], 1892 р. – 249 і 11 [382, с. 58–59], то вже після набуття чинності “Положення 1892 р.” кількість представників єврейства різко зменшилася. Зокрема, у 1894 р. представництво подільських євреїв у місцевих органах влади було таким: у думах – 39 осіб і управах – 6 [384, с. 66], відповідно у 1896 р. – 18 і 0 [386, с. 75–76], 1901 р. – 19 і 0 [391, с. 85–86], 1907 р. – 23 і 0 [397, с. 63]. Починаючи з 1896 р. і до 1908 р. єврейських представників у міських управах Поділля взагалі не було. Усунення євреїв від участі в місцевому самоврядуванні негативно позначилось на міському господарстві і благоустрої, а також матеріальному стані подільських євреїв. До управління становими і професійними об’єднаннями (біржові комітети, купецькі, міщанські, ремісничі управи) євреїв допускали також із певними обмеженнями. Наприклад, єврей не міг бути головою ремісничої управи, навіть у тому випадку, якщо переважна кількість ремісників була євреями [486, с. 245].

1906 р. у Російській імперії відбувалися вибори в 1-шу Державну думу. Активну участь у цьому процесі взяли євреї Подільської губернії. Пробуджені революційними подіями, вони прагнули обрати до неї своїх представників і з їх допомогою домогтися своїх прав і, таким чином, покращити своє злиденне життя. За цими прагненнями пильно стежила влада. Так, подільський губернатор О. Ейлер у телеграмі Київському генерал-губернаторові від 12 березня 1906 р. повідомляв, що на всіх міських з’їздах виборців у кожному повіті чисельно значно переважали євреї, які різними засобами всіляко домагалися провести у виборники тільки кандидатів від євреїв. Це значно збурило християнське населення і стало загрозою нових єврейських погромів. Щоб їх не допустити, у Кам’янець-Подільський, Балту, Немирів було направлено по сотні козаків, а в решті міст організовано спеціальну поліцейську оборону [537, с. 50].

У 1906 р. в Летичеві для організації передвиборної кампанії кандидатів у депутати Державної думи від євреїв було відкрито відділення “Союзу для

досягнення рівноправ'я єврейського народу в Росії”, яке очолив громадський рабин С. Бурштейн. Із звітів організації дізнаємось, що на фоні політичної апатії основної маси єврейського населення летичівська молодь виявила значну активність у підготовці до виборів у Думу [472, с. 118]. Майже одночасно таке ж саме відділення організації було утворене в м. Проскурові. Організація підтримувала тісні зв'язки зі своїми представниками в містечках Деражні, Зінкові, Меджибожі, Сатанові, Тарноруді, Фельштині, Чорному острові, Шарівці та Ярмолинцях, забезпечуючи їх агітаційною літературою [472, с. 179].

Злагоджена організація виборів єврейськими комітетами принесла бажані для євреїв результати. У Проскурові на з'їзді міських виборців не пройшов жоден християнський кандидат, а виборниками в Думу були обрані Й. Гуревич, М. Полянський та М. Маранц. У м. Гайсині перемогу здобули кандидати від кам'янецьких євреїв барон Д. Гінцбург і присяжний повірений Г. Сліозберг [537, с. 50]. 9 липня 1906 р. євреї Подільської губернії отримали 32 із 37 місць виборних у міській курії. Однак перемогу здобули селянські депутати. У виборах до 2-ї Думи (20 лютого – 2 червня 1907 р.) третю частину єврейських обранців складала сіоністи, а кандидатом став Г. Сліозберг. У виборах у 3-ю (1907–1912) і 4-у (1912–1917) Державні думи євреї вже становили більшість по 2-х міських куріях, але перемога дісталась кандидатам від поміщиків [473, с. 583].

Велику роль у зміцненні та розвитку єврейської громади відігравали створені ними різні благодійні громадські об'єднання і товариства. Активізація таких об'єднань припадає на 80-ті рр. XIX ст. – 1914 р. [500, с. 33]. Метою таких товариств був збір коштів для бідних єврейських сімей, забезпечення їх їжею, одягом, надання безкоштовної медичної допомоги. Зокрема, популярністю серед збіднілого єврейського населення Поділля користувалися “Товариство гостинності” (Гахнасна Орхім), яке опікувалося бідними, надаючи їм безкоштовно проживання і їжу; “Товариство відвідування хворих” (Бікур Хойлім), що допомагало нужденим євреям, котрі соромились своєї бідності;

“Товариство поховальників” (Найсій Гаміту і Хевра Кедойша), що опікувалось похованням бідних, доглядом за могилами; “Товариство Гахносас Кала”, котре допомагало в одруженні бідним євреям; “Товариство Гмілас Хасудім” для допомоги євреям, які залишилися без роботи; “Товариство Хевра-Тайри”, яке забезпечувало викладання Закону Божого і моралі для дорослих по суботах і святах [51, арк. 366].

Царизм всіляко намагався регулювати їх діяльність. Так, у травні 1890 р. подільський губернатор у своєму листі до київського генерал-губернатора повідомляв про можливий перехід керівництва Проскурівського благодійного товариства від місцевих чиновників до польсько-єврейського елементу та зауважив про часті збори коштів на створення єврейських благодійних товариств [500, с. 34].

У 1892 р. царський уряд видав “Статут про громадське піклування в Росії”. У ст. 175 зазначалося, що створені благодійні організації та приватні благодійні товариства мають засновуватись у законному порядку [501, с. 35]. 10 червня 1897 р. видано зразковий статут допомоги бідним, який врегулював налагодження й діяльність низки національних товариств допомоги бідним [500, с. 34]. Активним ініціатором благодійної діяльності, спрямованої на допомогу збіднілим євреям губернії, була єврейська молодь. Так, у м. Тульчин вона заснувала комітет благодійного товариства для допомоги бідним євреям. Члени комітету відвідували хворих, запрошували до них на квартиру лікарів, доставляли їм ліки і їжу, придбані на добровільні пожертви єврейської громади [460, с. 92]. У багатьох містах Поділля на кошти єврейських громад утримувалися єврейські лікарні, які в основному слугували притулком для бідних людей. Так, у 1898 р. в м. Кам’янець-Подільський з ініціативи євреїв міста було створено осередок, який займався доглядом і надавав лікарську допомогу бідним та хворим жителям міста. Цей благодійницький рух підтримали місцеві лікарі: Ференгольц, Ніканоров, П’ясецький і Гольденберг. Приватні аптеки Хомського і Нарушевича погодились безкоштовно відпускати для таких хворих ліки зі своїх аптек [444, с. 3]. За сприяння цього осередку при

міській Кам'янецькій лікарні був відкритий притулок на 150 місць. У 1905 р. тут утримувалось 111 чоловіків і 82 жінки [395, с. 111].

Єврейські громади Поділля докладали чимало зусиль для покращення медичного обслуговування краю. Так, уповноважені від єврейської громади м. Бар Фомич, Гомчуга, Мордкович та ін. звернулися з проханням до місцевої влади про надання їм допомоги з суми коробочного збору на утримання єврейської лікарні [155, арк. 5]. Для придбання нового будинку для цього закладу і на утримання хворих пацієнтів міщани М. Фінкельштейн, М. Гдань, А. Найнберг та інші домоглися від влади 1970 руб. [155, арк. 17].

Заслуговує на увагу благодійницька діяльність Кам'янець-Подільського доктора медицини Е. Фаренгольца, котрому вдалося відкрити окремий притулок для дітей-сиріт, яким з 1895 р. і до кінця свого життя керував. У 1905 р. в закладі виховували 66 дітей – 45 хлопчиків і 21 дівчинку. Дитячий притулок утримувався за рахунок щорічних членських внесків, коштів приватних осіб, допомоги від місцевої влади. Сума благодійних надходжень на утримання притулку в 1905 р. склала 51476 крб. 20 коп. [395, с. 111]. Ще з лютого 1897 р. у м. Кам'янець-Подільський було створено і тривалий час діяло “Вільне пожежне товариство”. Головою товариства став І. Міхалевич, начальником команди – лікар Нейман, членами товариства – Д. Шлейфер, І. Лотушинський та ін. [466, с. 2]. Товариство проводило протипожежну агітацію, навчало бажаючих навикам вогнегасіння, збирало кошти для постраждалих від пожеж. Оскільки актив цього товариства складали євреї, то це є свідченнями їх участі в громадському житті міста.

Активним благодійництвом на території Подільської губернії займалося товариство євреїв “Хеврі Кедойше”, або так званих духовних братчиків. До нього міг вступити будь-хто з євреїв, сплативши відповідний грошовий внесок, який визначався залежно від достатку нового члена товариства. Гроші, зібрані товариством, витрачали на облаштування і ремонт єврейських молитовних шкіл і громадських лазень, на поховання померлих, на допомогу хворим і харчування знедоленим [781, с. 88].

10 лютого 1910 р. лікар м-ка Жванець А. Боднар, хотинські міщани С. Сиперштейн, І. Шнайдерман, О. Ланда, міщанин з м-ка Солобківці Ярмолинецького повіту І. Гройсберг утворили “Товариство допомоги збіднілим євреям” м-ка Жванець Кам’янецького повіту [273, арк. 1]. Метою товариства був збір коштів для покращення матеріального і морального стану бідних євреїв, різних статей, віку, звання і становища, а також постачання їх одягом, їжею, паливом, якщо ті не могли придбати їх власною працею. Також передбачали надання притулку і в окремих випадках – грошову допомогу нужденним. Члени “Товариства” допомагали бідним односельцям у пошуках заробітку, необхідних інструментів і матеріалів, сприяли збуту виробів бідних ремісників, надавали необхідну медичну допомогу в лікарнях, організовували поховання померлих за рахунок організації. Кожний дійсний член товариства щорічно сплачував внесок у розмірі 10 руб., а почесний – 50 руб. [273, арк. 6].

Влада постійно намагалася контролювати діяльність благодійних єврейських товариств, особливо новостворених. Так, 4 лютого 1911 р. у м. Проскурів з ініціативи євреїв-міщан М. Фіша, А. Гальперіна та інших було зареєстровано товариство для допомоги бідним євреям міста [274, арк. 50]. У своєму рапорті на ім’я Подільського губернатора Проскурівський повітовий справник виступив проти такої ініціативи євреїв і рекомендував губернатору залишити прохання євреїв без розгляду, мотивуючи тим, що в повітовому центрі уже діяли такі єврейські товариства, зокрема “Союз прикажчиків і бухгалтерів”, “Любителів стародавньої єврейської мови” і “Єврейський клуб” [274, арк. 1–2]. Незважаючи на супротив чиновника, 17 жовтня того ж року єврейське товариство розпочало свою діяльність [274, арк. 50].

Наскільки важливою і нагальною була потреба в нових єврейських навчальних закладах свідчать архівні документи, в яких жителі населених пунктів краю, виявляючи активність у справі подальшого розвитку освіти своїх дітей, прагнули відкрити нові навчальні заклади. Наприклад, 2 березня 1865 р. ініціативна група євреїв м. Могилева (Т. Безак, І. Боднар, Б. Борман, Я. Бондарівський, Х. Вельштейн та ін.) звернулася до міністерства народної

освіти з проханням відкрити в місті державне училище 2-го розряду або прогімназію, мотивуючи тим, “щоб їх діти могли розкрити свої розумові здібності і здобути відповідний рівень знань” [160, арк. 10]. Тільки в 1879 р. у місті було відкрито державне однокласне єврейське училище з підготовчим класом й ремісничим відділенням [710, с. 247]. Це був єдиний осередок освіти, до якого потяглася єврейська молодь. Заклад розміщувався в окремому найманому будинку з оплатою 112 руб. на рік [380, с. 135]. На його утримання впродовж 1896–1897 н. р. із суми свічкового збору було виділено 3613 руб. 2 коп., з коробчаного збору – 1100 руб., з міського громадського управління – 90 руб., з відсотків капіталу місцевого купця Ш. Рафаловича – 200 руб. і від почесного наглядча училища – 75 руб. [710, с. 338].

Зауважимо, що, крім учениць, із заможних єврейських родин у подільських гімназіях навчались діти зі збіднілих єврейських сімей, яким важко було платити за навчання, тому їм часто допомагали різні благодійні товариства, міське самоврядування, приватні особи. Так, у вересні 1909 р. допомогу ученицям Кам’янець-Подільської маріїнської жіночої гімназії надали : міська управа, виділивши 150 руб., міський єврейський клуб – 110 руб. [157, арк. 10–19]. Для задоволення фінансових потреб населення на Поділі працювали різні кооперативні й ощадно-позичкові товариства. Значну допомогу збіднілим єврейським сім’ям надавали благодійні каси гмилис-хасед, які видавали позики нужденним євреям без відсотків або за незначний відсоток. Необхідний обіговий капітал такі каси отримували від пожертвувань, інколи з благодійних вечорів, але основний дохід складали членські внески [499, с. 17]. Так, 25 квітня 1898 р. за дозволом подільського губернатора купець м. Гайсин Е. Лошок відкрив у містечку позичкову касу [131, арк. 210]. 14 червня 1907 р. у м. Вінниця місцеві євреї відкрили товариство взаємного кредиту, яке здійснювало всі банківські операції. Головою товариства був Ф. Ярошинський, секретарем правління – С. Шабанов, членами правління – В. Гольденберг та ін. [112, арк. 13]. За даними перепису 1897 р., кредитно-

фінансовою діяльністю в Подільській губернії займалось 520 євреїв [414, с. 176–177].

11 січня 1911 р. в м. Кам'янець-Подільський з ініціативи і сприяння присяжного повіреного Д. Шлейфера і купця Я. Моргуліса було відкрито товариство “Каса взаємодопомоги на випадок смерті”, яке надавало допомогу переважно єврейським сім'ям [269, арк. 6]. Значною популярністю серед євреїв користувалося товариство ремісників і землеробської праці, яке мало на меті надання позик бажаючим займатися землеробством. Це об'єднання мало філії у всіх губерніях імперії і за його сприяння створювали ремісничі та сільськогосподарські школи, класи при початкових училищах [499, с. 18]. Так, 25 листопада 1911 р. на прохання євреїв І. Бруна, К. Спектора та інших було створено “Кам'янець-Подільське товариство взаємної допомоги бідним євреям ремісникам”. Його головою обрали Я. Ліпмана [272, арк. 56]. Товариство швидко набуло популярності і вже в 1912 р. налічувало 172 члени [272, арк. 63]. У 1914 р. в товаристві було 176 осіб [272, арк. 92–94].

Із дозволу міністерства внутрішніх справ 12 лютого 1909 р. в Кам'янці-Подільському було відкрито комітет “Єврейського еміграційного товариства”, до якого увійшли: присяжний повірений І. Вайслович, лікар Г. Вайнбаум, рабин П. Оксман і купець І. Лернер [270, арк. 2]. Комітет був підконтрольний губернаторові, та сприяв еміграції євреїв в інші країни [270, арк. 9]. Усіх уповноважених від товариства на Поділлі нараховувалось 49 осіб [270, арк. 15]. 15 квітня 1909 р. комітет організації запрацював у м. Балта. Його активними членами були І. Фінк, рабин Ш. Земельман та ін. [271, арк. 3]. Члени товариства проводили інформаційну роботу серед бажаючих виїхати за кордон, видавали рекомендаційні картки, надавали допомогу в отриманні вихідних свідоцтв і пільгового тарифу при переїзді російськими залізницями і морським транспортом. Так, члени Летичівського товариства протягом трьох років оформили для емігрантів 73 пільгові залізничні квитки [270, арк. 94]. Вони сприяли також влаштуванню безплатних або дешевих обідів у заїжджих будинках для євреїв на шляху їх руху до кордону, а також органіювали збір

одягу і взуття серед населення, віддавали їх бідним. Товариство, крім уповноважених, мало в своїх відділеннях власних кореспондентів. У Подільській губернії їх нараховувалось аж 27, найбільше порівняно з іншими регіонами: на Київщині їх було 14, Херсонщині – 12, Чернігівщині – 10, у решті губерній ще менше: по 5–6 осіб [406, с. 76]. Благодійницькою діяльністю також займалися окремі багаті подільські євреї. Так, кам'янецькі купці П. Герман і М. Мунком пожертвували 200 руб. ремісничому училищу дітей-сиріт при Кам'янець-Подільському Св. Іоанно-Предтечинському братстві. Члени Гайсинської єврейської громади в період з 6 червня 1909 по 11 січня 1910 р. передали на ремонт місцевої синагоги 153 руб. [184, арк. 1].

Загалом функціонування численних єврейських благодійних товариств і осередків, а також участь євреїв в інших таких існуючих на Поділлі, були виявом активної громадянської позиції, стали формами їх суспільної діяльності, яка зближувала їх з різними етнічними групами та українським населенням, допомагала полегшувати соціально-економічне життя подолян.

4.2 Виконання євреями військової повинності.

Російська державна машина не могла обійтися без євреїв при формуванні її збройних сил. Уперше до лав російської армії євреїв призвали у 1827 р. (до цього вони сплачували рекрутський збір) [486, с. 82]. Євреї краю з острахом сприйняли статут про введення рекрутської повинності для євреїв від 26 серпня 1827 р. Функція відбору рекрутів покладалася до 1844 р. на кагал, а далі – на громаду. Із 1841 р. набір євреїв у рекрути був збільшений в п'ять разів [817, с. 119]. Наприклад, християнська громада надавала по 7 рекрутів від 1000 ревізьких душ, а єврейська – по 30 із 1000 осіб чоловічої статі [806, с. 245]. Кожній єврейській громаді визначали норму набору призовників, після чого вони обов'язково проходили медичний огляд і жеребкування. Тих, хто не з'являвся на жеребкування, не звільняли від військової служби, а автоматично зараховували рекрутами. Єврейська спільнота сплачувала рекрутський податок за тих призовників, яких не вистачало до необхідної кількості даного призову.

Для євреїв була встановлена норма: щорічно до війська забирали по 10 осіб з кожної тисячі душ єврейського населення. Для християн ця норма була на третину меншою [712, с. 108]. У цю кількість входили діти віком від 12 років. Підлітки направлялись у школу кантоністів, навчання в якій не зараховувалося в термін служби. Кантоністи розміщувались на тривалий постій тільки в будинки християн. Офіцери заохочували відмову євреїв від іудейства різними пільгами, а також цькуванням і знущанням солдатського оточення, а іноді голодом та побиттям. Євреїв, які приймали християнство, краще одягали і годували, звільняли від непосильної виснажливої муштри. Багатьом дітям, які перебували в кантоністах, забороняли навіть листування з рідними, спілкуватись зі своїми одновірцями, дотримуватись звичаїв та обрядів, до яких їх привчали ще з малку [712, с. 108]. Кантоністи навчалися в спеціальних школах, звідки виходили писарями, фельдшерами, топографами, зброярами, ветеринарами, спеціалістами порохової справи, майстрами різних спеціальностей для військових заводів. Набори в кантоністи із єврейських громад були припинені лише 1856 р. з нагоди коронування Олександра II [806, с. 249]. За законом від рекрутчини звільнялися гільдійські купці з євреїв та рабини, але тільки особисто [806, с. 250]. Крім того євреї, які закінчили на “відмінно” курс гімназії і виявили особливі успіхи в російській мові, звільнялися особисто від рекрутчини [287, с. 765]. Євреї, які приймали християнство і служили в армії навіть отримували офіцерські звання [712, с. 109]. На 19-му році життя євреї складали армійську присягу і присягали служити государю й державі російській “як своїм власним, поки не відновиться святий Єрусалим”, що казує на сприйняття євреями служби як служіння чужій державі [806, с. 249]. На відміну від християн, євреї мали змогу придбати “відкупну квитанцію”, на підставі якої звільнялися від рекрутчини “натурою”, лише у випадку, коли це дозволяла влада [797, с. 6]. Євреям заборонялося купувати рекрутські квитанції у християн. До 1863 р. вони мали право знайти добровольців на заміну з виконання військової повинності лише серед своїх одновірців. Маніфест 1863 р. дозволив єврейським громадам купувати

рекрутські квитанції та наймати “добровольців” з інших етнічних груп [797, с. 8].

Під час призову, який здійснювався в Подільській губернії навесні 1871 р., була нестача 21-річних бранців. Цю прогалину в наборі рекрутів, на думку чиновників, можна було заповнити євреями. Як зазначає в своєму рапорті на ім'я мирового посередника Вінницького повіту волосний старшина К. Гончаренко, “серед євреїв легко можна знайти придатних до військової служби. Для того, щоб вони своєчасно виконували рекрутську повинність, слід: а) встановити суворий нагляд, щоб вони проживали за місцем прописки, б) членошкідників віддавати [до війська – авт.] без черги... треба щоб рекрутські повинності були з осіб різних станів” [97, арк. 7–8].

Із метою кращого забезпечення контролю рекрутських наборів з числа євреїв міністерство внутрішніх справ у листопаді 1872 р. здійснило перерозподіл єврейських громад на нові рекрутські ділянки з припискою призовників за їх місцем проживання в Правобережжі. На Поділлі було створено сім нових рекрутських ділянок [16, арк. 3–6].

Новий статут 1874 р., який замінив рекрутчину на загальну військову повинність, приніс значне полегшення для євреїв. По-перше, був зменшений термін служби до 6 років, а з 1878 р. – до 4 років. У самому тексті статуту не містилось статей, які б дискримінували євреїв. За новими правилами вони підлягали призову в 21-річному віці. Якщо раніше важка військова повинність лягала в основному на плечі бідних міщан, то тепер була рівномірно розподілена між усіма соціальними групами євреїв. Крім того, колишній обов'язок громади за постачання солдатів, який створив своєрідний інститут “ловців” та інші страхи, був замінений особистою відповідальністю кожного призовника [565, с. 327]. Незважаючи на пом'якшення законодавства, євреї неохоче йшли до війська. Так, у 1875 р., за свідченням МВС, православне населення направило до війська біля чотирьох тисяч рекрутів замість відсутніх єврейських рекрутів. Найбільший недобір євреїв-рекрутів припав на губернії: Подільську – 64 особи, Волинську – 247, Київську – 178 та ін. [737, с. 186].

Головними причинами недобору, на думку чиновників, були незадовільний фізичний стан призовників, а також ухилення від служби. Згодом низкою законів царського уряду в 1876–1878 рр. для євреїв було встановлено чимало обмежень: непридатні до військової служби повинні були замінюватись іншими євреями, а не християнами; єврей міг бути призваний на службу при меншому ніж норма росту та об'єму грудей; через брак осіб, які не користувалися пільгами за сімейним станом, дозволили віддавати на службу навіть пільговиків першого розряду, тобто віднімати єдиного сина у батьків тощо [565, с. 327].

Урядовою постановою від 3 лютого 1876 р. євреї у смузі їх постійної осілості повинні були приписатись до міст і волостей за місцем їх постійного проживання, а ті, які не мають таких, – до того міста або до тієї волості, у яких виявляться на проживанні при виданні цієї постанови [96, арк. 5]. Для виконання цього документа подільський губернатор наказав повітовим справникам стежити, щоб євреї віком від 16 до 25 років, які приписані до товариств інших губерній, а також, які числяться за ревізією в Подільській губернії, але проживають не в місцях приписки, повинні не пізніше 1 травня 1876 р. подати про себе заяву для прописки до призивних дільниць. Євреї, що проживали у містах, подавали заяви в місцеву міську думу, мешканці містечок – у волосне правління тієї волості, в межу якої входить це містечко [96, арк. 5]. Перевірка в губернії виявила, що значна кількість євреїв-призовників не мала приписки в повітах, зокрема в Проскурівському – 137 осіб, Могилівському – 241 і Ушицькому – 147. Чиновники нарікали, що тільки незначна частина євреїв призивного віку подають заяви на перевірку паспортів з іншими документами про вік [96, арк. 12].

Відомості про кількість осіб іудейського і православного віросповідання, які підлягали військовому призову в Подільській губернії, в 70-80-х рр. XIX ст. наведено в таблиці [Див.: Додаток Р]. Як свідчать дані чиновників, за 8 років призову на Поділлі в призивні списки було внесено 23779 євреїв, з яких 8984 особи або 37,78%, взагалі не з'явилися на призов. У недоборі за цей період

залишилося 3040 євреїв, тоді як християн 1771 (1,15%) особа [421, с. 66–81]. Кількість усіх відправлених на військову службу на Поділлі протягом 10 років становила 55586 осіб. З цієї кількості на частку євреїв припало 5397 осіб, або менше 10%, що становить майже норму. Тому всі твердження чиновників про те, що євреї ухилилися від військової служби, не мають підстав.

Протягом 1880–1881 рр. ускладнилась процедура оформлення приписних свідоцтв, у яких тепер необхідно було вносити основні прикмети призовників, крім того МВС наказувало видавати євреям гільдійські свідоцтва у разі прид'явлення приписного документа [737, с. 189]. В архівних документах зберігаються списки євреїв, які зникли невідомо куди ховаючись від рекрутської служби. Коли надходив час призову на військову службу, місцева поліція посилювала контроль за переміщенням євреїв у прикордонній смузі. Зокрема, щоб ухилитись від виконання військового обов'язку, подільські євреї виїжджали за кордон до Австрії або до Бессарабії [204, арк. 1–10]. Для цього вони часто вдавалися до підробки паспортів.

Так, пристав 3-го стану Кам'янецького повіту Дорошевич виявив у підпорядкованому йому районі багато євреїв, які мали російське підданство, але під чужими прізвищами з австрійськими, турецькими та іншими паспортами, з-поміж них, наприклад, були: єврей м. Літина М. Воскобойник з австрійським паспортом на ім'я Ш. Шехтера, затриманий у м. Городку; єврей Ш. Зальник, він же Мельник, – з австрійським паспортом [216, арк. 17–19]. Чиновники зазначали, що подільські євреї охоче купували іноземні паспорти, щоб ухилитись від військового обов'язку [216, арк. 6]. Так, у своєму рапорті на ім'я мирового посередника Вінницького повіту волосний старшина с. Коханівки І. Кривенко подав список євреїв, які ухилялись від призову: М. Чернись, міщанин м-ка Миньківці Ушицького повіту, М. Саметерман, міщанин м. Немирів, Ф. Гершенфельд, міщанин м-ка Куни Гайсинського повіту та ін. [97, арк. 72–73]. Щоб уникнути військової повинності, за відомостями поліції, євреї навіть вдавалися до навмисного калічення органів [65, арк. 16].

У 1881 р. спеціальна комісія при МВС, яка працювала над питанням ухилення євреїв від військової служби, зібравши всі звіти губернаторів, внесла нові обмеження, заборонивши євреям перераховуватися з однієї призовної дільниці до іншої, відмінивши заміну черговиків братами, пільги по опіці, дозволивши медичним комісіям відступати від фізичних вимог до призовників [737, с. 189]. У зв'язку з масовим, на думку чиновників, ухилянням євреїв від військового обов'язку був прийнятий закон від 12 квітня 1886 р. “Про деякі заходи щодо забезпечення правильного виконання євреями військової повинності”, згідно з яким єврей, який уникав військового обов'язку, підлягав штрафу в розмірі 300 руб. [168, арк. 5]. Також були введені і всіляко заохочувалися раптові переосвідоцтва раніше забракованих до призиву євреїв, іншими словами – поліцейські облави [737, с. 189]. Якщо у єврея не було грошей заплатити штраф, тоді приймали рішення про продаж його будинку або іншого нерухомого майна. І таких випадків у губернії було чимало. Так, 10 серпня 1898 р. Вінницьке повітове поліційне управління виставило на публічний продаж одноповерховий дерев'яний будинок міщанина м-ка Янів Вінницького повіту Д. Дільмана, оцінений на суму 33 руб. для погашення штрафу в розмірі 300 руб. за ухилення від військової повинності призову 1893 р. його сина І. Дільмана [152, арк. 23]. Пізніше ця сума штрафу зросла до 500 руб. [457, с. 5]. Так само виставлявся на продаж і будинок єврея В. Вексера, оцінений на суму 48 руб. для погашення штрафу в сумі 600 руб. за ухилення від військової повинності призову 1893–1894 рр. його синів Шмуля і Мошка [152, арк. 23]. У 1908 р. на кожну 1751 сім'ю подільських євреїв за ухилення їх дітей від військового обов'язку було накладено штраф [398, с. 79].

Відбування рекрутської повинності за допомогою наймання “мисливців” для єврейських громад було буденною справою. Ще за декілька місяців до оголошення набору до війська євреї підшукували осіб, які б відбували військову повинність за них за певну грошову винагороду. Євреї платили “мисливцю” від 50 до 150 руб. [352, с.7]. Наприклад, жителі м. Хмільника Літинського повіту П. Чарніс і єврей М. Миколаївський уклали угоду, за якою

українець добровільно наймався в рекрути замість єврея [154, арк. 12]. Останній зобов'язувався за це заплатити 200 руб. і, крім того, оплатити обмундирування, провіант, жалування в казну та інші необхідні податки [154, арк. 13; 567, с. 5]. За словами Ю. Гесена, “військова служба розглядалася стосовно євреїв не як звичайна державна повинність, але як економічний й свого роду виправний засіб, як засіб стримування приросту єврейського населення, причому досить відверто висловлювалися сподівання на те, що частина рекрутів за певних обставин прийме протягом служби християнство” [486, с. 82; 532, с. 33].

У 1904 р. в Подільській губернії в загальні призовні списки було внесено 4454 особи євреїв, з яких 1345 було прийнято на військову службу, на 814 осіб, які не з'явилися на призов, накладено штраф розміром 300 руб, у 1905 р. відповідно – 4704; 1489; 1470, 1907 р. – 5110; 1736; 1611, 1910 р. – 5470; 1495; 2139 [400]. У 1911 р. на військову службу в Подільській губернії в призовні списки було внесено 13947 осіб, з них – 2340 євреїв [359, с. 79]. Із цієї кількості 1508 (10,81%) євреїв було призвано на службу, а 919 осіб не з'явилися на призов [401, с. 83]. Як зауважували чиновники, євреїв можна було призвати до війська більше 19% [401, с. 81]. Від призову в армію звільнялися “корисні”, на думку чиновників, євреї, які належали до купецтва, ремісників, що навчалися в адвокатурі, російських школах, працювали в землеробських колоніях. Завдяки недбалості чиновників при складанні призовних списків тисячі померлих євреїв продовжували в них фігурувати. Внаслідок неправильної реєстрації євреїв часто траплялося так, що один і той же єврей призивався в декількох місцях і вважався таким, що переходить від війська, у той же час, як він знаходився на службі або закінчив її.

Аналіз даних військової статистики, за свідченням сучасного дослідника І. Петровського-Штерна, демонструє, що висновки військового міністерства і МВС склалися на основі недбалого, навіть безграмотного підходу до зібраних відомостей. І навпаки, аналіз статистики свідчить про те, що євреї давали російській армії більше новобранців, ніж інші соціальні групи міського

населення. Крім того, стосовно чоловічого населення призовного віку євреї давали більше рекрутів, ніж інші етноси і так звані недобори з лишком покривалися “перебором” рекрутів-євреїв, взятих на заміну або пільговиків [737, с. 195–196].

Отже, рекрутська повинність у Російській імперії слугувала важливим асиміляторським чинником у державній політиці самодержавства, направленим на русифікацію і зросійщення місцевого населення та формування єдиної великоросійської нації. У свою чергу, єврейське населення краю, яке було залучене до виконання військової повинності не змирилося з асиміляторською політикою російської влади і шукало різні шляхи, щоб уникнути рекрутчини і тим самим зберегти свою національну самобутність, релігію, традиції.

4.3 Участь євреїв у громадсько-політичному русі на початку ХХ ст.

Наприкінці ХІХ ст. революційні ідеї, а саме ідеї марксизму та сіонізму, які торкалися класової боротьби і радикальної перебудови суспільно-політичного життя народів глибоко почали проникати в свідомість єврейського населення Поділля, яке терпіло нерівноправність і численні утиски з боку самодержавства. У цей час під помітним впливом революційної пропаганди почався активний процес відродження єврейської національної самосвідомості. Починаючи з 80-х рр. під впливом етнічного насилля відбувалася політизація єврейства Російської імперії на основі відстоювання національних інтересів [806, с. 83]. Євреї входили до різних політичних груп і партій, брали активну участь у суспільно-політичному житті країни, що зрозуміло викликало протидію з боку царського уряду. Перед євреями, як і перед іншими недержавними народами, стояла проблема національної самоідентифікації [806, с. 83].

Однією з таких марксистських організацій, яка обстоювала права єврейства був Бунд (Загальний єврейський робітничий союз в Литві, Польщі та Росії) було створено в жовтні 1897 р. у м. Вільно і це перша (1898–1903)

єврейська соціал-демократична партія [806, с. 83], з 1906 р. – автономна частина російської соціал-демократичної робітничої партії, члени якої вважали, що боротьба єврейського пролетаріату в лавах міжнародного робітничого та соціалістичного руху призведе до його соціального і національного визволення в межах Російської держави [806, с. 83]. Бунд насамперед ставив перед собою завдання – захист інтересів єврейської нації: подолання безправ'я стосовно євреїв, створення національно-культурної автономії. Він мав мету шляхом участі в загальному революційному соціалістичному русі домогтися емансипації євреїв у країні проживання [806, с. 83]. З кінця XIX ст. серед єврейства поширювався сіоністський рух, створювалися сіоністсько-соціалістичні групи та партії, які стали потужним чинником, що впливав на діяльність Бунду, в розробці національного питання [806, с. 87; 800 с. 229–243]. Сіоністські організації активно діяли і на Поділлі. Так, у Дунаївцях сіоністські активісти на зібранні зачитували реферати, де критикували Бунд, закликали до повалення самодержавства, засуджували єврейські погроми [592, с. 44].

На початку XX ст. на території Подільської губернії підпільно діяли нечисленні осередки Бунду та громадсько-політичного руху Поалей Ціон (Трудящі Сіону), які безпосередньо займалися політичною агітацією і розповсюдженням революційних листівок серед місцевого населення. Так, у квітні 1904 р. в м. Балта під час обшуку поліція виявила 17 прокламацій одеської організації Бунду під назвою “Прочь самодержавие !”, а влітку того ж року в Могилів-Подільському в міщан були вилучені листівки Бунду, що закликали до “повного економічного перевороту і знищення капіталістичного ладу” [702, с. 350].

Із початком Першої російської буржуазно-демократичної революції значно активізувалась політична активність єврейського населення Подільської губернії. У зв'язку з цим міністерство внутрішніх справ в одному зі своїх циркулярів зобов'язувало начальників поліції західних губерній посилити контроль за діяльністю політичних організацій, що виступали проти царизму, збирати дані й брати на облік її активних членів [247, арк. 4]. Архівні

документи того часу розкривають маловідомі факти політичної боротьби єврейського населення проти існуючого ладу. Аналіз цих джерел засвідчує, що більшість євреїв губернії байдуже ставилася до революційної боротьби, а членами різних політичних акцій була насамперед молодь, учні гімназій та студенти. Активні антиурядові дії в містах і містечках регіону розпочались влітку-восени 1905 р. [702, с. 350].

Так, 6 серпня 1905 р. на Шаргородській горі біля м. Могилева зібралася група революційно настроєних єврейських учнів і підлітків (близько 30 чоловік), де обговорювала різні політичні питання. Під час поліційної облоги був знайдений транспарант з написом “Прочь проклятое самодержавие!” тощо. Розігнавши це зібрання, поліція затримала 11 осіб [702, с. 352].

Досить активно в цей період діяла Проскурівська організація Бунду, члени якої займалися розповсюдженням серед населення політичної літератури, листівок, прокламацій, проводили агітацію революційних ідей. У вересні 1905 р. під керівництвом організації серед торговельних працівників було організовано таємне товариство, яке висунуло місцевим власникам торговельних закладів свої вимоги, що включали підвищення заробітної плати, встановлення 10-годинного робочого дня тощо. На вимогу страйкуючих деякі вимоги були задоволені [702, с. 351].

Помітно активізувалась революційна діяльність кам'янець-подільського осередку Бунду. Члени товариства взяли активну участь у маніфестаціях і мітингах, на яких висували свої вимоги до уряду. Так, 4 вересня 1905 р. місцевий осередок ЄСДРП “Поалей Ціон” організував страйк на тютюновій фабриці власника єврея Х. Штерна. Учасники страйку вимагали: підвищити тижневу заробітну плату, виплату зарплати здійснювати кожної п'ятниці; ввічливо ставитися до робітників [236, арк. 53–55]. З початку 1906 р. місцевий осередок соціал-демократичної партії Бунд розпочинає активно випускати та поширювати прокламації, серед них : “1 Мая”, “К обществу” та ін., що розповсюджувались у лютому-червні 1906 р. В останній робітники “запрошувались бойкотувати тютюнову фабрику Шварцмана в м. Проскурові

за те, що він організував чорну сотню проти робітників, що страйкують” [802, с. 80].

Після проголошення царського маніфесту 17 жовтня 1905 р. в містах Поділля відбулись численні молодіжні демонстрації. Так, у жовтні 1905 р. в Проскурові під керівництвом місцевої організації Бунду відбулась демонстрація, у якій взяли участь 300–400 осіб євреїв. Демонстранти йшли вулицями міста з червоними прапорами із закликами “Геть самодержавство!”, “Хай живе єврейська нація !” та ін. [702, с. 352–353]. Вони також вимагали звільнити кількох членів Бунду, заарештованих раніше за революційну діяльність. Місцевий повітовий справник під тиском демонстрантів був змушений надіслати подільському губернатору термінову телеграму з проханням задовольнити цю вимогу. Як компроміс, учасникам акції місцева влада дозволила побачення з ув’язненими [702, с. 353]. Подібні демонстрації, у яких активну участь брала значна кількість євреїв, у жовтні того ж року відбулися в Кам’янці-Подільському і Вінниці [250, арк. 13]. У Вінниці 19 жовтня 1905 р. відбулися нечисленні політичні мітинги та демонстрації євреїв, але у вирішальні виступи вони не переросли через втручання місцевої поліції [702, с. 353].

Подільська поліція пильно стежила за діями політичних агітаторів і часто заарештовувала їх. Так, 19 грудня 1905 р. у Проскурові за розповсюдження прокламацій членами проскурівської організації Бунду під заголовком “Кто помагает правительству делать погромы?” були заарештовані євреї м-ка Солобківці Мойсей Рувінов, м. Новоолександрова – Л. Цімерман [237, арк. 2].

У середині 1905 р. в м. Вінниця діяли досить потужні революційні організації ПСР, РСДРП, Бунду. Саме з числа їх представників у кінці 1905 р. було створено Вінницьку позапартійну бойову дружину на чолі з Б. Лінецьким [793, с. 312]. У дружину увійшли брати В. та С. Пустовойти, І. Прусевич, А. Шаміс, І. Глухівський. Статут організації передбачав, по-перше, економічну мету – експропріацію майна заможних верств населення, по-друге політичну – об’єднання різних організацій політичних партій та захисту їх від місцевої

влади шляхом насилля та вбивств [793, с. 313]. Протягом свого існування бойова радикальна організація здійснила низку терористичних актів і експропріацій. Зокрема, 3 жовтня 1906 р. ватажок групи Б. Лінецький смертельно поранив наглядача Вінницького повітового тюремного замку С. Миняковського за жорстоке поводження із в'язнями [793, с. 313]. У Вінниці в ніч на 17 серпня 1906 р. в готелі “Одеса” поліція заарештувала міщанина з Літина Д. Медового, який видавав себе за жителя с. Шидлова Ступницького повіту Келецької губернії Е. Бурштейна. Як з'ясувала поліція, Медовий належав до вінницького гуртка бойової революційної організації, двічі втікав з військової служби і видав в м. Лодзі революціонерам казенні бойові припаси. За такі дії Медовий був висланий за межі Подільської губернії [719, с. 345].

У березні 1906 р. вінницька організація Бунду видала та розповсюдила серед населення губернії листівку “К гражданам”, у якій закликала подолян відмовитися від участі у виборах до Державної думи [537, с. 44]. Політичну активність виявили і жителі м-ка Теплик Гайсинського повіту І. Гріфельд та сестри Роза і Цірля Рабинович, які розповсюджували листівки серед місцевих мешканців під назвою “Варлен перед судом присяжных”, “Манифест РСДРП” та ін. Активну роботу розгорнув Бунд у м. Проскурові. Про це свідчить арешт кількох агітаторів, у яких було виявлено листівки партії, в тому числі місцевого видавництва [537, с. 44; 702, с. 355].

Під час виборів до I Державної думи активізували свою політичну діяльність місцеві осередки Бунду. Так, у лютому 1906 р. в м. Балта серед місцевих жителів поширювалися прокламації ЦК Бунду під красномовною назвою “Прочь Государственную Думу!”. Вони закликали до посилення революційної боротьби і недопущення скликання Державної думи. Такі ж прокламації поліція було виявила у м. Вінниці та м. Могилеві [537, с. 44].

9 липня 1906 р. царизм розпустив I Державну думу. Відбулось злиття Бунду з партією соціалістичного спрямування РСДРП. Під час першої російської революції сформувалася національна програма Бунду, яка

передбачала надання повної громадянської та політичної рівноправності євреям, а також національно-персональної автономії [806, с. 91].

У цей час у Подільській губернії продовжувалась участь євреїв у політичному русі. Місцева поліція активно переслідувала і виявляла революційних агітаторів. Так, 4 січня 1906 р. у м. Літин у євреїв М. Лехтмана і А. Тріпольського поліція знайшла 104 екземпляри прокламацій “Декабрьские дни и революция” єврейською мовою, видані ЄСДРП “Поалей Ціону”, один номер журналу “Єврейський пролетаріат” (орган ЄСДРП ПЦ), а також російськомовну брошуру “По поводу выступлений Бунда” і прокламацію “Граждане вооружайтесь” [94, арк. 37–42]. За вироком Одеської судової палати 19-річного міщанина М. Лехтмана ув’язнили до Літинської в’язниці на 2 місяці, але замінили це покарання штрафом [94, арк. 59].

Архівні матеріали переконливо свідчать про активну участь у політичній діяльності навіть цілих єврейських родин. До таких можна віднести сім’ю духовного рабина Ф. Маца з м-ка Теплик Гайсинського повіту. Члени його сім’ї, сини Мейлах (20 р.) і Ейль (17 р.), дочка Мар’ям (17 р.) “їздили по різних місцях” і, як зазначено в доносі, “в товаристві підозрілих осіб, а коли бували в м. Теплику, то збирали в будинку євреїв Ладижинських єврейську і селянську молодь і влаштовували бесіди на революційні теми” [238, арк. 88]. Як свідчить учасник революційних зібрань Бондар, “14 травня, в день коронування російського імператора, рабин Мац на богослужінні у школі виголосив промову, в якій торкнувся політичних питань. Промовець говорив стародавньою єврейською мовою, тому його зрозуміли не всі” [238, арк. 88]. Прихильником Маца була, зокрема, сім’я Й. Рабиновича. Його дочки Цирля і Роза в 1906 р. за розповсюдження серед селян нелегальної літератури відбували покарання в Гайсинській в’язниці. Поряд з цим за відкрити революційну агітацію, а також заклики до повалення царизму, заарештували і кинули до Гайсинської в’язниці мешканця с. Пчільна єврея Мойсея [238, арк. 88].

Численні архівні документи переконливо свідчать про те, що в політичних організаціях, які діяли на Поділлі, активну участь брала єврейська молодь. Єврейські активісти, прилучившись до революційної діяльності, застосовували різні форми і методи боротьби проти царизму. Зокрема, вони проводили бесіди серед населення на революційні теми, розповсюджували листівки, збирали кошти серед знатних багатих торговців, купців на потреби своєї організації. Так, 27 січня 1906 р. прокурор Одеської судової палати надіслав начальнику поліції Подільської губернії постанову про затримання жителів м-ка Чорний Острів євреїв А. Крючкова та Ш. Лісенкера, які брали участь в організації самооборони в містечку та збирали кошти серед єврейського населення на її озброєння. На зібрані гроші активісти купили 10 револьверів і 250 патронів, за що кожного з них оштрафували по 100 руб. [245, арк. 4]. У лютому 1906 р. за належність до революційної організації Бунд та збір коштів для поширення її діяльності поліція м. Проскурів заарештувала єлізаветградського єврея І. Барського, уманського єврея П. Глядкового, єврея м-ка Теплик Гайсинського повіту М. Ладижинського [243, арк. 1]. Хоча юнакам було по 18 років, але за плечима в них уже був певний досвід революційної боротьби. Як з'ясувала поліція, І. Барський в Одесі, а П. Глядков в Умані керували бойовими організаціями, брали активну участь у дружинах самооборони під час вуличних заворушень. Під час обшуку в І. Барського поліція знайшла лист до купця Маранца та інших багатих міщан з вимогою грошей для потреб організації [243, арк. 1–12].

У м. Вінниця поліція заарештувала активного члена Бунду Ш. Зейлика. Щоб уникнути переслідування з боку поліції, він не раз виїжджав з Вінниці, переховувався на різних квартирах у своїх знайомих робітників, поки випадково не був заарештований на одній з вулиць міста. На його квартирі часто відбувалися зібрання членів вінницької організації Бунду, де виступали агітатори з Житомира і Бердичева, закликаючи до вступу в організацію. Як встановила поліція, Ш. Зейлик разом з І. Гринштейном займався антиурядовою пропагандою серед робітників і міщан Старого міста, підбурював їх до

активних виступів проти царизму, зокрема до страйкової боротьби і збройного опору військам [244, арк. 1].

22 лютого 1906 р. в Проскурові заарештували активного члена місцевого Бунду 19-річного міщанина з м-ка Купіль Старокостянтинівського повіту єврея О. Козодоя. В одній з кімнат готелю, де він зупинився, у нього під час обшуку знайшли один револьвер, 16 революційних брошур, зокрема: “Присяжним заседателям”, “Покушение на социал-демократов”, “Конституция освобожденцев”, “Что такое рабочий день”, “Аграрный вопрос”, “Поклонение золоту”, “Наши цели” та ін. [239, арк. 1–2]. Крім того, виявили бланки відкритих листів з картами, записну книжку з двома віршами революційного змісту, листок пісні, яка починалася словами: “Слався свобода” [239, арк. 2]. Проскурівська поліція також затримала 16-річного керівника місцевої організації Бунду А. Горенштейна. За висновком поліції, Горенштейн у день всеросійського політичного страйку 9 січня 1906 р. прибув до контори місцевого купця Маранця в складі бойової дружини і вимагав припинення роботи та розпуску службовців [240, арк. 1–6].

14 грудня 1906 р. в Проскурові були заарештовані міщанин м-ка Ковель Волинської губернії 28-річний Г. Сігаль та міщанин Турівського товариства Мозирського повіту Мінської губернії 20-річний Е. Янкелеф за участь у Бунді і збір коштів на підривні дії [241, арк. 2]. За незаконне збереження зброї до тримісячного ув'язнення засудили єврейок С. Крігсгабер та Р. Барон [237, арк. 6].

Євреї входили до складу осередків російських ліберальних партій. Так, у грудні 1906 р. поліція Вінниці затримала членів Конституційної демократичної партії (партії народної Свободи), серед яких були і євреї – член повітової управи в справах земельного господарства Й. Лозинський, член комісії із землевпорядкування М. Прель, присяжний повірений І. Розенберг, лікар А. Шехтман, кандидат прав Й. Цейликман та ін. Усі вони вступили до партії ще в 1905 р. [247, арк. 137].

Проскурівський повітовий справник у своєму рапорті від 21 грудня 1906 р. на ім'я Подільського губернатора повідомляв, що в Проскурові заарештували 19-річного активного члена уманської організації Російської соціал-демократичної робітничої партії Л. Гриншпуна, а також членів проскурівської організації Бунд Л. Сенделя, Т. Сенделя, Г. Лехта. За свідченням справника, всі вони були учасниками заборонених законом зібрань, а також здійснили напад на постового поліцейського С. Цапенка. Справник пропонував продовжити утримання їх у тюрмі від двох тижнів до одного місяця [242, арк. 3]. У 1907 р. малочисельні єврейські молодіжні політичні організації продовжували свою діяльність у Летичеві, Меджибожі, Хмільнику, Літині, Старій Синяві та ін. [702, с. 355].

У середині 1907 р. завдяки вінницьким активістам утворився Польсько-Бесарабський селянський союз анархістів-комуністів, діяльність якого поширилась на Вінницю, Кам'янець-Подільський, Хотин, Одесу. Керівниками Кам'янець-Подільського відділення були З. Кравець, Н. Одлер, Р. Полонська та І. Фурман [793, с. 316]. Активісти союзу займалися транспортуванням нелегальної революційної літератури через кордон. Крім цього анархісти займалися вимаганням коштів у місцевих багатіїв. Так, 19 листопада 1907 р. в Кам'янці-Подільському місцева поліція заарештувала членів партії комуністів-анархістів 19-річного Х. Зільбермана і 20-річного У. Школьника за те, що вони вимагали для партії 200 руб. у місцевого купця І. Мануліса [248, арк. 1–6].

8 лютого 1907 р. Літинський повітовий справник у своєму рапорті на ім'я подільського губернатора повідомляв, що “вчителі Григор'єв і Томілін за сприяння міського голови Білецького відкрили в міському будинку бібліотеку, в якій щоденно збиралась єврейська молодь”, на його думку, “переконані сіоністи”, Ш. Лайнер, Ш. Шлефмен, А. Акилис, Лейзі і Мотя Розентул та ін. Усі вони читали нелегальну літературу. Доказом цього служить вилучена в учня В. Яворського брошура в'ятського товариша І. Сігова “Что такое свобода?” Брошура ця настільки “революційного” змісту, що читати її стає страшно. З цього видно, що Григор'єв і Томілін прагнули використати

бібліотеку, щоб легше було влаштовувати незаконні зборища... Я би уклінно просив Вас про негайне закриття бібліотеки” [719, с. 347].

За активну діяльність у групі анархістів-комуністів жителя Кам'янця-Подільського Ш. Шлякмана 26 січня 1913 р. вислали в Норільський край під нагляд поліції на 4 роки. За участь у проскурівському гуртку РСДРП поліція переслідувала єврейських активістів І. Бурду, С. Віддера, Х. Гарбара, Б. Крупника, А. Рахмана [253, арк. 19]. Жандармське управління Подільської губернії доповідало губернаторові, що, починаючи з 1912 р., активізувалася нелегальна діяльність євреїв запідозрених у політичній неблагонадійності, або звинувачених у належності до злочинних організацій. Особи єврейського походження, на думку поліції, переслідували загальну мету: по-перше, в таємному еміграційному промислі, по-друге, в пропаганді революційних ідей, по-третє, у шпигунстві [253, арк. 17]. У тому ж донесенні йшлося про групу євреїв, яких підозрювали в таємному перевозі емігрантів через державний кордон. За підозрою в таких незаконних діях поліція арештувала жителів м-ка Жванець Кам'янецького повіту євреїв: А. Гориня, А. Фішмана, Б. Матуся та інших, усього 10 осіб, м-ка Тульчин – М. Сойбеля, Д. Рейзиса, А. Нухимова тощо. Крім того, були здійснені арешти в містечках Гусятин, Меджибіж, Немирів, Теплик, Вовковинці [253, арк. 18–19].

За свідченням царських чиновників, чимало євреїв м. Кам'янець-Подільський у серпні 1914 р. зустрічали австрійські війська на Миколаївській площі з гаслом: “Хай живе Австрія!”. Крім того, у єврейській громаді спостерігалось таке явище: коли російська армія зазнавала поразки, то євреї виходили на вулиці з радісними обличчями і висловлювали радість з приводу тих подій. І навпаки, коли російські війська здобували перемогу, євреї ходили з сумним обличчям, а дехто накладав чорні окуляри, аби засвідчити свій жаль [253, арк. 20]. У такий спосіб єврейське населення виявляло своє негативне ставлення до антисемітської політики царського уряду.

Отже, на початку ХХ ст. активізувалася політична діяльність єврейського населення Поділля у зв'язку з революційними подіями 1905–1907 рр. На

території губернії були створені єврейські політичні гуртки й осередки опозиційних до російської влади партій Бунду, Поалей Ціону, СЭРП, члени яких були в авангарді масових політичних акцій. Політична активність євреїв проявилась в організації та проведенні політичних страйків, мітингів і демонстрацій, у розповсюдженні листівок із закликами до повалення самодержавства.

Висновки до розділу

Аналіз джерел засвідчує, що представники єврейської меншини Поділля брали активну участь у благодійницькому русі краю. Встановлено, що з ініціативи та матеріальної підтримки єврейських громад були створені численні благодійні товариства, які займались наданням матеріальної та моральної допомоги бідним і знедоленим мешканцям краю.

З'ясовано, що участь єврейського населення губернії в політичному русі на початку ХХ ст. виявлялась у проведенні таємних зібрань, страйків, мітингів, демонстрацій, у залученні його представників до політичних осередків партій Бунду, Поалей Ціону, РСДРП, ПСР та інших форм боротьби проти російського самодержавства за соціальні права і демократичні свободи разом з всіма трудящими імперії та Поділля, а також окремо за свої національні права. Це були не вияви етнонаціональних конфліктів, а вияв тих класових суперечностей, які вже були в єврейському середовищі. Окремі радикально налаштовані активісти революційного руху створювали бойові дружини, які займалися нападами на чиновників, жандармів поліції, вимаганням коштів у багатіїв та здійснювали інші терористичні дії.

РОЗДІЛ V

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЄ І РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ

5.1 Єврейське населення в системі освіти.

Упродовж 60-х рр. ХІХ ст. – до 1914 р. єврейське населення, що мешкало на Поділлі, боролось за збереження свого традиційного способу життя, за право мати власну автономію серед корінного українського народу, за розбудову національної освіти, культури, віри, чинило спротив антисемітській політиці самодержавної влади. На наше переконання, саме іудаїзм, традиційна освіта і виховання вберегли єврейську громаду від суцільної русифікації та асиміляції, забезпечили автономію її духовно-культурного життя. Єврейські родини будь-що прагнули дати дітям достойну освіту, вбачаючи в ній чи не єдино можливий засіб забезпечення їх гідного матеріального становища в майбутньому. Це, насамперед, пояснюється не лише традиційним хистом до наук, але й прагненням вирватися з тісного надто обмеженого світу, загнаного в “смугу осілості”.

У другій половині ХІХ ст. в Російській імперії головні засади освіти євреїв регулювалися положенням від 13 листопада 1844 р. “Про єврейські приватні навчальні заклади та домашніх вчителів” [287, с. 764]. Згідно з положенням для освіти єврейських дітей засновувались окремі училища: Талмуд тори і хедери. Поступово єврейські приватні навчальні заклади мали бути замінені на державні навчальні заклади трьох ступенів – училищами 1-го і 2-го розрядів і рабинськими училищами [770, с. 110]. Для контролю освітнього процесу були створені губернські та повітові єврейські училищні комісії. Вони склалися з державних чиновників і представників єврейства, здійснювали нагляд за хедерами та меламедами. Як наголошував попечитель Київського навчального округу В. Весямінов-Зернов, ці комісії не виконували належним чином покладених на них обов’язків [264, арк. 2]. Щоб виправити становище, були видані “Тимчасові правила про підпорядкування єврейських вчителів і навчальних закладів, а також домашніх учителів нагляду міністерства народної

освіти ” [264, арк. 3]. Про ставлення царизму до єврейських навчальних закладів яскраво свідчить звіт подільського губернатора за 1872 р., в якому зазначалося, що “єврейські школи при односторонності свого напрямку і замкнутості майже втратили усе освітнє значення і не зустрічають довіри і співчуття серед своїх одновірців. Перебудова цих шкіл, більше шкідливих ніж корисних, або заміна їх іншими загальноосвітніми, є справою вкрай необхідною ” [213, арк. 7].

Згідно із законом від 4 травня 1859 р. євреям надавалося право навчати своїх дітей закону віри, за їх власним бажанням, в училищах або у приватних учителів, за тим домашнє навчання залишити на колишній підставі [298, с. 422]. Станом на 1857 р. в Подільській губернії налічувався 171 єврейський навчальний заклад, з них: державних одноступеневих училищ було 8 (197 учнів), двоступеневих – 2 (33 учні), приватних талмуд-тор – 1 (50 учнів), приватних хедерів (початкових шкіл) – 160 (2475 учнів) [409, с. 119].

Основою початкової освіти єврейського населення були талмуд-тори і хедери. Талмуд-тори – це поєднання благодійного закладу з дитячим садком і початковою школою. Сюди приймали дітей-сиріт і найбідніших дітей, яких тут годували, а іноді й одягали. На їх утримання духовні рабини збирали пожертвування з громади [51, арк. 366]. У перші групи приймали дітей 5-6 років, для яких курс навчання закінчувався у 12-13 років. Учні старших груп навчалися за програмою початкових училищ читанню, письму і рахунку. Талмуд-тори утримувались на кошти єврейських громад і були безкоштовні. Вони відрізнялись від хедерів як відсутністю плати за навчання, так і більшою кількістю учнів і вчителів [606, с. 120].

Талмуд-тори розміщувались, як правило, в халупах, кладовищенських будиночках, молитовнях [817, с. 133]. Навчальний план тамуд-тори був простішим, ніж у звичайних казенних єврейських училищах. Він складався з таких предметів: 1) головні початки єврейської релігії; 2) “П’ятикнижжя Мойсея” з коментарями, псалтирі, притчі Соломона; 3) Мішна і Гемара та зведення єврейських узаконень в широкому плані для дітей, більш здатних до

вступу в рабинські училища; 4) російське читання і письмо під диктування та російська граматика (обов'язкові для всіх учнів); 5) перша частина арифметики; 6) російська і єврейська каліграфія [164, арк. 6]. Для викладання в закладі допускалися меламенти (вчителі) як з християн, так і з євреїв тому, що єврейські діти не володіли навіть розмовною російською мовою. Прийом нових учнів до талмуд-тори відбувався один раз на рік після свята Кушів, іспити відбувалися наприкінці серпня. Після закінчення закладу її вихованці отримували традиційну початкову освіту, а якщо учень не виявляв відповідних здібностей у навчанні до 14річного віку, його направляли навчатися ремеслу або відпускали на приватну службу.

Єврейські сім'ї постійно дбали про освіту своїх дітей. Так, на прохання єврейської громади м. Кам'янець-Подільський попечитель Київського навчального округу дозволив директору училищ Подільської губернії 9-го квітня 1867 р. відкрити міську талмуд-тору [164, арк. 2–5], яка складалась з 3-х класів: одного підготовчого з річним курсом і 2-х старших класів з двома річними курсами. До підготовчого класу приймали хлопчиків не молодше 6 років. При вступі в заклад за одного учня вносили 6 руб. сріблом. Комітет звільняв дітей з бідних сімей від цього обов'язку. За моральним й розумовим розвитком учнів, а також за правильним використанням коштів стежив Комітет єврейської громади міста. На утримання закладу, де навчались майже 100 дітей, надходили грошові пожертви, зокрема від молитовного будинку міста – 1500 руб., від бездітних заможних євреїв – 500 руб., з коробчаного збору – 1000 руб., членських внесків – майже 250 руб. і, нарешті, однопроцентна частина доходів усіх міських єврейських синагог – 100 руб. Талмуд-тора розміщувалась на двох нижніх поверхах громадського молитовного будинку, на верхньому поверсі знаходилась громадська молитовна школа ремісників-євреїв [164, арк. 5 а].

Досить часто єврейські школи відкривалися і утримувалися на кошти заможних одновірців. Так, 27 березня 1868 р. при Вінницькому казенному єврейському училищі 2-го розряду була відкрита талмуд-тора. На її утримання

місцевий купець Ц. Вейнштейн пожертвував 250 руб. [165, арк. 1–2]. Талмудтори за підтримки єврейської громади регіону ставали все більш затребуваними. Якщо в 1894 р. їх було засновано всього дві, то в 1910 р. – 15 [400, с. 121]; 1911 р. – 13 [401, с. 146]; 1912 р. – 13 [402, с. 143–144].

Іншим типом початкових єврейських навчальних закладів були хедери. За підрахунками чиновників, у 80-х рр. ХІХ ст. в семи із дванадцяти повітів Подільської губернії легально діяло 208 хедерів. На їхню думку, також існували хедери таємно [51, арк. 366]. Хедери здебільшого розташовувалися в будинках меламедів, де вони мешкали разом зі своїми сім'ями і вели домашнє господарство. Тому дітям доводилось навчатись у тісних, задушливих приміщеннях. Заняття з дітьми в хедерах проводили меламенти або книжники, тому діти різного віку і рівня підготовки не ділилися на класи. Хедери функціонували винятково на кошти батьків. Навчання у них було обов'язковим для всіх хлопчиків віком від 6 до 13 років [606, с. 119]. Річна плата за навчання становила від 10 до 60 руб. [51, арк. 366].

Хедери поділялися на два розряди: в першому вивчали початкову грамоту, в другому – Талмуд і Біблію. У закладі діти вивчали єврейський Закон віри, давньоєврейську мову, переклад Біблії і Святого Писання, історію Біблійну і після Біблійну, Піркейт-Авот (пояснення найважливіших молитов) [606, с. 119]. Заняття з дітьми в закладі проводили меламенти або книжники. З 1892 р., згідно з правилами, меламенти допускалися до навчання дітей лише після здачі відповідних іспитів і отримання спеціальних свідоцтв в особливій єврейській комісії при Немирівській гімназії [51, арк. 366]. Свідоцтво меламедам видавалось строком на один рік. У 1892 р. у Подільській губернії такі свідоцтва отримало 155 осіб [265, арк. 8]. Меламенти в хедерах першого розряду часто навчали три- і чотирирічних хлопчиків. У них були помічники (бегельфери), які доставляли дітей до школи, а після занять – додому. Кількість учнів коливалася від 10 до 30 [51, арк. 366]. Часто меламенти навчали дітей, не маючи на те відповідних дозволів, а в багатьох випадках і належної педагогічної освіти. Так, у 1891 р. поліція затримала меламедів – міщанина м-

ка Фрампіль Проскурівського повіту Ш. Вассермана і кам'янецького міщанина З. Крука, які не мали свідоцтва на право навчання єврейських дітей [191, арк. 3; 101]. Згідно із законом від 1 березня 1893 р. викладання загальних предметів у хедері було заборонено, і вони залишалися лише місцем для вивчення закону віри, читання та письма єврейською мовою [689, с. 151].

Подільські євреї намагались віддавати своїх дітей на навчання саме в традиційні єврейські навчальні заклади, про що свідчить процес зростання кількості хедерів як носіїв традиційної релігії та збереження рідної мови. Якщо в 1894 р. у губернії функціонувало 110 хедерів, то на початку 1910 р. – 446 [770, с. 112]. У 1911 р. спостерігається зменшення кількості хедерів до 337 [401, с. 146]. У 1912 р. нараховувалось 289 закладів [402, с. 143–144]. Це було свідченням того, що єврейська молодь прагнула навчатись у середніх і вищих навчальних закладах, а також прагнула до набуття загальної та професійної освіти як однієї з надійних і бажаних перспектив, яка б дала можливість їй покращити своє життя в майбутньому.

Одним із типів навчальних закладів були також бет-мідраші (будинки навчання або молитовні школи), які крім навчання виконували функцію моління. При них як правило працювали бібліотеки. Значна частина закладів була побудована на кошти єврейської громади. Бет-мідраші існували при кожній синагозі та молитовному будинку.

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. в освітньому і духовному житті євреїв Поділля відбулись значні зміни. По-перше, сформувалася єврейська інтелігенція, яка вливалася в лави загальної інтелігенції регіону. По-друге, нові соціально-економічні і політичні умови життя країни сприяли жвавому процесу розвитку освіти серед єврейської молоді. На Поділлі склалася ціла мережа приватних і державних єврейських навчальних закладів.

Положення 1844 р. розділяло державні єврейські училища на училища 1-го розряду, які поширювали корисні для кожного єврея знання, і 2-го розряду – формували з юнаків майбутніх торгівців і підприємців [770, с. 110].

Згідно з положенням 24 березня 1873 р. державні єврейські училища 1-го розряду були перетворені в початкові єврейські училища і мали на меті давати дітям євреїв початкову освіту [279, с. 203]. У Подільській губернії було створено 4 початкові державні єврейські училища, одне з яких – двокласне – у Вінниці (1877 р.), а три однокласних – у Проскурові (1878 р.), Могилеві-Подільському (1879 р.) і Балті (1875). У такому вигляді державні єврейські заклади Поділля збереглися і на початку ХХ ст. Так, якщо в 1911 р. загальна кількість навчальних закладів у губернії становила 2759, то кількість єврейських державних училищ не змінилась – 4 [401, с. 146]. Усі ці навчальні заклади не мали своїх приміщень і змушені були наймати їх за кошти міністерства народної освіти, коробочного та свічкового зборів. У 1887 р. в 4-х єврейських училищах навчалось 422 хлопчики і 22 дівчинки. На утримання цих училищ із суми коробочного збору надійшло 15539 руб. [377, с. 133], у 1893 р. відповідно – 15251 руб. 40 коп., 1899 р. – 30378 руб. 94 коп., 1905 р. – 32187 руб. 48 коп., 1908 р. – 21765 руб. 31 коп. [398, с. 141].

Тривалість курсу навчання в училищах була 6 років. В однокласних училищах учні розділялись відповідно до своїх знань на три відділення і навчалися в кожному з них по два роки. У двокласних училищах курс першого класу тривав чотири роки і учні в ньому були поділені на два відділення. Курс 2-го класу продовжувався два роки. У єврейське початкове училище приймали дітей віком не молодше семи і не старше чотирнадцяти років. Діти 10–13річного віку, які успішно пройшли курс перших чотирьох років навчального закладу, могли вступати без іспитів у перший клас гімназій і реальних училищ [279, с. 206].

В однокласних єврейських училищах діти вивчали: російську мову, арифметику, чистописання російське, єврейське і німецьке, давню єврейську мову, єврейський закон віри, Біблійну історію і роз'яснення важливих молитов за програмами, затвердженим міністерством народної освіти. У двокласних училищах вивчали ті ж предмети, а також історію і географію [279, с. 209]. Наприклад, у м. Балта однокласне початкове єврейське училище

функціонувало з 1876 р. Заклад орендував будинки, контингент учнів становив 124 хлопчики. Утримувалось училище за рахунок коштів, які надходили із сум річного свічкового збору (3982 руб. 10 коп.) та коробчаного збору (1620 руб.). Очолював заклад М. Розенблат. Під його керівництвом працювали вчителі Л. Деховичний і М. Лем. При училищі були ремісничі класи, майстром у яких працював Р. Тіль [408, с. 78].

Наприклад, при могилівському єврейському училищі функціонувало ремісниче слюсарсько-ковальське відділення, де навчали 20, столярне – 6, папітурне – 6 учнів [380, с. 135]. У 1896 р. єврейська громада Могилева домоглася відкриття паралельного класу в місцевому державному єврейському училищі 1-го розряду, директором якого став А. Вігушин. Вступило в цей клас 78 учнів. З них 22 були дітьми купців, 56 – міщанських дітей. Вступити в училище мали змогу і діти з бідних родин, плата за навчання становила 1–2 руб. на місяць. Крім того, діти бідних на цю плату одержували книги, папір та інше навчальне приладдя [162, арк. 10]. Безкоштовне викладання загальних предметів в училищі добровільно погодився вести громадський рабин міста, вихованець Житомирського рабинського училища І. Кудиш. Що ж стосується кількості учнів у державних єврейських училищах, то цифри за роками виглядають таким чином: у 1898 р. в 3-х однокласних єврейських училищах Подільської губернії навчалось 498 хлопчиків, в одному двохкласному – 141 хлопчик; у 1900 р. відповідно 547; 139; 1905 р. – 550; 205; 1907 р. – 546; 200; 1910 р. – 581; 216 [400, с. 121].

Окрім державних навчальних закладів, популярністю серед євреїв користувалися приватні єврейські училища. З 1858 р. міністр освіти надав право відкриття приватних шкіл попечителям навчальних округів [769, с. 29].

Згідно з постановою від 19 лютого 1869 р. приватні навчальні заклади поділялись на 3 розряди. До I-го, вищого, належали школи, які мали не менше 6 класів, до II-го – не менше 3-х класів і до III-го – всі однокласні та двокласні училища [769, с. 29]. На 1894 р. в Подільській губернії було 16 приватних початкових училищ, з них – 14 єврейських [384, с. 154].

Навчальний план кожного приватного закладу затверджувався в обов'язковому порядку попечителем навчального округу. Як правило, ці школи відкривали в приватних будинках і здебільшого утримувались на кошти окремих осіб або товариств, а також за рахунок коштів, які надходили із сум свічкового та коробочного зборів.

Для більшості дівчат-єврейок саме приватні училища були за суттю єдиним місцем, де вони могли здобути початкову освіту. Так, завдяки старанням казенного рабина м. Тульчин Ю. Банка попечитель Київського навчального округу 12 квітня 1868 р. дозволив відкрити в місті приватне єврейське жіноче училище за зразком казенного єврейського училища 1-го розряду [163, арк. 7–13]. Орієнтовний навчальний план цього закладу затверджувала Подільська губернська училищна комісія. З її відома також підбирали вчителів. Училище мало 40 учениць, які розподілялись на два класи. Платня за навчання становила 1 руб. 75 коп. на місяць. Діти вивчали Закон Божий – Біблію, російське, німецьке і єврейське чистописання, російську мову, німецьку мову, арифметику, рукоділля. Навчались 5 днів на тиждень, з неділі до четверга, щодня по 6 годин (чотири уроки). Одним із обов'язкових предметів була молитва [163, арк. 3–16].

Серед збіднілого населення Вінницького повіту помітною популярністю користувалось засноване в 1887 р. жіноче єврейське училище з безкоштовним при ньому рукодільним класом М. Рубінштейн в с. Брухи-Глинер й до цього часу не згадувалось у краєзнавчих і наукових дослідженнях Поділля [723, с. 8]. 26 лютого 1898 р. М. Рубінштейн написала звіт про 10річну навчальну діяльність училища, у якому вказувалось, що тут щороку навчались 50-60 і більше дівчат з бідних єврейських родин. Вони вивчали російську грамоту, рахунок і жіноче рукоділля. На утримання закладу потрібно не менше 1500 руб. на рік, утім зібрати потрібну суму вкрай важко. Так, батьки учнів вносили 300 руб., з сум коробочного збору училище отримувало 300 руб., ще 50–75 руб. надходило від Товариства поширення освіти між євреями в Росії. Заклад ледве набирив 700 руб. у рік [99, арк. 33]. За оренду приміщення, опалення й обслугову

витрачали 300 руб. на рік, винагорода 5–6 учнів по предметах – 250–300 руб., на утримання майстрині та придбання матеріалу витрачали до 250 руб. Крім того, приміщення училища потребувало значного розширення через збільшення кількості учнів. Залишалися без зарплати вчителі [99, арк. 35]. Разом з тим упродовж 6 років у рукодільному класі навчалися цілком безкоштовно 57 дівчат. Незважаючи на важкий матеріальний стан закладу, в лютому 1897 р. тут відкрили суботні класи для допомоги єврейським дівчатам, які вийшли зі шкільного віку й були неписьменними [99, арк. 39].

Протягом 1892–1993 рр. у м. Балта приватними особами відкрито чотири єврейських училища, які розміщувалися в найманих приміщеннях. [408, с. 77–79]. Подібні училища відкрили в м-ку Бершадь Ольгопільського повіту, м-ку Чечельник того ж повіту [408, с. 92]. У 1898 р. в м-ку Меджибіж Летичівського повіту Х. Сомін заснував чоловіче єврейське училище. Плата за навчання складала від 1 руб. 50 коп. до 2 руб. на місяць [412, с. 58]. Слід зазначити, що в другій половині ХІХ ст. приватних початкових єврейських закладів функціонувало небагато.

Починаючи з початку ХХ ст., кількість нових приватних єврейських навчальних закладів на Поділлі стрімко почала зростати. Тільки в 1901–1905 рр. у Подільській губернії відкрито 7 приватних єврейських училищ і їх кількість досягла у 1905 р. 47 [395, с. 152–153]. За даними на 1 січня 1898 р., у 26 приватних єврейських училищах краю навчалось 936 учнів (452 хлопчики і 484 дівчинки); у 1900 р. відповідно 42 ; 1817 (1012 і 805); 1905 р. – 47; 1907 (682 і 1245); 1908 р. – 31; 2165 (442 і 1723) [398, с. 126–128].

Певна кількість єврейських дітей навчалась у середніх навчальних закладах губернії, зокрема, в гімназіях, технічних, реальних і комерційних училищах. Згідно із затвердженим Олександром ІІ “Статутом гімназій і прогімназій міністерства народної освіти” головним джерелом здобуття повноцінної середньої освіти стали елітні навчальні заклади – гімназії, які відкривали шлях до вищої школи. У чоловічих гімназіях краю навчалися учні у

віці від 8 до 22 років, а у жіночій Маріїнській гімназії – 9-20річні [769, с. 108]. Характерним для цих закладів був багатоетнічний склад учнів.

Частка учнів у Кам'янець-Подільській і Немирівській чоловічих гімназіях у 1871–1881 рр. становила лише 13,7% від загальної кількості дітей, що навчалися в цих двох середніх навчальних закладах. Встановлені закладами квоти не дозволяли всім охочим євреям вступити до закладів. Тільки заможні батьки через хабар могли влаштувати своїх дітей у ці престижні заклади. У середньому на кожні 1000 осіб християнського населення припадало 8 учнів, які навчались у середніх навчальних закладах, а на кожні 1000 осіб євреїв – лише 5. У період з 1871 по 1875 рр. частка учнів-євреїв у Кам'янець-Подільській гімназії складала 7,8%, Немирівській – 6,2%, а в 1875–1881 рр. – відповідно 15,8% і 14,6% від загальної кількості учнів, для порівняння: питома вага учнів єврейської національності в двокласних училищах регіону становила 38% [51, арк. 367]. Власне тому значна частина єврейських дітей продовжувала навчання в традиційних єврейських навчальних закладах.

10 липня 1887 р. почав діяти циркуляр міністра народної освіти про необхідні заходи із обмеження в середніх навчальних закладах кількості учнів з дітей євреїв [822, с. 73]. Як зазначалось у документі, для більш нормального співвідношення кількості учнів-євреїв до кількості учнів християнського віросповідання визнано необхідним обмежити чисельність учнів з дітей-євреїв. Так, у місцевостях, які входили до смуги їх постійної осілості, процентна норма становила 10%, в інших місцевостях – 5%, а в столицях – 3% від всієї кількості учнів [91, арк. 49]. Зазначимо, що ці норми не стосувалася жіночих і приватних гімназій [689, с. 476]. Крім того, міністерство внутрішніх справ встановило такі самі норми для учнів і учениць з євреїв у фельдшерських, повивальних, стоматологічних й інших спеціальних школах. Кількість учнів у середніх навчальних закладах губернії наведено у таблиці [Див.: Додаток Н]. Так, у 1896 р. в середніх навчальних закладах навчалось 235 (14,%) єврейських дітей (134 хлопчиків та 101 дівчинка). Зокрема, частка євреїв у Кам'янець-Подільській гімназії становила 10,6%, Немирівській – 13,5%, Вінницькому

реальному училищі – 11,7% [386, с. 161]. Незважаючи на дискримінаційну норму в 10%, кількість учениць єврейок, наприклад, у Кам'янець-Подільській маріїнській гімназії в 1904 р. становила 17,41%, 1909 р. – 21,82%, 1911 р. – 17,70% і 1913 р. – 14,05%. У 1903 р. з 306 учениць Вінницької першої жіночої гімназії 103 (33,6%) були вихідцями із єврейських родин [713, с. 261].

Згідно з положенням від 16 вересня 1908 р. процентна норма для євреїв при прийомі в середні навчальні заклади “смуги осілості” була збільшена до 15% [318, с. 720]. Незважаючи на це, в окремих навчальних закладах питома вага євреїв була найбільшою з-поміж учнів інших національностей. Так, наприклад, наприкінці 1909 р. у Вінницькому, Кам'янець-Подільському, Могилів-Подільському комерційних училищах вона становила відповідно 73,8%, 49%, 61,3% [413, с. 113–114]. Однак в інших закладах вона була значно меншою і становила на 1911 р. у Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії 17,7%, Немирівській чоловічій гімназії – 16,2%, Вінницькій чоловічій гімназії 1-й і Вінницькій 2-й – 13,0%, Жмеринській чоловічій гімназії – 9,2%, Гайсинській чоловічій гімназії – 10,0% [413, с. 113–114]. У 1912 р. в чоловічих гімназіях Поділля навчалось 388 євреїв, у жіночих – 955 єврейок [402, с. 196–197].

Певна частина єврейських дітей навчалася в загальнодержавних навчальних закладах [Див.: Додаток II]. За таблицею, переважна більшість єврейських дітей навчалася у двокласних міських училищах, наприклад, у 1908 р. тут навчалось 1503 (33,0% від загальної кількості учнів), а найменше в однокласних сільських училищах – 295 (1,37%). Частина єврейських дітей навчалася в реальних училищах краю. Так, у 1912 р. у 4-х таких закладах навчалось 152 євреї [402, с. 198–199].

Наприклад, щороку чимало єврейських дітей гайсинських євреїв через нестачу для них місць у закладах освіти навчались поза школою [143, арк. 64]. Так, у грудні 1910 р. Гайсинська міська управа розглядала звернення місцевого єврейського товариства і його осередків у містечках Тернавка, Хашувата, Теплик, Райгорда, Ладижин, та ін. про те, що вони зібрали 9570 руб. на

будівництво міської гімназії, але за умови виділення їх дітям 50% усіх місць в майбутньому закладі [136, арк. 1009]. Однак управа відмовилася прийняти зібрані єврейською громадою кошти, керуючись постановою Сенату щодо 15% квоти для дітей євреїв при зарахуванні до чоловічої гімназії,

На 1 січня 1911 р. в Подільській губернії було 379 єврейських навчальних закладів: 25 училищ (за правилами 1844 р.), 4 державні училища (за положенням 1873 р.), 13 талмуд-тор і 337 хедерів. У цих закладах навчалось 8165 хлопчиків і 1504 дівчат [401, с. 146]. Усі училища функціонували в найманих будинках і утримувались за рахунок коштів, які надавало міністерство народної освіти, а також із сум свічкового і коробчаного зборів [401, с. 143–144].

На 1 січня 1914 р. на Поділлі функціонували 843 міністерських початкових училища, у яких навчали 41252 хлопчики і 16046 дівчат, з них : православного віросповідання – 49827, римсько-католицького – 4612, інших християнських віросповідань – 335 і єврейського – 2524 осіб. Тобто відсоток останніх становив лише 4,4% [448, с. 75].

Отже, самодержавство продовжувало реалізацію русифікаторської політики і в галузі освіти, використовуючи останню як інструмент для зросійщення єврейського населення регіону. Встановлено, що на початку ХХ ст. більшість єврейських дітей продовжувала навчатись у традиційних єврейських навчальних закладах – хедерах. З'ясовано, що частина єврейських дітей здобувала освіту у середніх і приватних навчальних закладах і початкових народних училищах.

5.2 Внесок євреїв у розвиток культури Поділля.

Старий патріархальний уклад життя євреїв, який ще у 80-х рр. ХІХ століття зазнав руйнації, згодом набував широкого розвитку. Єврейська молодь прагнула вирватись з тісного світу своїх предків, спрямувати своє життя в новому руслі, обриси якого вже помітно визріли на початку ХХ ст. Своєю активність молоді євреї почали виявляти в різних сферах культури. Важкі

умови її існування призвели до виникнення різноманітних освітньо-культурних осередків на території губернії. Одним із напрямів культурно-освітньої діяльності подільських євреїв стала бібліотечна справа.

Так, у 1884 р. прогресивно налаштована молодь м. Тульчина спробувала організувати в місті громадську бібліотеку, але ця спроба наштовхнулась на опір ортодоксально налаштованої єврейської більшості.

У 1886 р. до подільського губернатора з проханням відкрити публічну “бібліотеку російських книг і журналів” у власному будинку звернувся могилівський міщанин М. Гольцман. Подібне прохання подали губернатору міщанин того ж повіту Х. Кісельман, 5 листопада 1890 р. житель м. Проскурів Х. Мінц. Але місцева влада відмовила цим прохачам. Тільки через три роки в грудні 1893 р. все-таки у Проскурові було відкрито єврейську бібліотеку [591, с. 4].

23 березня 1884 р. в м. Бар Могилівського повіту, в будинку купця-єврея Ш. Серебринського була відкрита бібліотека російських книг, яку утримував місцевий міщанин М. Сташевський. Привертає до себе увагу аргументація міщанина про відкриття бібліотеки: “Бар має 6-тисячне населення, але тут не має жодного зразкового навчального закладу. Велика потреба в бібліотеці”. Проте повітовий справник вважав, що відкривати в невеликому місті бібліотеку немає потреби [591, с. 4].

Житель м-ка Жванець Кам'янецького повіту 23-річний єврей Ш. Альтман, який працював касиром на лісопильні, у 1885 р. звернувся з проханням до губернатора, щоб той дозволив йому відкрити бібліотеку і читальню за місцем проживання. Поліція з'ясувала, що він за переконанням сіоніст і належить до партії “Єврейського рівноправ'я”, тривалий час завідував таємною єврейською бібліотекою в будинку міщанина Я. Купера й активно поширював революційні ідеї серед єврейської молоді та місцевих християн. Цілком зрозуміло, що влада боялася, щоб навчальні заклади і бібліотеки не були розсадниками “вільнодумства і крамоли”. Тому Ш. Альтману було відмовлено у відкритті бібліотеки у Жванці [591, с. 5].

Хоча, на перший погляд, у цей період на Поділлі діяла відносно широка мережа переважно приватних бібліотек, заснованих для потреб єврейської громади, проте власне національних єврейських бібліотек було обмаль. Тому більшість євреїв користувалася літературою в державних і приватних російських бібліотеках.

Про діяльність в Подільській губернії бібліотек заснованих або утримуваних євреями вказують сучасні дослідники О. Завальнюк і О. Комарніцький. Проаналізувавши численні архівні джерела вони засвідчують про існування проскурівських приватних бібліотек Х. Мінца (1. 12. 1893 р.); казенного рабина М. Руденського (20. 03. 1900 р.); могилів-подільських: бібліотеки-читальні міщанина М. Карценштейна (28. 03. 1905 р.); російської бібліотеки С. Кігеля (1. 03. 1908 р.); латинської бібліотеки А. Фарбера (26. 04. 1903 р.); бібліотеки С. Шерр (4. 12. 1908 р.) у Вінниці, Жмеринці – А. Грінштейна (18. 09. 1903 р.); балтських бібліотек: російської – Л. Островського (27. 09. 1893 р.), єврейсько-російської – Т. Ліпецкера (28. 05. 1908 р.); єврейської бібліотеки в м. Гайсині (завідуючий – Б. Вайнштейн) [591, с. 10]. Крім цього в містечках губернії євреями було відкрито цілий ряд бібліотек, зокрема в Летичівському повіті (Деражня, М. Рабінштейн, 15. 03. 1905 р.); Балтському (Криве Озеро, С. Шлем, 25. 01. 1901 р.); Брацлавському (Тульчин, Л. Гітіс, 16. 02. 1906 р.). В Немирові, Сатанові і Жванці були відкриті бібліотеки при відділеннях Санкт-Петербурзького єврейського літературного товариства [591, с. 11].

У 1912 р. відкрилися нові книгозбірні: у Проскурівському повіті (Миколаїв, С. Каптер; Чорний Острів, бібліотека ім. С. Павленкова, Чорноострівське волосне правління); Летичівському – (Зіньків, Зіньківські громадські збори); Вінницькому (Гнівань при цукровому заводі; Кам'янка, М. Вайсерг); Кам'янецькому повіті – (Городок, К. Ірліх-Стемпковська). Всього – 14 бібліотек [591, с. 11]. У 1913 р. було дозволено відкрити платну бібліотеку міщанину Ольгополю М. Товбісу. Того ж року в Дунаївцях відкрилася російсько-єврейська бібліотека М. Шварца [591, с. 11].

Не була осторонь від культурно-мистецького життя і єврейська громада краю. Однак й тут вона мала значні перешкоди з боку самодержавної влади. Так, у 1880 р. в м. Могилеві місцеве керівництво заборонило виступ театру з репертуаром єврейською мовою [48, арк. 98 об.]. У 1882 р. на початку свого існування (він оформився в кінці 1870-х р.) влада заборонила єдиний в імперії єврейський театр і його гастролі в “смугу осілості” євреїв [822, с. 73].

Циркуляром головного управління у справах друку від 19 лютого 1891 р. заборонялося виконання п'єс єврейською мовою [6, арк. 1]. Єврейський театр змушений був працювати нелегально аж до 1906 р., коли актори отримали дозвіл виступати під своїм іменем. Зазначена заборона змушувала багатьох артистів здійснювати свої гастролі на теренах імперії, змінюючи назви театрів на “німецькі” або “французькі” трупи. Так, німецька театральна трупа Співаковського гастролювала в містах і містечках Поділля з єврейським репертуаром – “Клятва Дора”, “Зла мачуха”, “Жидівка”, “Цар Соломон” та ін. [781, с. 161]. Царизм, у свою чергу, суворо контролював репертуар єврейських п'єс, до виконання дозволяли лише ті твори, які пройшли цензуру. Так, 14 листопада 1911 р. правління Гайсинської єврейської громадської бібліотеки-читальні звернулося до губернатора надати річне право на постановку аматорських платних вистав, кошти від яких пішли б на розвиток закладу, що потребував значного матеріального забезпечення, однак згоду губернатора так і не було отримано [591, с. 4].

Єврейські театри діяли в Кам'янці-Подільському і Вінниці [781, с. 161]. У 1907 р. в новозбудованому приміщенні Проскурівського театру поряд з українською працювала єврейська трупа на чолі з Бронштейном [781, с. 161]. Великою популярністю в жителів м. Проскурова користувався приватний театр С. Шільмана (заснований 1892 р.). Багато акторів через переслідування змушені були емігрувати до Америки.

На початку ХХ ст. популярністю серед мешканців губернії користувався кінематограф. У 1900 р. Й. Штейшлегер і С. Осман відкрили у м. Проскурові кінотеатри “Модерн” і “Оаза”. 22 листопада 1906 р. у м. Вінниці єврей

М. Фарбер у міському будинку відкрив для глядачів зоровий зал, де відбувалися також театральні вистави і концерти [100, арк. 51]. У 1910 р. в м-ку Сатанів утворилося відділення “Товариства для розповсюдження освіти серед євреїв Росії” (ОПЕУ). У спеціально влаштованому клубі читали лекції, виступали приїжджі письменники, артисти, співаки. 1913 р. у місцевому приватному будинку був влаштований кінотеатр. Серед перших показаних стрічок був фільм про життя перших колоністів в Ізраїлі [472, с. 202].

У 1908 р. в м. Могилеві місцеві євреї заснували товариство “Єврейський літературно-артистичний гурток”, яке ввійшло до реєстру товариств Подільської губернії. Його мета полягала в тому, щоб ознайомити своїх членів і сторонніх осіб з кращими творами літератури та мистецтва, а також розвивати і розповсюджувати драматичне, художнє, образотворче мистецтво, музику і співи серед єврейського населення міста. Члени товариства навчалися різним видам мистецтва, вивчали драматичні і музичні п'єси, улаштовували публічні спектаклі, концерти, різні літературні читання, а також виставляли твори мистецтва для огляду та ін. [71, арк. 663].

У 1908 р. в Кам'янці-Подільському для сприяння розповсюдження знань єврейської (давньоєврейської) мови і літератури місцеві євреї відкрили відділення “Товариства любителів єврейської мови”. Його активними членами були міщани А. Вайсловіч, С. Гольденберг, П. Гондельман, І. Гольдман, місцевий рабин П. Осман, приватний учитель С. Ложкой, лікар З. Оксман та ін. – всього 16 осіб [267, арк. 1,4]. Щорічно комітет товариства обирав голову, його заступника, скарбника і діловода [267, арк. 13]. З часом товариство поповнювали нові обдаровані освічені кам'янчани, які мали глибокі знання розвитку тодішньої єврейської літератури. У 1912 р. товариство налічувало вже 52 члени [267, арк. 22].

10 вересня 1909 р. в губернії відкрили осередки “Товариства взаємодопомоги єврейським вчителям і меламедам”, головне правління якого перебувало в м. Київ. Архівні документи засвідчують активну діяльність відділень цього товариства у Балтському, Гайсинському і Могилівському

повітах [268, арк. 1–8]. Найбільш поширеною формою діяльності членів товариства була організація дитячих вечорів і концертів, кошти від яких йшли на допомогу вчителям, меламедам, а також збіднілим єврейським сім'ям [268, арк. 1-8]. У 1909 р. у Кам'янці-Подільському, Проскуріві, Вінниці і Балті були засновані, з дозволу Петербурга, відділення єврейського колонізованого товариства, які допомагали євреям у виїзді за кордон.

Містечка Поділля стали скарбницею розвитку духовно-національної культури місцевого єврейства, з них вийшли видатні єврейські поети, письменники, вчені, митці, духовні лідери, які внесли значний вклад у розвиток освіти, науки, культури, особливо літератури і мистецтва в Україні та світі. Подільська земля впродовж XIX – початку XX ст. породила і виховала когорту талановитих представників єврейської культури. Одним з яскравих представників єврейської літератури був письменник і сіоністський діяч Я. Цузмер (1868–1965), який народився в м-ку Чернівці, що на Вінниччині. Автор відомої книги “Слідами покоління”, до дев'яти років жив у Чернівцях, а потім в с. Дзигівці і Вінниці. Він був приватним учителем в містечках Поділля і Бессарабії, а також у Вінниці. У 1904 р. іммігрував до США, проживав у Філадельфії і заробляв на життя, працюючи дрібним торгівцем і страховим агентом. Його змістовні фейлетони, історична белетристика і переклади з ідиш друкували в періодичних виданнях на івриті [865, с. 128].

Також у м-ку Чернівці жив і творив відомий письменник, журналіст, перекладач, лексикограф, історик Б. Кару (Крупник) (1890–1972), один із засновників історичного журналу “Геавар” (“Минуле”). З 1905 р. він навчався в Одесі, потім на курсах сходознавства в Петербурзі. У 1913 р. виїхав до Варшави, потім Берна, Берліна, з 1932 р. жив в Ізраїлі [714, с. 372]. Писав на івриті, з 1911 р. друкував у “Ха-Шілоах” статті про науку, літературу, іудаїзм, а також займався перекладами. У 1913 р. виїхав у Варшаву. У 1927 р. увійшов до редакційної ради єврейської енциклопедії на івриті “Ешкол” (вийшли тт. 1–2, 1929–1932 рр.), до кінця свого життя займався літературною і перекладацькою діяльністю.

У м-ку Сатанів Проскурівського повіту народився журналіст, лексикограф, біограф і видавець повної збірки творів І. Левінзона Д. Натансон (1832–1916). Він систематично публікував свої статті на івриті в газетах “Га – Маггід” і “Га – Меліц”, у яких яскраво описував складне повсякденне життя євреїв [472, с. 202].

У сім’ї дрібних збіднілих сатанівських крамарів народився відомий єврейський поет Д. Фогель (1891–1944). Початкову освіту він здобув у місцевому хедері [472, с. 198]. Уже тоді в нього виявився творчий хист до письма. Молодий Давид милувався мальовничими подільськими краєвидами, які згодом віддзеркалились у його поезії. У 1909 р. він виїхав до Вільно, звідти до Одеси, Львова. У 1912 р. перебрався до Відня, де жив до 1924 р. У поетичній творчості чимало уваги приділяв оспівуванню природи, населення, єврейської громади Поділля.

Заслуговує на увагу релігійна і літературна діяльність М. Зусії (1814–1866), сина засновника династії зінківських цадиків рабина І. Меїра (1775–1855) [472, с. 100]. Він видав книгу свого діда “Огев Ізраїль”, написав до неї передмову й опублікував власні поетичні твори, притчі і проповіді. Великий вплив на подільських євреїв мав також син М. Зусії рабин Х. Менахем і його онуки М. Гешель і П. Гешель. Завдяки авторитету названих цадиків містечко Зінків в радянську добу залишалось одним із найвпливовіших хасидських центрів на Поділлі [472, с. 101].

До прихильників поширення культури серед євреїв належав один із відомих письменників М. Бердичевський (1865–1921) [617, с.182], який народився в м. Бершадь Ольгопільського повіту. Навесні 1887 р. після нетривалого навчання у Воложинській школі він поселився в Бершаді, в будинку свого тестя, багатого купця І. Фельдмона. Роки життя в містечку виявилися досить продуктивними для молодого письменника. Тут він створив свої перші публіцистичні статті й оповідання для періодичних видань на івриті, а також склав і видав у 1888 р. збірник “Бейт гамідраш” (“Будинок навчання”), для якого сам написав половину статей. За роки життя в Бершаді

Бердичівський опублікував майже 70 статей і написав декілька книг, рукописи яких, на жаль, не збереглися. У його перших творах звучала гостра критика сутужного життя у містечках з його незмінними звичаями і мораллю. До місцевої газети він подавав цінні відомості про соціальне й економічне становище євреїв [714, с. 373].

У с. Дзигівка Ямпільського повіту народився учитель, комерсант і літератор З. Балабан (1877–1949), автор відомої книги на івриті “Міней Кедеї” (“З минулих часів”). Свої вірші і фейлетони, а також зібрані й оброблені ним народні перекази, він публікував у газетах на їдиші та івриті. З 1913 р. проживав у США [714, с. 373].

З Подільським краєм пов’язаний впливовий єврейський просвітник України і провісник великих змін у літературі І. Аксенфельд, який народився 1787 р. в м-ку Немирів Брацлавського повіту [469, с. 14]. У той період саме на Поділлі набула поширення нова течія в іудаїзмі – хасидизм. Свою юність І. Аксенфельд провів серед хасидів і був одним із вірних адептів брацлавського цадика Нахмана, відомого в хасидській літературі. Згодом переїхав до Одеси. У 1852 р. І. Аксенфельд написав “Книгу хасидів”, але видати її не мав змоги. Лише в 1862 р. в Лейпцігу (типографія К. Фоллрата) з’явилися без підпису автора повість “Кокошник”, у якій автор у критичному світлі змальовує життя різних цадиків, п’єса “Перший єврейський рекрут”, у якій зображено єврейську дійсність та рекрутську повинність. Тільки після смерті І. Аксенфельда в Парижі його одеські друзі спромоглись видати 3 п’єси письменника: “Чоловік і жінка, їхні сестра і брат” (п’єса в двох діях) (1867), “Скарб або обдурений світ”, драматичні сцени (1870), “Гра жебрака з багатієм” драма в двох діях (1870) [469, с. 17].

Помітний внесок у розвиток єврейської літератури зробив письменник Е. Штейнман [469, с. 12], про якого на Поділлі та загалом в Україні до 2004 р. не було жодних публікацій. Народився письменник у 1892 р. в міщанській сім’ї в м-ку Ободівка Ольгопільського повіту. Обдарований від природи талантом, юнак досить рано виявив потяг та інтерес до літератури. Мальовничі красиви,

береги річки Берландинки, на яких лежить Ободівка, пробудили в нього прагнення передати неповторну природу художніми засобами на ідиш. Згодом сім'я переїхала в Бессарабію до м. Кишинів. Тут Е. Штейнман отримав традиційну єврейську освіту, навчаючись у місцевій єврейській школі. Захопився світською літературою і почав писати прозу на івриті, ідиші і російською мовою. У шкільні роки з-під його пера з'явилися цікаві дитячі оповідання та нариси. У 17 років він почав їх публікувати в журналах «Решафім» (за редакцією Д. Фрішмана) і «Га Шілоах» (Послання, Одеса-Берлін) [469, с. 12]. У 1914 р. з початком світової війни Е. Штейнман переїхав до Одеси, де ввійшов у літературне оточення. Працював учителем, перекладав на іврит, створив хасидські оповідання «В дні Бешта», які принесли йому визнання і популярність.

Тривалий час в історіографії не згадувалась наукова творча діяльність сина відомого банкіра Г. Гінцбурга Давида (1857–1910), який народився 5 липня 1857 р. у м. Кам'янець-Подільський. Отримавши на той час гарне домашнє виховання, закінчивши курс орієнталістики в Парижі, він у 20-тилітньому віці удостоївся ступеня кандидата сходознавства Петербурзького університету. Його наукова творчість у ті роки набула широкої популярності. Він уперше видав збірник єврейського поета кінця XI – початку XII ст. М. Езри «Книга намиста», разом з В. Стасовим підготував фундаментальну працю «Давньоєврейський орнамент». Крім того, Давид опублікував велику кількість наукових статей в «Записках східного відділу Імператорського археологічного товариства» [714, с. 376]. Родина Гінцбургів володіла однією з найбільших приватних бібліотек у Європі, в якій були зібрані книги і рукописи на івриті, арабській і персидській мовах. Тепер величезне зібрання книг і рукописів Гінцбургів є найціннішим фондом бібліотеки Інституту сходознавства Російської академії наук у Петербурзі.

У 1907 р. Д. Гінцбург заснував у столиці Росії перший світський єврейський навчальний заклад – «Курс сходознавства» з 5-річним навчальним строком, у якому навчалось 30 осіб за широкою програмою. Тут вивчали Тору і

Талмуд, іврит, арамейську та арабську мови, талмудичну та рабинську літературу, історію єврейського народу. Д. Гінцбург був ректором і викладачем курсів. З 1908 р. він став головним редактором укладання "Єврейської енциклопедії" [714, с. 377].

Із Кам'янцем-Подільським пов'язана педагогічна та літературна діяльність єврейського письменника і просвітителя М. Сфоріма (Шолом Яків Абрамович) (1835–1917). Народився у бідній сім'ї в білоруському містечку Копиль [714, с. 374]. У 1856 р. доля закинула його до Кам'янця-Подільського. Працюючи вчителем гімназії, тут він розпочав літературну діяльність. У 1857 р. Абрамович друкує свої педагогічні та літературно-критичні статті, в яких пропагує ідеї просвітництва. У них він описав враження під час мандрів по містах і містечках "смуги осілости". У своїй повісті "Маленька людина" (1854 р.) і драмі "Такса" (1869 р.) письменник викрив експлуататорів бідноти – верхівку єврейської общини, яка була оплотом середньовічного фанатизму та відсталості. У повісті "Шкапа" (1873 р.) М. Сфорім виступив проти політики національного гноблення, яку провадило самодержавство, а в повісті "Фішка Кривий" (1869 р.) подав яскраву картину злиденного життя єврейських мас у "смузі осілости". Помер письменник в Одесі у 1917 р. [605, с. 374].

У 1863 р. у м. м. Кам'янці-Подільському народився С. Вейсенберг – єврейський юрист і громадський діяч у Російській імперії. Делегат декількох Всесвітніх сіоністських конгресів і російських з'їздів сіоністів, один із засновників першого у Петербурзі палестинофільського гуртка. Під час виборчих кампаній двох Державних Дум був виборцем від Петербурга і членом так званого дорадчого бюро при євреях-депутатах III Думи.

Отже, значну роль у культурно-просвітницькій діяльності єврейського населення краю відігравали відкриті в Подільській губернії місцевими євреями бібліотеки-читальні. Значною популярністю серед місцевого населення користувалися єврейські театри, театральні групи, драматичні гуртки та інші художні колективи. Значний внесок у розвиток культури єврейського населення губернії зробили створені на території краю різні єврейські

культурно-просвітні товариства, які розповсюджували єврейську духовну і художню культуру, примножували стародавні національні традиції. Вищенаведений матеріал переконливо свідчить про те, що на подільській землі в другій половині XIX – на початку XX ст. залишила глибокий слід плеяда талановитих представників традиційної єврейської культури. Незважаючи на встановлену царським урядом “смугу осілости”, яка значно обмежувала права євреїв, не даючи їм можливості повною мірою дотримуватись своїх священних звичаїв і традицій, серед єврейського населення не згасав дух творчості і прагнення далі розвивати й примножувати культурне надбання свого народу.

5.3 Релігійне життя, “християнізація” євреїв.

Основою життя і функціонування євреїв було іудейське віросповідання, вірність своїй релігії, єврейській Біблії – Танах, головна частина якої має назву Тора або “П’ятикнижжя Мойсея”. Доповненням до Тори є Талмуд – збірка правових, релігійно-філософських, моральних і побутових законоположень, які склались протягом IV ст. до н. е. – IV ст. н. е.

Хранителями духовно-релігійної спадщини євреїв були духовні рабини – єврейські священники. Це були розумні, авторитетні діячі, які вирішували найважливіші справи релігійно-суспільного життя єврейських общин. Наприкінці XIX ст. у Подільській губернії нараховувалось майже 500 рабинів [345, с. 95]. Єврейська громада впродовж віків суворо дотримувалася своїх традиційних національно-релігійних свят, Основними з яких були: Новий рік (Рош-Гашана), Пасха, П’ятдесятниця, свято кущів (Суккот), судний день (Йом-Кіпур), отримання Тори (Сімхат-Тора), світла (Ханукка), прекрасної Естері (Пурім), дарування Тори (Шієвуос) [781, с. 96]. Пасху пов’язували з виведенням євреїв з Єгипту. Під час свята проводиться пасхальна трапеза – Лель седер Песах, а седер – кульмінація свята Песах [668, с. 108]. Під час трапези обов’язковими були три опрісноки (маци), що клалися одна на одну та уособлювали три категорії єврейського народу – вище духовенство (кочек),

послушників у храмі (левіт) і простих євреїв (ізраїль) [781, с. 96]. Крім маці (прісний млинець), на стіл викладали вино чи сік (не менше чотирьох бокалів для кожного); на особливій тарілці розкладали “зероа” – пропечений шмат м’яса – пам’ять про пасхальне ягня; “бейца” – круте яйце, що служило символом святкової жертви; “морор” – гірка зелені, що нагадувала гірке життя ізраїльтян у Єгипті; “харосет” – суміш з тертих яблук, горіхів, кориці, вина чи соку. Своім виглядом він повинен був нагадувати глину, з якої ізраїльтяни в Єгипті виготовляли цеглу; “карпас” – селера, петрушка, картопля, цибуля, інша городня зелень; “хазерет” – розтертий хрін. Хрін і солоня вода використовувались, як спомин про гірке життя і сльози євреїв у Єгипті. З особливою шанною святкували одне з головних своїх релігійних свят – суботу (Шабат). Тора називає його вічним символом союзу між Богом і єврейським народом. Тому в цей день обов’язково належало відпочивати, молитися і вивчати святе письмо. Закони про суботу містяться в двох найбільших трактатах Талмуду. У повному Шульхан Арухе вони займають майже двісті розділів [628, с. 20].

25 вересня євреї відзначали один із найурочистіших і найсуворіших своїх свят – Йом Кіпур (судний день). За традицією протягом доби євреї нічого не їли, не пили, припиняли роботу, у синагогах читали молитви; піст закінчувався ввечері, коли на небі з’являлись перші зірки [781, с. 97]. У липні євреї відзначали “Траурний день” (Таша-беаб) як пам’ять про руйнування Єрусалиму та Єрусалимського храму в 588 р. до н. е. Цей день супроводжувався молебнями, читанням глави з книг “Йови” та “Плач Єремії”, а також відвідуванням могил близьких і родичів [781, с. 98].

Місцева влада різними адміністративними заходами всіляко намагалася перешкоджати євреям у проведенні різних релігійних обрядів. Так, у 1887 р. кам’янецькі євреї навіть скаржилися міністру внутрішніх справ на місцевих чиновників, які заборонили їм відзначити свято куців (Суккот). Своєю заборону чиновники мотивували тим, що євреї під час свята влаштували балагани і намети, які накривали соломою, очеретом або сіном, палили в них свічки,

внаслідок чого неодноразово у місті траплялися пожежі. Крім того, можновладцям не подобалось те, що святкування проводились вночі, після 24-ої години, і супроводжувались гучною музикою, масовими танцями, криками в дворах і на вулицях впродовж декількох днів, що, у свою чергу, порушувало громадський порядок і позбавляло місцевих мешканців спокою [781, с. 65].

Із давніх-давен у євреїв існувала особлива молитва, яка називалася Благословенням Місяця і містилася в усіх єврейських молитовниках. У певні дні євреї збиралися під відкритим небом при світлі Місяця для проголошення цієї молитви. Обряд супроводжувався підскоками і змахами верхнього одягу, викликаючи невдоволення у царських чиновників. З цього приводу було створено спеціальну рабинську комісію, яка згодом дійшла висновку, що початок єврейського обряду Благословення Місяця слід шукати не в громадських і суспільних настановах древніх євреїв, а в загальному релігійному законі благословляти Господа Бога за всю даровану ним людині насолоду, і що дана молитва не має в собі нічого іншого, крім морально-релігійного змісту. Рабинська комісія вирішила, що багатівіковий обряд освячення Місяця варто зберегти і в майбутньому, як тісно пов'язаний з релігійними віруваннями євреїв [206, арк. 1-67].

Кожна єврейська громада ще з початку свого утворення намагалась забезпечити себе синагогою, кладовищем і судом. Синагога виконувала функцію не лише релігійного, але й громадського життя громади. Крім молитов і проповідей, у синагозі відбувались судові засідання. Інтер'єр синагог був майже типовим: Ковчег Завіту, в якому зберігалась Тора, аналой, де вона читалась, світильники і лампади, що постійно горіли. Стіни синагоги прикрашав традиційний розпис: тварини і птахи, образне відоме висловлення з Мішни: “Будь хоробрим як пантера, легким як орел, швидким як олень і мужнім як лев при виконанні волі твого Небесного Отця” [786, с. 107]. Єврейська громада надавала своїм членам судові, соціальні та фінансові послуги, крім того утримувала школи, забезпечувала наявність мікв для омовіння тощо.

Із метою послаблення впливу іудаїзму на місцеве населення влада, у першу чергу, намагався скоротити загальну кількість єврейських релігійних закладів. Уряд встановив строгу норму кількості єврейських культових споруд. Закон передбачав, що в кожному місті або селищі губернії, де кількість єврейських будинків не перевищувала 30, євреям дозволяли мати одну молитовну школу. У населених пунктах, які мали до 80 будинків, крім молитовної школи, можна було відкрити синагогу. Там, де кількість будинків була більшою, дозволяли тримати на кожні 30 по одній школі або по одній синагозі на 80 будинків [783, с. 136]. 30 травня 1863 р. за наказом царського уряду в Подільській губернії було вирішено закрити 26 синагог і 8 молитовних будинків, які перевищували встановлену норму [783, с. 142]. У 1866 р. в м. Кам'янцев-Подільський залишили лише 13 молитовних єврейських шкіл, а решту зачинили [781, с. 96]. Згадані школи в основному діяли при синагогах, але були й приватні, які розташовувались у будинках місцевих заможних євреїв (до 20-ти) [781, с. 95].

У 1864 р. в губернії діяло 394 культові споруди, з них у містах – 116 синагог і молитовних будинків (32 кам'яні і 84 дерев'яні), у повітах – 278, з яких 77 кам'яних і 201 дерев'яних [353, с. 22], у 1887 р. відповідно 119; 49 і 70; 399; 151 і 248; 518, у 1900 р. – 173; 89 і 84; 444; 169 і 275; 616; 1912 р. – 190; 124 і 66; 501; 226 і 275; 681 [402; 425, с. 17].

За вказівкою чиновників єврейські молитовні будинки повинні були розміщуватись не менше як за 120 м. від православних храмів. Траплялися випадки, коли конфлікти виникали з приводу 2/3 метра або внаслідок того, що поліція рахувала відстань не від будівлі церкви, а від церковної огорожі [486, с. 221]. Так, 4 листопада 1869 р. до подільського губернатора звернувся благочинний 3-го округу Вінницького повіту, повідомивши, що в м. Уладівка місцеві євреї поблизу церкви відкрили молитовний будинок і це, на його думку, негативно вплине на православних парафіян і на релігію загалом [212, арк. 4]. У 1900 р. в селах губернії діяло 444 єврейські молитовні заклади, або 72%, з яких 169 (38,06%) були кам'яними, 275 (61,93%) дерев'яними.

Найбільше їх було у Кам'янець-Подільському повіті – 51, з них: 21 кам'яний і 30 дерев'яних, у Балтському відповідно 56; 30 і 26, Могилівському – 26; 9 і 17, Ольгопільському – 41; 23 і 18, Вінницькому – 30; 6 і 24, Брацлавському – 43; 6 і 37, Ямпільському – 39; 17 і 22, Проскурівському – 32; 16 і 16, Гайсинському – 31; 4 і 27, Ушицькому – 45; 22 і 23, Летичівському – 30; 7 і 23 і Літинському – 20; 8 і 12 [390].

Через 12 років в губернії вже діяло 681 молитовних будинків і синагог, з них у містах – 190 (124 кам'яні і 66 дерев'яних), у повітах відповідно 501; 226 і 248 [402]. Отже, як переконливо свідчить статистика, незважаючи на заборони й обмеження з боку влади, за 25 років кількість синагог і молитовних будинків на Поділлі зростає на 163 заклади. Їх було б значно більше, якби самодержавство не створювало для їх спорудження різні перешкоди.

Помітний вплив на релігійне життя подільського єврейства мав релігійно-містичний рух – хасидизм, який виник ще у XVIII ст. Його творцем був І. Еліезер, або Баал Шем Тов. Євреї називали його Бештом. За одними даними, він народився близько 1700 р. в м. Тлуст на Галиччині [606, с. 109], за іншими – у м-ку Окопи на Поділлі [817, с. 57]. Сутність його вчення полягала в тому, що зміст релігії визначається сердечною прихильністю людини до Бога, щирoserдечною вірою, а не знанням Талмуда; людина рятується через віру, а не через науку. Релігійне вчення відбивало прагнення широких верств єврейства і було найкраще пристосоване до потреб простого єврейського люду. Окрім серdecної віри і молитви, хасидизм давав людині можливість “рятувати свою душу” через цадика-чудотворця, до якого проста людина відчувала великий потяг [564, с. 143]. На Поділлі сформувалися у XIX ст. відомі центри хасидизму в містечках Меджибожі, Зінькові, Миньківцях, Мурованих-Курилівцях, з яких найвідомішим і потужнішим до початку XXI ст. залишається Меджибіж.

У 1864 р. міністерство внутрішніх справ розпорядилося, щоб усі хасидські книги друкувалися тільки з дозволу цензури, а єврейські друкарні, що існували без ліцензії уряду, підлягали закриттю. Цадикам заборонили

ввійжджати з місць їх постійного проживання [606, с. 117]. Противниками хасидизму були мітнагеди, або прихильники талмудичної освіченості як основи життєвої цінності. Проти хасидизму виступали подільські казенні рабини, християнські церковники, царська влада. 16 березня 1878 р. на основі імперського указу рабинські училища в Житомирі і Вільно перетворили в єврейські учительські інститути [857, с. 38].

Основним із засобів асиміляції єврейського населення краю, за планами влади, було вихрещення його у православ'я. Як свідчать архівні матеріали, місцева влада всіляко заохочувала євреїв приймати християнську віру. Кожному єврею, який приймав християнство, влада надавала грошову допомогу в розмірі 25–30 руб. та змінювала ім'я та прізвище на слов'янське. Так, 20-ти річний С. Фіш, прийнявши християнство в Літинському соборі, став Федоровим, восени прибув до м. Кам'янець-Подільський, де отримав 30 руб. Він був одягнений надто бідно, навіть не мав теплої одягу [197, арк. 7]. Подібних випадків було чимало. Мешканці м. Ямпіль Чирикови, перейшовши в православ'я, отримали таку ж допомогу кожний. По 30 руб. виплатили й іншим євреям-вихрещенцям: М. Аратову з м. Хмільника Літинського повіту, Д. Добровольському з м. Хижинці Гайсинського повіту, Н. Кришановській з с. Слободзей Балтського повіту та ін. [197, арк. 8–17]. Зазначена допомога притягувала збіднілих євреїв. Окремі євреї, які перебували у в'язницях, щоб скоротити термін позбавлення волі, охоче приймали православну віру. Так, 15 вересня 1885 р. засуджений єврей Ш. Ікман звернувся до Подільського єпископа з проханням прийняти священне хрещення [223, арк. 5]. Щоб отримати обіцяні кошти, почасти євреї йшли на хитрість і переходили в християнство по декілька разів. Так, у лютому 1877 р. за спробу двічі прийняти православну віру поліція затримала подільського єврея П. Ленгера [215, арк. 3].

Як інформував благочинний 4-го округу Ушицького повіту Й. Сокольницький, у 1894 р. з іудейського в православ'я вихрестилися 19 осіб, з них 12 чоловіків і 7 жінок [262, арк. 143]. Саме в такий спосіб царський уряд намагався денаціоналізувати єврейство й асимілювати його з місцевим

українським населенням. Через “вихрещення” самодержавство прагнуло послабити позиції іудейства та сталі єврейські традиції, внести розкол у громади, поглинути єврейство слов'янським середовищем [781, с. 102]. Проте намагання царизму врегулювати єврейське питання шляхом “християнізації” не досягли бажаних результатів, лише мізерна кількість подільських євреїв прийняла православну віру. Так, за даними перепису 1897 р., з 369136 осіб єврейського населення Поділля лише 106 його представників перейшли в православ'я, 47 стали римо-католиками, 7 протестантами і 3 старообрядцями [414, с. 102–103].

Імперська влада визнала провал політики “християнізації” євреїв і переконалася, що ні в політичному, а, тим більше, у національному сенсі, єврейське населення не буде лояльним режимові [486, с. 256]. Як справедливо зауважує О. Безаров, російські власті із сумнівом поставилися до процесів “християнізації” євреїв, розуміючи, що навіть за умови успішного їхнього завершення євреї ні в політичному, а тим більше у національному сенсі не відповідатимуть вимогам державної, благонадійної нації, що буде лояльною режимові [486, с. 256].

Отже, можна зробити висновок, що протягом багатьох віків на Подільській землі невід'ємною частиною життя єврейства була традиційна іудейська релігія, головними провідниками якої були рабини. Доведено, що основними напрямками єврейської релігії був іудаїзм і хасидизм. Єврейські громади мали свої синагоги, молитовні будинки. Проводячи свою антисемітську політику, царизм впродовж тривалих років прагнув нав'язати євреям християнське віросповідання. Основним із засобів асиміляції єврейського населення краю, яку здійснювала влада, було вихрещення його у православ'я. Саме в такий спосіб царський уряд намагався послабити єврейство і злити його з місцевим українським населенням.

Висновки до розділу

Отже, в досліджуваному регіоні була створена досить розгалужена мережа навчальних закладів державної і, головним чином, приватної та духовної єврейської освіти. Єврейська освіта перебувала під постійним наглядом самодержавства, яке намагалося запровадити суворий контроль над нею для впровадження політичного курсу на асиміляцію, денаціоналізацію і зросійщення єврейського населення.

З'ясовано, що важливе місце в розвитку культурного життя єврейського населення Поділля відігравали засновані різні єврейські культурно-просвітні товариства, що відігравали суттєву роль у збереженні єврейського етносу та його духовності. Вагомий внесок у духовно-культурний розвиток єврейської громади Поділля здійснили її уродженці; літератори, поети, драматурги та інші представники творчої інтелігенції.

Саме іудейська віра убезпечила єврейську громаду від суцільної русифікації та асиміляції з корінним населенням, забезпечила автономію їх соціально-економічного і духовно-культурного життя. Новацією в іудейській вірі стало в ХІХ – на початку ХХ ст. поширення на Поділлі хасидизму як більш спрощеної та наближеної до народу віри.

ВИСНОВКИ

Проблема життєдіяльності євреїв Поділля у 1861 – 1914 рр. є важливою та невід’ємною частиною вивчення історії України загалом.

Аналіз використаної джерельної бази свідчить: попри те, що єврейське питання було об’єктом інтересу вчених та істориків різних періодів, у регіональному аспекті дослідження з цієї проблеми немає. Сформовану джерельну базу дослідження складають використані архівні і статистичні матеріали, спогади учасників подій, періодика та краєзнавчі дослідження, які дозволили ввести до наукового обігу суттєві документи відповідних фондів державних центральних і місцевих архівних установ, котрі достатньо презентують форми та методи державного антисемітизму, політику денационалізації єврейського населення, всіляких його утисків у суспільно-економічному, громадському і освітньо-культурному житті, дозволяють з’ясувати особливості його повсякдення. Можемо стверджувати, що загалом зібраний достатній джерельний комплекс для вивчення демографічного, соціально-економічного, суспільно-політичного, культурно-освітнього і духовного життя єврейського населення Поділля в 1861–1914 рр. дозволяє з’ясувати суть, зміст та особливості порушеної проблеми.

У теоретико-методологічну основу дослідження було покладено використання загальнонаукових принципів аналізу і синтезу, системності та плюралізму. Використання сучасних теоретичних і концептуальних здобутків щодо обґрунтування засад дослідження історії національних меншин, зокрема єврейської в Україні, в тому числі на Поділлі, досліджуваного часу, застосування загальнонаукових принципів, методів наукового дослідження, з’ясування термінологічного апарату стало важливою умовою для досягнення окреслених мети й завдань, посприяло комплексному висвітленню змісту і напрямків розвитку єврейської громади Поділля у 1861 – 1914 рр.

Аналіз єврейського законодавства Російської імперії свідчить про його винятковість і недосконалість. “Тимчасовість” нормативно-правових актів, їх недовершений і суперечливий характер у єврейському питанні призводили до

плутанини й адміністративних зловживань чиновників на місцях, створювало бюрократичну тяганину та призводило до корупції і хабарництва. Причиною цього була непослідовна асиміляторська політика російського самодержавства щодо єврейського населення, яка характеризувалася ознаками державного антисемітизму. Доведено, що тривала політика денационалізації, асиміляції та русифікації євреїв призвела до єврейських погромів на Поділлі в 1881–1882 рр. та в період революції 1905–1907 рр., а також до активізації міграційних процесів, у тому числі за кордон. З другого боку, така політика стала каталізатором до суспільної та революційної активності єврейських мас Поділля в боротьбі за свої громадянські права і свободи.

З'ясовано, що чисельність і питома вага єврейського населення краю постійно зростала в основному за рахунок його високого природного приросту та порівняно нижчої смертності серед єврейських дітей. Встановлено, що на формування соціально-станової структури єврейського населення означеного в роботі періоду мали вплив такі чинники: політика російської влади, зростання чисельності єврейства й економічний розвиток регіону. Єврейське населення розподілялось на такі стани: купці, міщани, фабричні робітники і ремісники, землероби. За професійною ознакою найбільше євреїв було зайнято в торгівлі, ремеслі, решта – у фабрично-заводській промисловості та найменше – в сільському господарстві. Заможні євреї були купцями, власниками підприємств, підрядниками, орендарями, лихварями. У досліджуваний період сформувалася єврейська інтелігенція, яка була представлена вчителями, лікарями, науковцями, адвокатами, чиновниками, служителями культу, діячами культури і мистецтва, яка суттєво впливала на життя єврейського, так і всього населення Подільського регіону.

Здійснений аналіз господарського життя єврейського населення Поділля виявив основні напрями його економічної діяльності. Євреї були зайняті в цукровій, винокурній, борошномельній, тютюновій та ін. галузях фабрично-заводської промисловості. Головним напрямом економічного життя євреїв, була і залишалася торгівля. Найбільше євреїв губернії торгували продуктами

сільського господарства та ремісничими виробами. Євреї краю активно займалися орендою, посередництвом, лихварством, різними фінансовими операціями. Одним із видів економічної діяльності євреїв була оренда млинів, утримання шинків (володіння або оренда). Масова участь євреїв у шинкарстві викликала соціальну напруженість між єврейською громадою та населенням регіону.

Виявлено та висвітлено особливості функціонування єврейських сільськогосподарських колоній. Показано, що всі намагання влади залучити євреїв до землеробства у створених аграрних колоніях не призвело до успіху. Доведено, що подільські євреї більше займалися орендою і суборендою сільськогосподарських земель, а не її обробіткою. Безумовно, єврейські колонії демонстрували зусилля уряду на заохочення євреїв до виробничо-землеробської та продуктивної праці, але з об'єктивних і суб'єктивних причин спроба царизму створити з числа євреїв у "смузі осілості" землеробський соціальний стан провалилася. Найголовніше, що євреї на ментальному рівні не були готові займатися землеробською працею.

Досліджено діяльність єврейських благодійних громадських об'єднань і товариств, метою яких була допомога хворим та незаможним євреям, підтримка сиріт, збір коштів нужденним різних статей, віку, звання і становища, а також постачання їх одягом, їжею, паливом, допомога в пошуках заробітку, організація поховання померлих, поширення художньої і духовної літератури.

Встановлено, що військова служба розглядалася стосовно євреїв не як звичайна державна повинність, а як економічний і свого роду виправний захід, як спосіб стримування приросту єврейського населення і як засіб зросійщення населення регіону.

У дослідженні висвітлено зародження наприкінці XIX – початку XX ст. єврейського національного руху. На прикладах показано, що частина євреїв Поділля входила до різних політичних партій і груп та брала участь у суспільно-політичному та революційному русі країни, зокрема, у проведенні

таємних зібрань, страйків, мітингів, демонстрацій, спрямованих проти самодержавства, боротьбі за демократизацію, права і свободи.

З'ясовано, що окремі радикально налаштовані активісти єврейського революційного руху створювали бойові дружини, які займалися нападами на чиновників, жандармів поліції, вимаганням коштів у багатіїв та здійснювали інші терористичні дії. Частина єврейства зберігала нейтралітет і не брала участі в національному русі.

У роботі здійснено спробу висвітлення освітньо-культурного життя єврейського населення Поділля. Досліджено, що упродовж другої половини XIX – початку XX ст. на території краю була сформована розгалужена система початкових єврейських навчальних закладів (талмуд-тори, хедери), а також певна кількість приватних і професійних єврейських училищ для підготовки учнів до праці в різних сферах економіки (торгівля, ремісництво, промисловість тощо).

Визначено чисельність учнів-євреїв у різних типах навчальних закладів, охарактеризовано навчальні програми. На прикладах показано створення і функціонування єврейських приватних училищ, особливості навчального процесу. Для учнів євреїв смуги осілості (куди входило Поділля) при вступі в середні та вищі навчальні заклади владою була встановлена дискримінаційна обмежувальна норма – 10%. Зауважимо, що все ж майже 50% євреїв Поділля здобули освіти, були письменними.

Висвітлено діяльність культурно-просвітніх товариств, завдяки яким у 60-ті рр. XIX – на початку XX ст. була розбудована мережа приватних бібліотек-читалень, з'явилися драматичні гуртки, єврейські театри й інші форми художньо-мистецької діяльності, що відігравали суттєву роль у збереженні єврейського етносу та його духовності. Вагомий внесок у духовно-культурний розвиток єврейської громади Поділля здійснили її уродженці: літератори, поети, драматурги, науковці та інші представники творчої інтелігенції. Їх багата творча спадщина не втратила своєї значимості до

сьогодні, слугує зміцненню співпраці, добросусідським, дружнім зв'язкам між українським і єврейським народами.

Єврейське населення, зокрема й Подільського регіону, традиційно сповідувало іудейську віру як основу його етнонаціональної ідентичності і духовно-культурної самосвідомості. У зонах компактного проживання євреїв склалася їх унікальна організація, яка повністю зберегла власний уклад та самобутність і базувалась на традиційній іудейській релігії, дотриманні споконвічних традицій у громаді. Саме ця віра вберегла єврейську громаду від суцільної русифікації та асиміляції, забезпечила автономію їх соціально-економічного і духовно-культурного життя. Новацією в іудейській вірі стало поширення в XIX – на початку XX ст. на Поділлі хасидизму як більш спрощеної та наближеної до народу віри. Доведено, за матеріалами Поділля, що прагнення влади “християнізувати” єврейське населення не було реалізовано. Євреї переважно зберегли свою релігію.

Безцінний досвід, нагромаджений єврейською спільнотою упродовж віків у різних сферах життєдіяльності, особливо в другій половині XIX – на початку XX ст., може бути використаний у процесах сучасного етногенезу в Україні. Подальші дослідження цієї вагомій проблеми допоможуть набагато глибше зрозуміти ті суперечливі етносоціальні процеси, які відбуваються в сучасному українському суспільстві, що дасть змогу в майбутньому запобігти різним можливим непорозумінням, які виникають в міжетнічному середовищі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I ЛІТЕРАТУРИ

I. НЕОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний державний історичний
архів України, м. Київ

Ф. 294. Канцелярія Київського окремого цензора (1865–1906 рр.).

Оп. 1.

1. Спр. 4 а. Циркуляри Головного управління у справах преси від 29 вересня 1881 р. про заборону друкувати в столичних і провінційних приватних виданнях урядових розпоряджень по єврейському питанню, 1881 р., 139 арк.

2. Спр. 149. Циркуляри Головного управління у справах преси про заборону розміщення в пресі повідомлень про єврейські погроми, 1881–1882 рр., 9 арк.

Ф. 301. Жандармські установи Подільської губернії (1880–1917 рр.).

Оп. 1.

3. Спр. 39. Відомість про кількість єврейського населення, яке проживає в 50-ти верстах від річки Збруч біля російсько-австрійського кордону, 13 арк.

Ф. 336. Харківське губернське жандармське управління (1836–1917 рр.).

Оп. 1.

4. Спр. 5 а. Циркуляри департаменту поліції про нагляд за діяльністю нелегальних партій і організацій в Росії, 1877–1910 р., 262 арк.

5. Спр. 5 а. Про заборону прийому євреїв в Харківський ветеринарний інститут, 1886 р., 17 арк.

Ф. 356. Канцелярія миколаївського військового губернатора (1850–1900 рр.).

Оп. 1.

6. Спр. 422. Циркуляр Головного управління у справах друку від 19 лютого 1891 р. про заборону виконання п'єс на єврейській мові, 18 арк.

Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора (1796–1916 рр.).

Оп. 1

7. Спр. 10111б. Свідчення про кількість населення по Подільській губ. Із рапорту цивільного губернатора за 1853 р., 3 арк.
8. Спр. 1691. Відомості цивільних губернаторів про число кагалів, синагог, єврейських шкіл і кількість жителів – євреїв в Київській, Подільській і Волинській губ. 1835–1841 рр., 123 арк.
9. Спр. 2040. Про кількість жителів (за станами і віросповіданнями) Київської, Подільської та Волинської губ., 1836 р., 42 арк.
10. Спр. 2042. Відомість цивільного губернатора про число жителів Подільської губю, 1836 р., 12 арк.
11. Спр. 5968. Про народонаселення Подільської губ. Із рапорта цивільного губернатора від 9 березня 1846 р., 18 арк.
12. Спр. 7355. Про народонаселення Подільської губ. із зазначенням національної і станової ознак. 1848 р., 31-33 арк.
13. Спр. 8146. Справа про дозвіл купцям єврейської національності I і II гільдій приймати участь в Київських ярмарках, 1850–1854 рр., 351 арк.
14. Спр. 8915. Справа про надання допомоги жителям м. Гайсина Подільської губернії під час епідемії холери власнику Гайсинського акцизного відкupu купцем Розінгом І. і про пожертвування ним грошей на користь нижніх чинів Гайсинської інвалідної команди 1851–1856 рр., 45 арк.
15. Спр. 8986. Справа про заборону євреям, які перейшли в розряд землеробів, займатися продажем спиртних напоїв, 1851 р., 18 арк.
16. Спр. 9523. Справа про скарги єврейських товариств містечок, які належали поміщикам, про незаконний збір з них податків і відмова поміщиків видавати свідоцтва про їх нерухоме майно, 1852–1858 рр., 45 арк.
17. Спр. 9835. Справа про поселення євреїв на вільних земельних ділянках Київської, Подільської і Волинської губерній для зайняття землеробством, 1852 р., 449 арк.

18. Спр. 9836. Справа про переселення євреїв на вільні землі і зачислення їх до землеробського стану, 1852 р., 68 арк.
 19. Спр. 9920. Справа про розподіл єврейського населення в Київській, Подільській і Волинській губерніях на розряди купців, землеробів, цехових ремісників і міщан осілих і неосілих, 1852 – 1852 рр., 169 арк.
 20. Спр. 10731. Прохання єврейських общин м. Ольгопіля і містечок Ольгопільського повіту Подільської губернії про дозвіл їм приймати участь у виборах Ольгопільського міського голови на рівні з жителями християнського віросповідання, 1853–1858 рр., 5 арк.
 21. Спр. 10843. Листування з Подільським губернським правлінням про дозвіл орендатору млина в с. Лезневе Проскурівського повіту Подільської губернії міщанину Вейцблиту А. проживати в цьому селі, 1853–1853 рр., 5 арк.
 22. Спр. 10844. Прохання Літинського купця Мар'яновського Г.О. про надання йому дозволу проживати в с. Васютинцях Літинського повіту Подільської губернії і побудувати там фабрику для випалювання цегли і черепиці, 1853–1854 рр., 8 арк.
 23. Спр. 10845. Листування з Подільським губернським правлінням про надання дозволу вінницькому купцеві Лисенку Я. проживати в будинку, побудованому на придбаній ним ділянці землі біля с. Микулинці Літинського повіту Подільської губернії, 1853–1854 рр., 2 арк.
 24. Спр. 11765. Справа про звільнення від сплати казенних недоїмок євреїв різних повітів Подільської губернії, які переселились на казенні землі в Балтському повіті тієї ж губернії для зайняття землеробством, 1854–1854 рр., 8 арк.
 25. Спр. 11766. Справа про заборону євреям утримувати шинки у двоверстній межі від міст і містечок, 1854–1855 рр., 5 арк.
- Оп. 34.
26. Спр. 597. Справа про пожертвування 5000 руб. на користь євреїв, які навчались в Петербурзькому університеті, купцем м. Кам'янець-Подільський Гінзбургом, 4 арк.

Оп. 36.

27. Спр. 2 а. Наказ Сенату від 9 квітня 1859 р. про надання купцям єврейської національності права проживання і торгівлі поза смугою осілості євреїв, 1859 р., 14 арк.

Оп. 37.

28. Спр. 651. Відомість про єврейські землеробські колонії в Київській, Подільській і Волинській губерніях, 1860 р., 84 арк.

Оп. 39.

29. Спр. 5. Поліцейська частина про населення Подільської губернії за 1864 рік, 70 арк.

30. Спр. 167. Справа про переселення єврейських сімей із західних губерній в Катеринославську губернію, 1852–1862 рр., 259 арк.

Оп. 44.

31. Спр. 436. Справа про дозвіл євреям-ремісникам, які проживають в Київській, Подільській і Волинській губерніях поселятися всюди по Росії, незалежно від смуги осілості, 1865–1877 рр., 16 арк.

32. Спр. 542. Справа про прохання євреїв м. Кам'янця-Подільського про допущення їх на рівні з християнською громадою до участі у виборах міського голови, 1865–1865 рр., 6 арк.

Оп. 49.

33. Спр. 100. Справа про виселення з м. Городка за 50-ти верстну смугу від кордону єврея Віника з сім'єю за контрабандну торгівлю, 1871–1873 рр., 19 арк.

34. Спр. 129. Про появу тифозної лихоманки на Устянському цукровому заводі, 1871 р., 12 арк.

35. Спр. 137. Справа про виселення єврея Гольденферба з м. Чеміровець за 50-ти верстну смугу від кордону за торгівлю контрабандним товаром, 1871 р., 3 арк.

36. Спр. 271. Справа про заборону євреям подавати прохання на рідній мові, 1870 р., 2 арк.

37. Спр. 275. Справа про передачу єврейських бань загальному нагляду поліції в Київській, Подільській і Волинській губерніях, 1876 р., 33 арк.

Оп. 52.

38. Спр. 228. Про виселення євреїв, проживаючих в Подільській губернії, за конокрадство в Сибір на вічне поселення (20 липня 1873 – 12 серпня 1875 рр.), 26 арк.

39. Спр. 365. Справа про виселення євреїв контрабандистів із сім'ями з Кам'янецького повіту в м. Літин, 1873–1898 рр., 58 арк.

40. Спр. 437. Про кількість навчальних закладів в Подільській губернії, 1872 р., 24 арк.

Оп. 59.

41. Спр. 369. Подання Подільського губернатора з копією звіту про стан губернії за 1870 р., 1871 р., 69 арк.

Оп. 84.

42. Спр. 200. Справа про переведення 25 сімей євреїв Подільської губернії в землеробський стан на землі поміщика Чарковського в с. Каричинці Домсько-Римові, 1851 р., 20 арк.

Оп. 87.

43. Спр. 64. Про наявність колоній іноземців і єврейських землеробів в Подільській губернії, 1856 р., 17 арк.

Оп. 169.

44. Спр. 352. Відношення Подільського губернського правління про віддання під суд старости Карвасарського єврейського товариства Шнайдормана Я. і рекрутського повіреного Візенталя М. за відправлення в рекрути неповнолітнього Фельдмана Л., 1856 р., 3 арк.

Оп. 525.

45. Спр. 78. Про заборону доставляти поштову кореспонденцію особам єврейської національності приватними листоношами, 1887 р., 6 арк.

Оп. 528.

46. Спр. 498. Звіт Подільського губернатора про стан губернії, 1890 р., 42 арк.

Оп. 529.

47. Спр. 65. Справа про дозвіл євреям тимчасово проживати в повітових і губернських містах для влаштування торгівельних, сімейних і судових справ.

Оп. 533.

48. Спр. 22. Телеграма Подільському губернатору про заборону театральних вистав єврейською мовою в м. Могилеві-Подільському, 1880 р., 98 арк.

49. Спр. 183. Справа про річний звіт Подільської губернії за 1879 р., 70 арк.

Оп. 534.

50. Спр. 267. Справа про переселення євреїв в Америку, Сандвічеві острови і Палестину, 1881 – 1882 рр., 28 арк.

51. Спр. 282. Справа про заснування і діяльність Волинської, Подільської і Київської губернських “комісій по єврейському питанню”, 1881 – 1890 рр., 432 арк.

52. Спр. 282. Історична довідка “Євреї в Південно-Західному краї в минулих століттях, за актами Київського Центрального архіву та інших джерел”, 1881 р., 178 арк.

Оп. 535.

53. Спр. 316. Справа по питанню надання права селянським товариствам виселяти із смуги своєї осілості євреїв, які займаються спекуляцією (Подільська губернія), 1882 р., 17 арк.

54. Спр. 353. Справа про порушення євреями закону від 3 травня 1882 р. про обмеження їх орендних прав на землю, 1882 – 1885 рр., 69 арк.

Оп. 536.

55. Спр. 266. Звіт Подільського губернатора про стан губернії за 1882 р. Копія, 1883 р., 74 арк.

Оп. 537.

56. Спр. 209. Про становище євреїв в Подільській губернії, 1883 р., 6 арк.

Оп. 538.

57. Спр. 196. Справа про виселення євреїв, які поселились в м. Кам'янці-Подільському з 1 січня 1880 р., за 50-ти верстну від кордону межу 1885 – 1886 рр., 18 арк.
58. Спр. 202. Огляд Подільської губернії за 1884 р., 10 арк.
Оп. 539.
59. Спр. 219. Про прийняття заходів проти заселення євреями селищ Подільської губернії. Із звіту губернатора за 1885 р., 21 арк.
Оп. 540.
60. Спр. 76. Справа про дозвіл євреям, які працюють на винокурних і пивоварних заводах, проживати поза смугою єврейської осілості, встановленої законом від 3 травня 1882 р., 1887 – 1893 рр., 20 арк.
61. Спр. 235. Про дозвіл проживати в сільських місцевостях євреям, які вийшли з армії у відставку 1887 р. в Київській, Подільській і Волинській губерніях, 1889 р., 11 арк.
62. Спр. 254. Про дозвіл проживати в сільських місцевостях євреям, які вийшли з армії у відставку 1887 р. в Київській, Подільській і Волинській губерніях, 1890 р., 10 арк.
63. Спр. 255. Про дозвіл проживати в сільських місцевостях євреям, які вийшли з армії у відставку 1887 р. в Київській, Подільській і Волинській губерніях, 1891 р., 12 арк.
Оп. 542.
64. Спр. 33, 108, 149. Про дозвіл євреям, які мають спеціальну освіту, а також шевцям, винокурам та іншим майстрам, проживати в сільській місцевості, 1888 р.
65. Спр. 100. Про порушення поляками і євреями закону, який забороняв їм придбання нерухомого майна в Подільській губернії. Із звітів губернатора за 1887 і 1888 рр., 80 арк.
66. Спр. 108. Про дозвіл євреям, які мають спеціальну освіту, а також шевцям, винокурам та іншим майстрам, проживати в сільській місцевості, 1888 р.

67. Спр. 140. Звіт губернатора за 1888 р. про виселення євреїв з прикордонної суги Подільської губернії, 1888 р., 98 арк.
68. Спр. 149. Про дозвіл євреям, які мають спеціальну освіту, а також шевцям, винокурам та іншим майстрам, проживати в сільській місцевості, 1888 р.
Оп. 631.
69. Спр. 474. Указ Миколи II від 3 травня 1901 р. про заборону євреям оселятись в землеробських колоніях і користуватися землею, 1901 р., 141 арк.
Оп. 633.
70. Спр. 161. Про заснування єврейського театру Рабиновича в м. Немирові, 1903 р., 7 арк.
Оп. 636, ч. 4.
71. Спр. 647. Статут Єврейського літературно-артистичного гуртка в м. Могилів-Подільському, 1908 р., 669 арк.
Оп. 637.
72. Спр. 545. Дорожні записки від 1909 р. про внутрішньополітичний стан в краю, 1906-1909 рр., 54 арк.
Оп. 639.
73. Спр. 819. Статут союзу землеробів Київської губернії; постанови з'їзду представників російського населення 9-ти Західних губерній, дані про діяльність Київського губернського земського комітету, 1909 р., 31 арк.
Оп. 642.
74. Спр. 199. Справа про зауваження начальника Південно-Західного краю зроблені під час його службових поїздок по краю, 1912 – 1912 рр., 15 арк.
Оп. 770.
75. Спр. 171. Наказ Сенату від 3 квітня 1859 р. про дозвіл євреям-купцям 1-ї гільдії і євреям, які прибули з інших країн, проживати і вести торгівлю поза смугою постійної осілості євреїв, 1859 р., 112 арк.
Оп. 815.
76. Спр. 118. Про стан єврейського населення в Південно-Західному краї за 1859-1860 рр., 14 арк.

Оп. 816.

77. Спр. 9. Справа про купівлю особами єврейської національності маєтків в Південно-Західному краї, 1866 р., 18 арк.

Оп. 832.

78. Спр. 21. Справа про виселення євреїв з Південно-Західного краю за лихварство, крадіжку, незаконне захоплення земель, безпатентний продаж горілки, 1882 р.

79. Спр. 167. Справа про погром вчинений проти євреїв солдатами 3-го батальйону 47-го піхотного полку в м. Зіньків, 1882 р., 7 арк.

Оп. 846.

80. Спр. 463. З доповіді Миколи II про стан в Південно-Західному краї, 1896 р., 39 арк.

Оп. 861.

81. Спр. 259. Повідомлення Київського, Подільського і Волинського губернаторів, начальників Київського, Подільського і Волинського губерньських жандармських управлінь і інших осіб про страйки і заворушення серед робітників і селян Київської, Подільської, Волинської губерній про розповсюдження серед селян чуток про наступний переділ поміщицької землі і по інших питаннях Ч. 1., 1911 – 1913 р., 217 арк.

Оп. 1, т. 2.

82. Спр. 2175. Справа про виселення осіб єврейської національності з прикордонної території, що знаходиться менш ніж на 50 верст від державного кордону. Т. 4: 1843-1849 рр., 100 арк.

83. Спр. 2176. Справа про виселення осіб єврейської національності з прикордонної території, що знаходиться менш ніж на 50 верст від державного кордону. Т. 5: 1845-1854 рр., 379 арк.

84. Спр. 2177. Справа про виселення осіб єврейської національності з прикордонної території, що знаходиться менш ніж на 50 верст від державного кордону. Т. 6: 1845-1860 рр., 285 арк.

85. Спр. 6709. Списки єврейського населення м-ка Ямполья, які займаються сільським господарством, підлягають переселенню з території 50-верстної прикордонної смуги. 1846 р., 4 арк.

86. Спр. 8146. Справа про дозвіл купцям єврейської національності 1 і 2 гільдій брати участь у Київських (контрактовій та ін.) ярмарка. 13.06. 1850 – 26.07. 1854 рр., 351 арк.

Ф. 515. Подільська люстраційна комісія (186–71874 рр.).

Оп. 1.

87. Спр. 9. Справа про вилучення земель у єврейських колоністів Подільської губернії, 1870 – 1873 рр., 62 арк.

Ф. 707. Канцелярія попечителя Київського навчального округу (1832–1920).

Оп. 18.

88. Спр. 123. Короткий огляд долі єврейського народу в християнському світі. Виступ вчителя Житомирського рабинського училища Ізбицького Є., 1852 р., 105 арк.

Оп. 87.

89. Спр. 1-5. Справи про поступову заміну посад у західних губерніях чиновниками з російських губерній та переведення місцевих вчителів у великоросійські губернії, 1855 р.

90. Спр. 6. Розпорядження Міністра народної освіти від 12 березня 1869 р. про заборону в єврейських училищах книги “Польські євреї. Етнографічні оповідання, нариси і картини” Герцберга-Френкеля. Додаток до викладу змісту книги, арк.

91. Спр. 6759. Циркулярні розпорядження Міністерства народної освіти, 1887 – 1909 рр., 49 арк.

Оп. 296.

92. Спр. 14. Відомості про кількість міських, приходських, сільських єврейських і приватних училищ в Київській, Подільській, Волинській,

Полтавській і Чернігівській губерніях з зазначенням кількості учнів, у тому числі учнів-євреїв, 1883 – 1886 рр., арк.

Державний архів Вінницької області, м. Вінниця

Ф. Д–37. Могилів-Подільська міська управа, м. Могилів-Подільський, Подільської губернії (1887–1920 рр.).

Оп 1.

93. Спр. 2. Протоколи засідань Могилів-Подільської міської Думи, 1903 р., 324 арк.

Ф. 192. Прокурор Вінницького окружного суду (1909–1919 рр.).

Оп 1.

94. Спр. 197. Листування і матеріали попереднього слідства по справі громадян Мойші Лехтмана і Абрама Тріпольського звинувачуваних у розповсюдженні листівок і книг, 1906 – 1914 рр., 66 арк.

Ф. 196. Мирний посередник 1-ї ділянки Літинського повіту (1861–1889 рр.).

Оп 1.

95. Спр. 46. Про заборону євреям наймати у селян участки землі 1871 – 1879 рр., 234 арк.

Ф. 205. Мирний посередник 1-ї ділянки Вінницького повіту (1861–1905 рр.).

Оп 1.

96. Спр. 58. Циркуляри Подільського губернатора і відомості, які знаходяться на військовій службі і про їх сімейства повіту, 1876 – 1877 рр., 162 арк.

Ф. 206. Мирний посередник 2-ої ділянки Вінницького повіту (1861–1903 рр.).

Оп.1.

97. Спр. 33. Документи про проведення рекрутського набору. Списки, повідомлення, відомості. Спостереження за проведенням рекрутського набору, про фельдшерах для солдат, 1871 – 1874 рр., 125 арк.

Ф. 200. Вінницький повітовий предводитель дворянства (1824–1916 рр.).

Оп 1.

98. Спр. 70. Циркуляр військового губернатора м. Кам'янця-Подільського і Подільського гражданського губернатора про розрядне осіле поселення єврейського населення, утиски євреїв з боку власників містечок, 1852 р., 15 арк.

Ф. 230. Вінницька міська управа м. Вінниця, Подільська губернія (1871–1920 рр.).

Оп. 1.

99. Спр. 677. Циркуляр Подільського Губернського правління про коробчатий збір. Протокол засідань думи, листування з повітовим справником про стягнення коробочного збору, 1898 р., 168 арк.

100. Спр. 917. Орендні угоди на утримання рухомих дерев'яних лавок, 289 арк.

101. Спр. 924. Прохання різних осіб про надання їм землі в оренду, побудові нових об'єктів, 1902 – 1903 рр., 185 арк.

102. Спр. 942. Циркуляр Подільського губернського правління про стягнення свічкового збору. Протоколи Подільського губернського правління і управи. Відомості свічкового і коробочного збору, 1903 – 1905 рр., 546 арк.

103. Спр. 954. Прохання різних осіб про оренду і продаж їм міської землі, 1903 – 1904 рр., 98 арк.

104. Спр. 1224. Списки купців, які отримали гільдійські документи, 1909 р., 64 арк.

105. Спр. 1240. Протокол подільського губернського правління, розподільча відомість про обкладання євреїв свічковим збором по містечках Вінницького повіту та по м. Вінниці, 1909 – 1912 рр., 251 арк.

106. Спр. 1247. Справа про незаконну розтрату громадських коштів завідуючим лазнею в м. Вінниця Вайманом М., 1909 – 1911 рр., 29 арк.

107. Спр. 1377. Протоколи Вінницької міської Думи. Листування з Подільським губернатором, Жмеринським поліцейським наглядачем про

вибори уповноважених, про кількість єврейських шкіл і синагог, 1911 – 1915 рр., 392 арк.

108. Спр. 1013. Протокол Подільського губернського правління. Роз'яснення казенної палати про застосування статуту гербового збору. Листування з Подільським губернатором про асигнування коштів з коробочного збору на утримання бань, лікарень м. Вінниці, 1904 р., 189 арк.

109. Спр. 1028. Контракти на орендне утримування міської землі і лавок громадянами м. Вінниці, 1904 – 1910 рр., 240 арк.

110. Спр. 1032. Листування з приставами 1-2-3 частини про продаж міської землі громадянам м. Вінниці. Списки гласних міської Думи, 1904 – 1908 рр., 90 арк.

111. Спр. 1051. Заяви різних осіб по питанням торгівлі і влаштуванню мешкань, 1904 – 1906 рр., 128 арк.

112. Спр. 1081. Циркуляр Подільського казначейства про торгові документи, 1905 – 1912 рр., 265 арк.

113. Спр. 1085. Циркуляр Подільської казенної палати і відомості про видання промислових свідоцтв, 1905 – 1907 рр., 43 арк.

114. Спр. 1128. Листування з Подільським губернатором про пивну торгівлю в м. Вінниці, 1906 – 1908 рр., 32 арк.

115. Спр. 1132. Листування з Подільським губернатором про відкриття в м. Вінниці ярмарок, 1906 – 1910 рр., 28 арк.

116. Спр. 1139. Списки власників торгових підприємств по м. Вінниці, листування з міністерством торгівлі і промисловості про торгівлю, 1906 – 1915 рр., 107 арк.

117. Спр. 1142. Списки громадян м. Вінниці яким видані свідоцтва на право торгівлі, 1906 р., 15 арк.

118. Спр. 1167. Циркуляр Подільського губернатора про списки по виборам в міську Думу. Списки виборців, 1907 – 1916 рр., 377 арк.

119. Спр. 1254. Скарга утримувачів трактирних закладів про обкладання їх трактирним збором про звільнення від нього, 1909 – 1910 рр., 22 арк.

120. Спр. 1486. Заяви осіб про дозвіл відкрити їм пивні лавки і звіт про стан і діяльність пожежної команди, 1913 – 1914 рр., 60 арк.

121. Спр. 1343. Листування з Подільською казенною палатою про внесення в список купецької гільдії різних осіб. Списки купців і їх сімей, 1911– 1912 рр., 136 арк.

Ф. 286. Гайсинська міська управа (1879–1920).

Оп. 1.

122. Спр. 1. Циркуляри Подільського губернатора, 1882 р., 102 арк.

123. Спр. 11. Циркуляри Подільського губернатора. Протоколи засідання Подільського губерньського санітарно-виконавчої комісії. Відомості про жертви населення і перебігу епідемії холери по м. Гайсину, 1895 р., 218 арк.

124. Спр. 12. Циркуляр Подільського губернатора. Особовий склад Гайсинської міської Думи на чотирьохрічний термін з 1894 по 1898 рр. Циркуляри Міністерства внутрішніх справ, 1896 р., 123 арк.

125. Спр. 19. Циркуляри Міністерства внутрішніх справ. Протокол засідання Гайсинської міської Думи. Переписка з Подільським губернатором про боротьбу з революційним заворушенням, що виникло в Гайсині, 1906 р., 397 арк.

126. Спр. 21. Циркуляри Міністерства Внутрішніх справ. Протоколи засідань Гайсинської міської Думи. Листування з Подільським губернатором про революційні заворушення в Гайсинській управі, 1908 р., 15 арк.

127. Спр. 48. Протоколи Гайсинської міської Думи, 1888 р., 40 арк.

128. Спр. 49. Протокол Гайсинської міської Думи, 1881 р., 180 арк.

129. Спр. 50. Протокол Гайсинської міської Думи, 1882 – 1883 рр., 175 арк.

130. Спр. 69. Протоколи Гайсинської міської Думи, 1898 – 1899 рр., 438 арк.

131. Спр. 70. Протоколи Гайсинської міської Думи, 1898 – 1899 рр., 765 арк.

132. Спр. 71. Протоколи Гайсинської міської Думи, 1900 р., 555 арк.

133. Спр. 72. Протоколи Гайсинської міської Думи, 1901 р., 889 арк.

134. Спр. 76. Протокол Гайсинської міської Думи 1906 – 1907 рр., 1165 арк.

135. Спр. 77. Протоколи Гайсинської міської Думи, 1906 – 1907 рр., 1165 арк.

136. Спр. 83. Протоколи Гайсинської міської Думи, 1910 р., 673 арк.
137. Спр. 87. Протоколи Гайсинської міської Думи, 1911 р., 691 арк.
138. Спр. 89. Протоколи Гайсинської міської Думи, 1913 р., 714 арк.
139. Спр. 102. Річний звіт про прибуток і витрати сум молитовних шкіл і синагог Гайсинського повіту, 1906 – 1907 рр., 336 арк.
140. Спр. 103. Фінансовий звіт по загальному допоміжному свічковому збору по Гайсинському повіту, 1908 р., 105 арк.
141. Спр. 104. Звітність щомісячних духовних правлінь єврейських синагог, шкіл Гайсинського повіту, 1909 – 1910 рр., 231 арк.
142. Спр. 113. Листування з школами Гайсинського повіту про кількість учнів в тій чи іншій школі, їх національний склад, розмір плати за рік навчання. Протоколи виборів членів попечительської ради, міських початкових шкіл. Протокол засідань шкільної комісії Гайсинської міської Думи, 1919 р., 162 арк.
143. Спр. 134. Заява мешканців м. Гайсина про видання їм копій про право володіння ними наділами землі, які знаходяться в м. Гайсині, 1912 р., 145 арк.
144. Спр. 158. Про штрафи накладені Подільською казенною палатою за порушення правил торговельного статуту по Гайсинській Міській Управі, 1894 р., 144 арк.
145. Спр. 164. Заява купців Гайсинського повіту про видачу їм промислових свідоцтв на придбання станових купецьких прав для приписки в купецтво 1-ї і 2-ї гільдії м. Гайсина, 1905 – 1906 рр., 31 арк.
146. Спр. 165. Гільдійський список купців м. Гайсина і Гайсинського повіту, 1908 – 1909 рр., 20 арк.
147. Спр. 168. Заяви купців м. Гайсина про видання їм промислових свідоцтв на придбання станових купецьких прав 1-ї і 2-ї гільдії для прописки в купецтво м. Гайсина, 1910 р., 22 арк.

Ф. Д–357. Ольгопільська повітова земська управа (1911–1920 рр.).

Оп 1.

148. Спр. 680. Матеріали про діяльність повітових земських закладів по Ольгопільському повіту за 1911 р., 10 арк.

Ф. 379. Брацлавське повітова земська управа, м. Брацлав, Подільська губернія (1912–1919 рр.).

Оп 1.

149. Спр. 2. Справа з чернетками і документами колишньої оцінки млинів, крупо-просо-рушок та іншої мілкої фабрично-заводської промисловості, 1912 р., 327 арк.

Оп 3.

150. Спр. 9. Протоколи, заяви з рішенням на них земською управою, 1911 – 1913 рр., 1140 арк.

Ф. 501. Барська міська Дума, м. Бар Могилів-Подільського повіту (1865–1880 рр.).

Оп 1.

151. Спр. 2. Книга реєстрації прибутково-витратних документів, протестів та інших документів, 1865 – 1866 рр., 160 арк.

Ф. 509. Ольгопільська міська Дума (1884–1919 рр.).

Оп 1.

152. Спр. 9. Протоколи засідань Ольгопільської міської Думи, 1898 – 1904 рр., 50 арк.

Ф. 516. Літинська міська дума, м. Літин Подільської губернії (1884–885 рр.).

Оп. 1.

153. Спр. 8. Протоколи засідань Літинської міської думи, 1884 – 1885 рр., 18 арк.

Ф. 530. Хмільницька міська дума, м. Хмільник Літинського повіту, Подільської губернії (1869–1880 рр.)

Оп. 1.

154. Спр 20. Книга реєстрації контрактів, договорів, 1869 – 1880 рр., 52 арк.

Ф. 532. Барська міська управа м. Бар Подільської губернії (1888–1893 рр.).

Оп.1.

155. Спр. 1. Листування з Могилівським повітовим справником, Барським поліцейським наглядачем про витрати коштів з коробочного збору Барської єврейської богодільні, 1888 – 1893 рр., 40 арк.

**Державний архів Хмельницької області,
м. Хмельницький**

Ф. 65. Кам'янець-Подільська Маріїнська жіноча гімназія. м. Кам'янець-Подільський (1864–1919 рр.).

Оп. 1.

156. Спр. 261. Річні звіти про діяльність Маріїнської гімназії, 1901– 1907 рр., 272 арк.

157. Спр. 370. Відомості про надання допомоги ученицям, 1916 – 1917 рр., 34 арк.

158. Спр. 371. Відомості про сплату за складання екстерних іспитів, 1908 – 1915 рр., 22 арк.

Ф. 67. Дирекція народних училищ Подільської губернії. м. Кам'янець-Подільський (1830–1917 рр.).

Оп. 1.

159. Спр. 147. Справа про відкриття приватних єврейських пансіонів і комерційних училищ в Подільській губернії, 1857 – 1860 рр., 90 арк.

160. Спр. 271. Про відкриття казенного єврейського училища другого розряду в м. Могилів-Подільському, 1863 – 1865 рр., 16 арк.

161. Спр. 352. Про відкриття в Літині єврейського казенного училища 1-го розряду, 1865 – 1866 рр., 13 арк.

162. Спр. 410. Про відкриття паралельного класу в Могилівському казенному єврейському училищі 1-го розряду, 1866 – 1867 рр., 20 арк.

163. Спр. 412. Справа про відкриття в м. Тульчині Брацлавського повіту єврейського жіночого училища, 1866 – 1868 рр., 16 арк.

164. Спр. 460. Про відкриття в м. Кам'янці-Подільському єврейської школи “Талмуд-тори”, 1867 – 1867 рр., 15 арк.

165. Спр. 494. Про введення викладання російської мови в єврейській школі м. Вінниці, 1868 р., 6 арк.

166. Спр. 529. Про стан приватних єврейських училищ в Подільській губернії, 1869 р., 35 арк.

Ф. 132. Кам'янецька міська Дума (1814–1919 рр.).

Оп. 1.

167. Спр. 1731. Згідно рапорту Кам'янецького Ремісничого правління про затвердження по м. Кам'янцю і повіту ремісничих старшин і їх товаришів, 4 арк.

168. Спр. 1739. За наказом Подільського губернського правління про дозвіл євреям у 100 верстній відстані від Австрії і Прусії платити по 300 руб. за рекрута, 5 арк.

169. Спр. 1909. За наказом Подільської казенної палати про відмітку за надісланим списком контрабандистів по 10-му перепису, 26 арк.

170. Спр. 3120. Про вибори товариствами євреїв м. Кам'янця і Кам'янецького повіту членів молитовних правлінь, 6 арк.

Оп. 2.

171. Спр. 1423. За пропозицією начальника губернії про надання йому відомостей для статистичного опису, 49 арк.

Ф. 226. Подільська казенна палата (1795–1919 рр.).

Оп. 79.

172. Спр. 2224. Додатковий промисловий податок з товариства Старосинявського цукрового заводу за звітом 1899-1900 операційний рік, 1900-1901 рр., 20 арк.

173. Спр. 4558. Ревізькі казки міщан Кам'янецького повіту Подільської губернії, 1834 – 1858 рр., 867 арк.

174. Спр. 6092. Ревізькі казки міщан, євреїв Кам'янецького повіту Подільської губернії, 1858 рр., 67 арк.

Ф. 227. Подільське губернське правління (1796–1917 рр.).

Оп. 1.

175. Спр. 8926. Про вибори посадових осіб Лянцкорунського міщанського правління на 3-х річчя, 1915 г., 2 арк.

Ф. 228. Канцелярія Подільського губернатора (1796–1917 рр.).

Оп. 1.

176. Спр. 147. Справа про відкриття приватних єврейських пансіонів і комерційних училищ в Подільській губернії, 1857 – 1860 рр., 82 арк.

177. Спр. 149. Розпорядження головного директора Межавського корпусу про надання повідомлення про особовий склад землемірних членів губернської межової частини і списки, 1885 р., 78 арк.

178. Спр. 209. Стосовно відношення генерал-губернатора про дозвіл євреям, які отримали медичні ступені призначаються на службу в тих місцях де вони можуть проживати, 6 арк.

179. Спр. 352. Про відкриття в Літині єврейського казенного училища першого розряду, 1865 – 1866 рр., 20 арк.

180. Спр. 410. Про відкриття паралельного класу в Могилівському казенному училищі першого розряду, 1866 – 1867 рр., 20 арк.

181. Спр. 459. Листування з Міністерством внутрішніх справ, губернським правлінням, Кам'янецьким поліцмейстером про заборону євреям будувати курені (кучки) в свято Кущів, 1871 р., 52 арк.

182. Спр. 577 ^А. Копії протоколів Кам'янецької і Балтської міських дум за 1878 р. і матеріали до них, 1879 р., 230 арк.

183. Спр. 591. Протоколи, журнали засідань Балтської, Кам'янецької міських дум за 1879 р., повідомлення Кам'янецького голови про час засідання міської думи, порядок денний та ін., 1880 р., 77 арк.

184. Спр. 624. Справа про пожертвування Кам'янецькими купцями Германом П. і Минком М. сукна і інш. Мануфактури на 200 руб. на користь сиріт, 1880 р., 4 арк.

185. Спр. 691. Листування з генерал-губернатором, губернським правлінням про реєстрацію євреїв в Подільській губернії 1883 р., 23 арк.

186. Спр. 730. Припис за дорученням начальника губернії про здійснення ревізії подвірних книг в м. Кам'янці і записка про результати ревізії, 25 арк.
187. Спр. 749. Протоколи Кам'янецької міської думи за 1884 р. і повідомлення міського голови з питань винесених на розгляд думи, 81 арк.
188. Спр. 797. За скаргою міщанина Швейцера на незаконні дії справника 1-ї частини м. Кам'янця під час проведення обшуку в квартирі, 1885 р., 31 арк.
189. Спр. 823. Про клопотання сторонніх євреїв Нагілера, Зусьмана та іноземця Закаржнего про дозвіл їм тимчасово проживати в м. Кам'янці, 4 арк.
190. Спр. 914. Циркуляр Департаменту поліції (копія), листування губернатора з мировим посередником про надання відомостей про євреїв, які проживають поза містами і містечками в смузі осілості і відомості, 1888 – 1890 рр., 69 арк.
191. Спр. 960. Протоколи, рапорти повітових справників, станових справників про осіб, які навчають єврейських дітей без встановленого дозволу, 1891 р., 176 арк.
192. Спр. 1018. Про вибори посадових осіб Лянцкорунського міщанського управління 1884 р., 2 арк.
193. Спр. 1021. За скаргою мешканця с. Тризуби 5-го стану Балтського повіту Тульчинського на жителя с. Тризуби Гуревича і його синів на експлуатацію селян і торгівлю горілкою, 1892 р., 9 арк.
194. Спр. 1058. Рапорти Кам'янецького міського поліцейського управління, протоколи справників м. Кам'янця і інше про порушення домовласниками обов'язкової постанови Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора про введення подвірних книг і дозволів на проживання, 1893 р., 267 арк.
195. Спр. 1670. Листування з генерал-губернатором, рапорти земських справників, городничих про євреїв, які вивозили своїх синів в м. Ясси з метою ухилення від рекрутських повинностей і їх списки, 1841 р., 62 арк.
196. Спр. 1670. Рапорт Вінницького земського повітового справника 15 червня 1841 р., 45 арк.

197. Спр. 1953. За клопотанням євреїв, які прийняли християнство про видачу їм грошової допомоги, 1846 – 1847 рр., 30 арк.
198. Спр. 1978. Рапорти земських справників і відомості про іноземців, які проживають в Подільській губернії, 1847 р., 87 арк.
199. Спр. 1988. Рапорти земських справників, городничих, поліцмейстерів і пред'явлення списків іноземців, які проживають в Подільській губернії, 1847 р., 58 арк.
200. Спр. 1214. За скаргою Івана Владишевського на проживаючого в м. Уланові єврея Ісся Харитона за експлуатацію місцевих жителів, 1902 р., 17 арк.
201. Спр. 1221. Листування з департаментом поліції, Київським, Подільським і Волинським генерал-губернатором, Проскурівським повітовим справником про підпільну адвокатську діяльність духовного Шаї, 1903 – 1905 рр., 17 арк.
202. Спр. 1932. Скарга Федора Прибильського про переслідування його євреями за прийняття християнства, 1847 р., 12 арк.
203. Спр. 2213. Про збір євреями м. Ольгополя коштів для утримання євреїв, які переховувались від військової повинності, 1850 р., 34 арк.
204. Спр. 2267. Про пошук і арешт єврея Штайна, який переховувався за кордоном від військової повинності, 1851 – 1852 рр., 10 арк.
205. Спр. 2602. Листування з казенною палатою, земськими справниками губернії про видачу грошової допомоги євреям, які прийняли християнське віросповідання, 1853 р., 107 арк.
206. Спр. 3157. Розпорядження генерал-губернатора, земських справників, городничих і листування з ними про дозвіл євреям проводити старовинний обряд освячення Місяця в закритих місцях, 1858 – 1859 рр., 17 арк.
207. Спр. 3292. За анонімним доносом про зайняття торгівлею фальшивими кредитними білетами жителями м. Хмільника Етштейна, Портного, 1860 – 1861 рр., 24 арк.
208. Спр. 4684. Звіт про стан губернії за 1867 р., 59 арк.
209. Спр. 4861. (чернетка). Звіт губернатора про соціальний склад, місцевість і населення губернії за 1869 р., 5 арк.

210. Спр. 4879. Справа за доносом групи невідомих євреїв про фанатизм організації групи садогурців і розповсюдження садогурцями купцем Гершком Гологурським, 1869 р., 7 арк.
211. Спр. 4903. Листування з Київським, Подільським і Волинським генерал-губернатором, повітовими судами і Кам'янецьким поліцмейстером; рапорти повітових справників про заборону віддавати в оренду або в управління землі в Західних губерніях особам польського походження і євреям, 1869 – 1870 рр., 32 арк.
212. Спр. 4914. Відношення Подільського єпископа з клопотанням про заборону євреям с. Уладівки будувати поблизу церков свої молитовні будинки і школи, 1869 р., 4 арк.
213. Спр. 5304. Звіт Подільського губернатора про стан губернії за 1872 р., 16 арк.
214. Спр. 5534. Рапорти комісій по проведенню перепису євреїв за 1875 р., 104 арк.
215. Спр. 5620. Про затримання єврея Ленгера П., який намагався вдруге раз прийняти православну віру, 1877 р., 3 арк.
216. Спр. 5702. Листування з повітовими справниками про придбання євреями закордонних паспортів з метою ухилення від військової повинності, 1878-1879 рр., 45 арк.
217. Спр. 5704. Запит Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора про надання свідчень про оренду євреями поміщицьких маєтків, 1878 – 1881 рр., 121 арк.
218. Спр. 5953. Про єврейські погроми в місті Балті, Летичеві і їх повітах в 1882 р., 1882 р., 766 арк.
219. Спр. 5954. Про єврейські погроми в Подільській губернії в 1882-1883 рр., 1882 – 1883 рр., 350 арк.
220. Спр. 6087. По звинувачуванню Будейського Мошка в безпатентній торгівлі і відкритті без дозволу молитовної школи, 1884-1888 рр., 66 арк.

221. Спр. 6124. Відомості про продаж селянами своїх маєтків полякам і євреям по першій мировій дільниці Ушицького повіту, 1885 р., 22 арк.
222. Спр. 6132. Про маєтки придбанні всупереч закону особами польського і єврейського походження, 1885 р., 14 арк.
223. Спр. 6133. За клопотанням ув'язненого Гліома Ікмана про сприяння йому в прийнятті священного хрещення, 1885 р., 5 арк.
224. Спр. 6151. За клопотанням селян с. Фурманівки Кам'янецького повіту про виселення євреїв Мошки Вайтмана і Лейби Розенберга з села за експлуатацію селян і безпатентний продаж напоїв, 1886 р., 10 арк.
225. Спр. 6154. Список маєтків проданих особам польського і єврейського походження, 1886 р., 35 арк.
226. Спр. 6263. За доносом Скібінського про безпатентну торгівлю, яку проводили євреї в м. Вінківці поміщиці Марії Соколовської, 1887 – 1887 рр., 4 арк.
227. Спр. 6263. За клопотанням громади с. Козадавинець Ушицького повіту про виселення з села міщанина Розенберга Муньша, 1888 – 1892 рр., 11 арк.
228. Спр. 6307. Прохання селян села Морозова Ушицького повіту, 3 арк.
229. Спр. 6318. За рапортом Балтського повітового справника про намір настоятеля Кодимського костюлу ксьондза Шимбарського віддати в оренду євреям 30 дес. землі, яка належала костюлу, 1888 – 1896 рр., 10 арк.
230. Спр. 6319. Про незаконну оренду Трейгером Меєром і Кукурудзою Іцком землі біля с. Коржівці Летичівського повіту, яка належала поміщиці Круковській Пелагеї, 1888, 7 арк.
231. Спр. 6325. Повідомлення Проскурівського повітового справника про моральні якості і поведінку Зелькфонда Г. і його сім'ї, 1888 р., 3 арк.
232. Спр. 6330. Про міщан м. Ушиці Гельфенштейна, Тетері та ін. звинувачуваних в шахрайстві, 1888 р., 26 арк.
233. Спр. 6364. Повідомлення старшого чиновника особливих доручень при Подільському губернаторі та ін. про незаконне проживання євреїв в м. Грудці, Кам'янецького повіту і їх список, 1889 р., 35 арк.

234. Спр. 6387. За скаргою селян с. Селища Вінницького повіту, про лихварство євреїв Волоніна, Дублера і Лехтмана і про виселення останніх з села, 1889 – 1890 рр., 28 арк.
235. Спр. 6420. За заявою Балтського міщанина Комарова про розповсюдження євреями Блітштейном, Пріямпольським і інш. фальшивої 20-ти копійочної монети в місті Балті, 1889 – 1892 рр., 33 арк.
236. Спр. 7274. Листування з начальником Подільського губернського жандармського управління, старшим фабричним інспектором і ін. про страйки робітників Кам'янецької тютюнової фабрики, 1905 р., 31 арк.
237. Спр. 7395. Справа про арешт жителів м. Проскурова Цімермана Л., Міндліса М.Р., Барок Р. і ін. за належність до Проскурівської організації “Бунд”, розповсюдження прокламації під назвою “Хто допомагає уряду робити погроми?”, 1905 р., 9 арк.
238. Спр. 7465. Листування Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, рапорти Проскурівського, Вінницького, Гайсинського і інших повітових справників і листування з ними про організацію в м. Теплику Гайсинського повіту революційної організації на чолі з місцевим рабином Мацей, про агітацію Даца І. серед селян для влаштування повстання, про продаж білетів на спектаклі малоросійської і єврейської трупи та ін., 1905 – 1907 рр., 148 арк.
239. Спр. 7509. Подання, рапорти Подільського губернатора, проскурівського повітового справника про арешт Козодоя О.Ю. за належність до організації “Бунд”, 1906 р., 13 арк.
240. Спр. 7540. Про арешт Горенштейна А.І. за належність до організації “Бунд”, 1906 р., 6 арк.
241. Спр. 7549. Постанови, рапорти Подільського губернатора, Проскурівського повітового справника та ін. про арешт в м. Проскурові Сігала Г.І. і Сіротіна Е.Я. за збирання коштів в організації “Бунд”, 5 арк.

242. Спр. 7560. Постанови, рапорти Подільського губернатора, Проскурівського повітового справника та інш. Про арешт Сенделя Л.Г., Лехта Г.Х. і інших за належність до організації “Бунд”, 1906 р., 5 арк.
243. Спр. 7582. Про арешт міщан м. Проскурова Варського Ісаака, Грядкова Пеня і Ладижинського Менделя, звинувачуваних в революційній агітації і належності їх до революційної організації, 1906 р., 12 арк.
244. Спр. 7591. Про арешт і заслання в Архангельську губернію Шустера З. і Лечехлебового Р., як членів організації “Бунд” і за революційну агітацію серед робітників, 1906 – 1911 рр., 23 арк.
245. Спр. 7626. Листування з начальником Подільського губернського жандармського управління, прокурором Одеської судової палати, протоколи і рапорти Проскурівського повітового справника про арешт жителів м. Черно-Острова Крючкова і Лисенкера за організацію самооборони і збір пожертвувань для її озброєння, 1906 – 1913 рр., 13 арк.
246. Спр. 7658. Циркуляри Подільського губернатора по питанню повідомлення відомостей про хід виборів в III Державну казенну палату, листування з Подільською казенною палатою, міськими старостами і ін. і про пред’явлення копій приходу і витратних кошторисів, переходу з православ’я в католицизм і ін., 1905 – 1906 рр., 12 арк.
247. Спр. 7685. Циркуляри Міністерства Внутрішніх справ, Департаменту поліції, Головного управління у справах друку Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, рапорти повітових справників про заборону сіоністських організацій серед селян, про боротьбу з членами “трудової групи” і ін., 1909 р., 451 арк.
248. Спр. 7713. Про арешт жителів м. Кам’янця-Подільського Зільбермана Х.Ф. і Школьника У.А. за причетність до групи анархістів-комуністів, 1907 р., 6 арк.
249. Спр. 7870. Постанова начальника Подільського губернського жандармського управління про арешт Мехінкера Альтера і Купершміта Говшія, звинувачуваних у підробці грошей, 1908 р., 2 арк.

250. Спр. 7982. Листування з командуючим військами Київського військового округу, Бессарабським губернатором про Кишенівського купця 2-ї гільдії Михалеві Вайсмані П. і про належність його до партії соціалістів-революціонерів. Прохання Ветеранського Г.І. про дозвіл на видавництво в м. Кам'янці об'яв "Послуга". Вислання політичної характеристики Борняєвичу К.І. для вступу у Варшавський імператорський університет, 1916 – 1910 рр., 10 арк.

251. Спр. 8036. Повідомлення Київського, Подільського і Волинського і інш. губернаторів, начальника Подільського губернського жандармського управління і інш. Про солдатів 75-го піхотного Севастопольського полку, 3-го стрілецького дивізіону звинувачуваних в революційній діяльності, про осіб, які перебувають під таємним наглядом поліції і займаються розповсюдженням сіонізму, таємним переведенням емігрантів через кордон та ін., 34 арк.

252. Спр. 8142. За звинуваченням міщан Креймера Еля, Мітуся і Янкеля Блоєрів, Левіта Х.А. та ін. в агітації селян виїхати в Америку і Канаду і в таємному переводі їх за кордон, 1912 – 1914 рр., 62 арк.

253. Спр. 8515. Лист начальника штаба від членів Державної Думи М.Х. Бумаша і Є.Б. Гуревича і Н.М. Фрідмана про прийняття заходів проти переслідування євреїв 1916 – 1917 рр., 91 арк.

254. Спр. 9995. Перепис населення Подільської губернії і циркуляри Київського, Подільського и Волинського генерал-губернатора, 44 арк.

Ф. 233. Подільське-губернське земське управління (1903–1919 рр.).

Оп. 1.

255. Спр. 487. Відомості про народонаселення і промисли по волостях губернії за 1911 р., 9 арк.

Ф. 244. Подільський губернський статистичний комітет (1865–1918).

Оп. 1

256. Спр. 2. Копії відомостей про кількість будинків (без церкви), кількість ремісників у містах, жителів, кількість фабрик і заводів і виданих торгівельних свідоцтв в Подільській губернії за 1866 р., 17 арк.

Ф. 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду (1880–1919 рр.).

Оп. 1.

257. Спр. 7854. Листування з товаришами прокурора, начальником Подільської губернської жандармської управи, поліцейським наглядачем. Уряд про демонстрації єврейської молоді у Вінниці, Проскурові; про страйки єврейських кравців, про розповсюдження вчителями антиурядових закликів, 1905-1906 рр., 40 арк.

258. Спр. 7863. Листування з начальником Подільської губернії, жандармським управлінням, прокурором Одеської судової палати, Могилівським повітовим справником про проведення мітингу єврейської молоді в м. Могилеві-Подільську, 1905 р., 14 арк.

259. Спр. 7864. Листування з товаришами прокурора Проскурівської дільниці, начальника Подільського губернського жандармського управління та ін. про антиурядові маніфестації єврейського населення в Проскурові, 1905-1906 рр., 11 арк.

260. Спр. 7982. Листування з прокурором Одеської палати, Подільським губернатором. Протоколи повітових справників про збереження революційної літератури, про діяльність “Бунду”, 1906 р., 364 арк.

Ф. 292. Кам'янець-Подільське міське поліцейське управління (1843–1917 рр.).

Оп.1.

261. Спр. 10. Переписка з Подільським губернатором про євреїв м. Кам'янця, які здійснювали контрабанду та інших осіб, які займались цим самим, 8 арк.

Ф. 315. Подільська духовна консисторія. Архівні відомості, клірові відомості про церкви Кам'янецького повіту за 1895 р. (1795–1920 рр.).

Оп. 1.

262. Спр. 9795. Відношення Подільського губернатора, губернського статистичного комітету, рапорти благочинних округів єпархії про надання відомостей про кількість штундистів, їх місце проживання, про приєднання до

православного віросповідання за 1894 р. Відомості, повідомлення з цього питання, 1895 р., 34 арк.

Ф. 321. Подільська губернська єврейська училищна комісія (1848–1911 рр.)

Оп. 1.

263. Спр. 14. Піврічні звітні відомості про стан приватних єврейських училищ в губернії, 100 арк.

264. Спр. 46. Розпорядження попечителя Київського навчального округу і листування з повітовими єврейськими училищними комісіями про порядок видачі і заміни свідоцтв на право навчання єврейських дітей, список осіб, які отримали свідоцтва в Кам'янецькому, Ново-Ушицькому і Могилівському повітах, 1891 р., 34 арк.

265. Спр. 47. Листування попечителя Київського навчального округу і Немирівської повітової єврейської комісії про порядок обміну свідоцтв на право навчання єврейських дітей, списки осіб, які отримали свідоцтва в 1891-1892 рр., 26 арк.

266. Спр. 48. Справа про фальшиві учительські свідоцтва виявлені в Немирівському повіті училищною комісією, 1891 – 1893 рр., 94 арк.

Ф. 629. Подільське губернське в справах про товариства присутствіє (1908–1914 рр.).

Оп. 1.

267. Спр. 1. Про відкриття в Подільській губернії відділів Комітета товариства любителів єврейської мови, 17 арк.

268. Спр. 3. Про відкриття в Подільській губернії відділу “Товариства взаємодопомоги єврейським вчителям і меламедам”, 30 арк.

269. Спр. 16. За клопотанням жителів м. Кам'янця-Подільського Давида Шлейфера, Янкеліса Маргуліса і ін. про реєстрацію Кам'янець-Подільської каси взаємодопомоги на випадок смерті, 6 арк.

270. Спр. 20. Про відкриття в Подільській губернії відділу комітету єврейського колонізаційного товариства, 9 арк.

271. Спр. 35. Листування за повідомленнями правління “Єврейського еміграційного товариства” зареєстрованого в м. Києві про призначення уповноважених товариств в Подільській губернії за клопотанням Карла Тхоржевського, 1909 р., 285 арк.
272. Спр. 42. За клопотанням жителів м. Кам’янця Іделя Бруна, Кожія Спектора, Шльоми Мельтана про відкриття Кам’янець-Подільського товариства взаємної допомоги бідним євреям-ремісникам, 163 арк.
273. Спр. 43. Листування жителів с. Жванця Кам’янецького повіту лікаря Аврама Янкелевича Бондаря, Хотинського міщанина Сруля Вольфома Мошковича та інш. Про створення “Товариства взаємодопомоги бідним євреям м. Жванця”, 1910 р., 6 арк.
274. Спр. 44. За клопотанням жителів Проскурова Міхеля Фіша, Арона Гальперіна і інших про реєстрацію товариства “Взаємодопомоги бідним євреям м. Проскурова”, 1911 р., 50 арк.

II. Опубліковані документи і матеріали

Документи і матеріали законодавчого та нормативного характеру

275. Закон України “Про національні меншини в Україні” від 25 червня 1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 36. С. 529.
276. Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 25. С. 283.
277. Закон України “Про громадські об’єднання” від 22 березня 2012 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 1. С. 1.
278. Конституція України. Офіційний текст. Коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина : навч. посіб. 2-е вид., перероб. і доп. / [авт.-укл. М. І. Хавронюк]. Київ : А.С.К., 2003. 384 с.
279. Законы о евреях: Сборник извлечений из Свода законов Российской империи, действующих о евреях постановлений / [сост. А. Н. Гусев]. Харьков : Издание книжного магазина В і А Бирюковых, 1889. 290 с.

280. О высылке жидов из России и о наблюдении, дабы они не вывозили с собою золотых и серебряных Российских денег. Именной, состоявшийся в Верховном тайном совете. 1727. Апреля 26 // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. – 1. Санкт-Петербург : Тип. Его императорского величества канцелярии, 1830. Т. 7. №5063. С. 782.
281. О предоставлении евреям прав гражданства в Екатеринославском наместничестве и Таврической области. Именной данный Сенату. Декабря 23 // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. – 1. Санкт-Петербург : Тип. Его императорского величества канцелярии, 1830 г. Т. 23. № 17006. С. 287.
282. О устройстве Евреев. Высочайше утвержденное Положение. 1804. Декабря 9 // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. – 1. Санкт-Петербург : Тип. Его императорского величества канцелярии, 1830. Т. 28. № 21547. С. 731–737.
283. Высочайше утвержденное Положение о Евреях. Именной, данный Министру Внутренних Дел. 1835 г. Апреля 13 // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. – 2. Санкт-Петербург : Тип. Его императорского величества канцелярии, 1836. Т. 10. № 8054. С. 308–309.
284. Высочайше утвержденное положение о коробочном сборе с Евреев. Именной данный Сенату. 1839. Октября 25 // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. – 2. Санкт-Петербург : Тип. Его императорского величества канцелярии, Санкт-Петербург, 1840. Т. 14. № 12808. С. 786–793.
285. Об участии евреям в Западных губерниях в городских выборах на равнее с христианами. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. – 2. Санкт-Петербург : Тип. Его императорского величества канцелярии, Санкт-Петербург, 1839. Т. 14. № 12486. С. 594–595.
286. О льготах купцам и мещанам Западных губерний. Именной данный Сенату. 1841. Декабря 24. // *Полное собрание законов Российской империи*.

Собр. – 2. Санкт-Петербург : Тип. Его императорского величества канцелярии, Санкт-Петербург, 1842. Т. 16. № 15145. С. 132–133.

287. О учреждении особых училищ для образования Еврейского юношества. Именной данный Министру Народного Просвещения. 1844. Ноября 13. // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. – 2. Санкт-Петербург : Тип. Его императорского величества канцелярии, Санкт-Петербург, 1845. Т. 19. № 18420. С. 764 – 766.

288. О подчинение евреев в городах и уездах общему управлению, с уничтожением еврейских кагалов: Высочайше утвержденное положение. 1844. Декабря 19. // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. – 2. Санкт-Петербург : Тип. Его императорского величества канцелярии, Санкт-Петербург, 1845. Т. 19. № 16546. С. 887–890.

289. О переходе Евреев, состоящих на рекрутской очереди, в сословие земледельцев: Высочайше утвержденное мнени Государственного Совета. 1847. Мая 12 // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. – 2. Санкт-Петербург : Тип. Его императорского величества канцелярии, Санкт-Петербург, 1848. Т. 22. № 21209. С. 459.

290. Высочайше утвержденные временные правила о разборе евреев. Именной указ, данный Сенату. 1851. Ноября 23 // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. – 2. Санкт-Петербург : Тип. Его императорского величества канцелярии, Санкт-Петербург, 1853. Т. 26. № 25766. С. 130–135.

291. О взимании с Еврейских обществ за каждого рекрута, оставшегося к назначенному сроку в недоимке, сверх недостающего, еще трех человек с тех же самых обществ. Именной, данный Сенату 1851. Января 11 // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. – 2. Санкт-Петербург : Тип. Его императорского величества канцелярии, Санкт-Петербург, 1851. Т. 25. № 24768. С. 319.

292. О взимании с Еврейских обществ по одному взрослому рекруту за каждые две тысячи рублей серебром податных недоимок. Сенатский, по Высочашему повелению. 1852. Апреля 16 // *Полное собрание законов*

Российской империи. Собр. – 2. Санкт-Петербург : Тип. Его императорского величества канцелярии, Санкт-Петербург, 1853. Т. 27. № 26177. С. 279–280.

293. О праве Евреев на жительство в селах и деревнях, в черте оседлости, и относительно содержания ими оброчных статей и других хозяйственных заведений, где производится продажа или выделка горячих напитков. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета 1855. Декабря 5 // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. – 2. Санкт-Петербург : Тип. Его императорского величества канцелярии, Санкт-Петербург, 1856. Т. 30. № 29902. С. 714–715.

294. О воспрещении Евреям заниматься с 1857 года продажей питей в двухверстной городской черте. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета. 1855. Июня 13 // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. – 2. Санкт-Петербург : Тип. Его императорского величества канцелярии, Санкт-Петербург, 1856. Т. 30. № 29407. С. 419.

295. О даруемых евреям облегчениям по исполнению рекрутской повинности. Именной, данный Сенату. 1856. Августа 26 // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. – 2. Санкт-Петербург : Тип. Его императорского величества канцелярии, Санкт-Петербург, 1857. Т. 31. № 30888. С. 807–808.

296. О обязанности купцов Евреев участвовать в платеже мещанских податей и повинностей за умерших в мещанстве родственников их и вообще за убылых, престарелых, убогих и увечных Евреев мещан. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета. 1856. Ноября 5 // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. – 2. Санкт-Петербург : Тип. Его императорского величества канцелярии, Санкт-Петербург, 1857. Т. 31. № 31105. С. 979–980.

297. О предоставлении евреям-купцам 1-й гильдии и евреям – иностранным подданным права жительства и торговли, вне черты постоянной оседлости евреев. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета. 1859. Марта 16 // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. – 2. Санкт-Петербург : Тип. Его императорского величества канцелярии, Санкт-Петербург, 1861. Т. 34. № 34248. С. 206–207.

298. О правилах для обучения детей евреев. Высочайше утвержденное положение Комитета об устройстве евреев, объявленное Сенату министром юстиции. 1859. Мая 4 // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. – 2. Санкт-Петербург : Тип. Его императорского величества канцелярии, Санкт-Петербург, 1861. Т. 34. № 34461 С. 422.
299. О преимуществах евреев, получивших образование, а равно служащих при еврейских учебных заведениях. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета. 1861. Ноября 27 // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. – 2. Санкт-Петербург : Тип. Его императорского величества канцелярии, Санкт-Петербург, 1861. Т. 36. № 37684. С. 509–510.
300. О предоставлении евреям права приобретать земли и угодья, принадлежащие помещичьим имениям, в коих обязательные отношения крестьян и владельцев прекращены. Высочайше утвержденное положение Комитета об устройстве евреев. 1862. Апреля 26. // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. – 2. Санкт-Петербург : Тип. Его императорского величества канцелярии, Санкт-Петербург, 1865. Т. 37. №38214. С. 372–373.
301. О правах Евреев на питейную продажу и арендование винокуренных заводов. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета. 1863. Марта 18 // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. – 2. Санкт-Петербург : Тип. Его императорского величества канцелярии, Санкт-Петербург, 1866. Т. 38. № 39386. С. 230–231.
302. Положение о губернских и уездных земских учреждениях. Именной указ, данный Сенату. 1864. Января 1 // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. – 2. Санкт-Петербург : Тип. Его императорского величества канцелярии, Санкт-Петербург, 1867. Т. 39. № 40457. С. 1–14.
303. О воспрещении евреям приобретать от помещиков и крестьян земли в губерниях, подведомых Виленскому и Киевскому генерал-губернаторам. Именной объявленный Сенату Министром юстиции. 1864. Июля 10. // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. – 2. Санкт-Петербург : Тип. Его

императорского величества канцелярии, Санкт-Петербург, 1867. Т. 39. № 41039. С. 573–574.

304. О дозволении евреям механикам, винокурам, пивоварам и вообще мастерам и ремесленникам проживать повсеместно в Империи. Именной указ, данный Сенату. 1865. Июня 28 // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. – 2. Санкт-Петербург : Тип. Его императорского величества канцелярии, Санкт-Петербург, 1867. Т. 40. № 42264. С. 692–703.

305. Положение об устройстве отставных и бессрочно-отпускных нижних чинов. Именной указ, данный Сенату. 1867. Июня 25 // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. – 2. Санкт-Петербург : Тип. Его императорского величества канцелярии, Санкт-Петербург, 1867. Т. 42. № 44745. С. 997–1004.

306. Обзор ныне действующих исключительных законов о евреях, состоящих в подданстве России. Тип. М. М. Стасюлевича. Санкт-Петербург, 1883. 89 с.

307. О разрешении евреям быть арендными содержателями или управителями мельниц и заводов, состоящих при имениях в Западных губерниях. Высочайше утвержденное положение комитета Министров. 1867. Декабря 8 // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. – 2. Санкт-Петербург : Тип. Его императорского величества канцелярии, Санкт-Петербург, 1871. Т. 43. № 45257. С. 381.

308. Высочайше утвержденное Городовое Положение. Именной указ, данный Правительствующему Сенату. 1870. Июня 16(28) // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. – 2. Санкт-Петербург : Тип. Его императорского величества канцелярии, Санкт-Петербург, 1874. Т. 45. № 48498. С. 821–839.

309. О порядке разрешения раздробительной продажи крепких напитков в селениях в черте усадебной оседлости, объ ограничении прав евреев на питейную торговлю и об устройстве постоянных дворов в городах. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета. 1874. Мая 14 // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. – 2. Санкт-Петербург : Тип. Его

императорского величества канцелярии, Санкт-Петербург, 1876. Т. 49. № 5524. С. 773.

310. Высочайше утвержденное положение о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойства. Положение комитета Министров, Высочайше утвержденное. 1881 Августа 14 // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. – 3 Санкт-Петербург : Тип. Его императорского величества канцелярии, Санкт-Петербург, 1885. Т. 1. № 350. С. 261–266.

311. О приведении в действие Временных правил о евреях. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров. 1882. Мая 3 // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. – 3 Санкт-Петербург : Тип. Его императорского величества канцелярии, Санкт-Петербург, 1886. Т. 2. № 854. С. 181.

312. Об установлении правил относительно приобретения в собственность залога и арендования в 9 Западных губерниях земельных имуществ вне городов и местечек расположенных. Именной, данный Сенату. 1884. Декабря 27 // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. – 3 Санкт-Петербург : Тип. Его императорского величества канцелярии, Санкт-Петербург, 1887. Т. 4. № 2633. С. 602–604.

313. О введении в действие нового Положения о губернских и уездных земских учреждений. Именной, высочайший указ данный Сенату. 1890. 12 июня // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. – 3 Санкт-Петербург : Тип. Его императорского величества канцелярии, Санкт-Петербург, 1893. Т. 10. № 6922. С. 465.

314. Высочайше утвержденное Городовое положение. Мнение Государственного Совета, Высочайше утвержденное. 1892. 11 июня *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. – 3 Санкт-Петербург : Тип. Его императорского величества канцелярии, Санкт-Петербург, 1895. Т. 12. № 708. С. С. 430 – 456.

315. О введении казенной продажи питей в некоторых местностях Империи. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета. 1895. Мая 26 // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. – 3 Санкт-Петербург : Тип. Его императорского величества канцелярии, Санкт-Петербург, 1895. Т. 15. № 11620. С. 271.
316. Об изменении Временных правил 3 мая 1882 года о жительстве евреев вне городов и местечек. 1903. Мая 10 // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. – 3 Санкт-Петербург : Тип. Его императорского величества канцелярии, Санкт-Петербург, 1905. Т. 23. № 22933. С. 493–494.
317. Об укреплении начал веротерпимости. Именной Высочайший указ, данный Сенату. 1905. Апреля 17 // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. – 3 Санкт-Петербург : Тип. Его императорского величества канцелярии, Санкт-Петербург, 1908. Т. 25. Отд. I. 1905. № 26125. С. 257–262.
318. Об установлении процентных норм для приема в учебные заведения лиц иудейского исповедания. Высочайше утвержденное положение Совета министров. 1908. Сентября 16 // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. – 3 Санкт-Петербург : Тип. Его императорского величества канцелярии, Санкт-Петербург, 1911. Т. 28. Отд. I. № 31008. С. 720.
319. Об условиях приема евреев в средние учебные заведения. Высочайше утвержденное положение Совета министров. 1909. Августа 22 // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. – 3 Санкт-Петербург : Тип. Его императорского величества канцелярии, Санкт-Петербург, 1912. Т. 29. Отд. I. № 32501. С. 723.
320. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения Алексея Михайловича до настоящего времени, от 1649-1873 гг. Извлечение из Полных Собраний Законов Российской империи / [сост. В. О. Лаванда]. Санкт-Петербург : Тип. К. В. Трубникова, 1874. 1158 с.
321. Сборник действующих узаконений прав евреев на жительство и производство торговли в Российской империи, с сенатскими и министерскими

разьяснениями / [сост. канд. права Н. И. Арефа]. Санкт-Петербург : Тип. Контрагенства, 1895. 171 с. (Издание Книгоиздательства А.Н. Морозова).

Збірники документів та матеріалів

322. Адрес-календарь Подольской губернии / [сост. А. Крылов]. Каменец-Подольск : Изд. Подгубстаткома, 1904. 357 с.
323. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссией для разбора древних актов состоящий при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе : в 8 ч., 35 т. Киев : Тип. Н.Т. Корчак-Новицкого, 1886. Ч. 7. Т. I. Акты о заселении Юго-Западной России. Сост. В. Б. Антонович. 747 с.
324. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссией для разбора древних актов состоящий при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев : Тип. Н.Т. Корчак-Новицкого, 1890. Ч. 5. Т. 2. Акты о заселении Юго-Западной России. 860 с.
325. Атлас народонаселения Западно-Русского края по исповеданиям / сост. при МВД, в канцелярии зав. устройством православ. церквей в зап. губерниях / [сост. А. Ф. Риттих]. Санкт-Петербург : Изд. 2-е, испр. и доп. Тип. В. Велинга, 1864. [2] с., [16] л. карт, табл.
326. Еврейское население СССР: Материалы и исследования. Москва, 1927–1928. Вып. 1–2. 320 с.
327. Єврейські політичні партії і рухи в Україні в кінці XIX – XX століття: документи і матеріали. Київ, 2002. 280 с.
328. Збірник праць єврейської історико-археографічної комісії (під головуванням академіка А. Є. Кримського). Київ, 1929. Т. 2.
329. Звіти Подільських губернаторів (кінець 1860-х – середина 1880-х рр.) : збірка документів / [авт.-упоряд.: Ю. С. Земський, В. В. Дячок]. Хмельницький : ХНУ, 2007. 127 с.
330. Національні відносини в Україні у XX ст.: збірник документів і матеріалів / [упоряд.: М. І. Пінчук та ін.]; НАН України. Київ : Наукова думка, 1994. 558 с.

331. Національні процеси в Україні. Історія і сучасність: документи і матеріали : довідник у 2 ч. / [ред. В.Ф. Панібудьласка; упоряд.: І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка]. Київ : Вища школа, 1997. Ч. I–II.

Статистичні матеріали

332. Вейцблїт І. І. Рух єврейської людності на Україні періоду 1897–1926 рр. [Ін-т єврейської культури при ВУАН (соціально-економічна секція)]. Київ : Пролетар, 1930. 175 с.

333. Весь Юго-Западный край на 1913 год. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. 1-е изд. / [сост. М. В. Довнар-Запольский]. Киев, 1913. 1094 с.

334. Весь Юго-Западный край: Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губерниях Киевской, Подольской и Волынской / [под ред. Н. П. Струца]. Киев : Издание Компанейца, 1906. 797 с.

335. Военно-статистический сборник. Вып. IV. Россия. Составлен офицерами Генерального штаба под общей редакцией Н. Н. Обручева : Военная тип. Санкт-Петербург, 1871. 922 с.: табл.

336. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [сост. Фритче]. Санкт-Петербург : Тип. Департамента генерального штаба, 1849. Т. X. Ч. 2 : Подольская губерния. 256 с.

337. Воронин А. Ф. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае. Киев : Унив. тип., 1873. 52 с.

338. Всеподданнейший отчет Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора. Киев, 1901. 17 с.

339. Вся Россия: Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. Москва : Изд. А. С. Суворина, 1897. 560 с.

340. Географическо-статистический словарь Российской империи / [Сост. Семенов П.] Санкт-Петербург : Тип. В. Безобразова и Комп., 1873. 867 с.

341. Городские поселения в Российской империи / [сост. по приказу МВД]. Санкт-Петербург : Тип. В. Вульфа, 1864. Т. 5. С. 24–25.
342. Гульдман В. К. Движение населения в Подольской губернии (1872–1886) / [Сост. В. К. Гульдман]. Каменец-Подольск : Тип. Подольского губернского правления, 1888. 64 с.
343. Гульдман В. К. Отчет Подольского губернского статистического комитета. Каменец-Подольский : Тип. Подольского губернского правления, 1888. 382 с.
344. Гульдман В. К. Отчет Подольского губернского статистического комитета за 1886 год. Каменец-Подольский : Тип. Подольского губернского правления, 1888. 165 с.
345. Гульдман В. К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. Каменец-Подольский : Тип. Подольского губернского правления, 1889. 510 с., табл., карт.
346. Гульдман В. К. Населенные места Подольской губернии. Алфавитный перечень населенных пунктов губернии с указанием некоторых справочных о них сведений. Каменец-Подольск, 1893. 636 с.
347. Гульдман В. К. Подольский адрес-календарь. Каменец-Подольский : Под. губ. стат. комитет, 1895. VIII. 452 с.
348. Гульдман В. К. Справочная книжка Подольской губернии. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1900. 400 с.
349. Гульдман В. К. Поместное землевладение в Подольской губернии : настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаторов : Тип. Подольского губернского правления, 1903. 861 с.
350. Глинский А. Национальные меньшинства на Украине. Харьков, 1931. 175 с.
351. Данильченко И. Статистические сведения о Подольской губернии за 1863–1864 гг. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1865. 86 с.
352. Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1869. 54 с.

353. Демьяненко А. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862–1863 гг. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1865. 130 с.
354. Еврейское землевладение в Российской империи вне городов, посадов и местечек в 1900 г. *Временник Центрального статистического комитета МВД*. Санкт-Петербург, 1901. № 49. С. 29–38.
355. Еврейское население и землевладение в Юго-Западных губерниях Европейской России, входящих в черту еврейской оседлости / [ред. В. А. Аленицын]. Санкт-Петербург, 1884. 80 с.
356. Еврейское статистическое общество. Еврейское население России по данным переписи 1897 г. и по новейшим источникам. Петроград : Тип. акц. о-ва Кадима, 1917. X, 76. [1] с.: табл.
357. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1906–1907 гг. / [сост. М. А. Толпигиным]. Киев, 1908. 297 с.
358. Занятия населения Украины по данным Первой Всероссийской переписи 1897 г. Харьков : Изд. ЦСУ УССР, 1922. 95 с.
359. Кеппен П. Девятая ревизия: исследование о числе жителей в России в 1951 г. [соч.] Петра Кеппена д. чл. Имп. Акад. Наук, д-ра философии, магистра правоведения. России по девятой народной переписи. Тип. Имп. Акад. наук. Санкт-Петербург, 1857. 298 с., 30 см.
360. Кеппен П. И. Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России. Тип. Имп. Акад. наук. Санкт-Петербург, 1861. 510 с.
361. Кичаев А. М. Современное состояние еврейских местечек и перспективы их экономического оздоровления / [под ред. Я. Рубинова]. Каменец-Подольский, 1929. 67 с.
362. Книжка отчет о деятельности еврейского эмиграционного общества за 1911 г. Киев : Типография работник. 76 с.
363. Крылов А. Населенные места Подольской губернии. Каменец-Подольск : Тип. Подольского губернского правления, 1905. 563 с.

364. Лебедин М. О. О племенном составе народонаселения Западного края Российской империи / [Записки Императорского Русского географического общества]. Санкт-Петербург, 1861. Кн. 3. С. 143-144.
365. Материалы для исследования Подольской губернии в статистическом и хозяйственном отношении. Каменец-Подольск : Тип. Подольского губернского правления, 1873. 258 с.
366. Материалы для истории антиеврейских погромов в России. Т. 2: Восьмидесятые годы (15 апреля 1861 г. – 29 февраля 1882 г.) / [под общей ред. и со вступ. статьей Г. Я. Красного-Адмони. Петроград]. Москва, 1923. 342 с.
367. Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий по данным Первой Всеобщей переписи населения 1897 г. / [под. ред. Н. А. Троицкого]. Санкт-Петербург, 1905. 170 с.
368. Обзор Подольской губернии за 1870 г. Приложение к ежегодным отчетам Подольского губернатора. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1871. 286 с.
369. Обзор Подольской губернии за 1875 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1876. 19 с. + 10 вед.
370. Обзор Подольской губернии за 1880 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1881. 28 с. + 9 вед.
371. Обзор Подольской губернии за 1881 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1882. 33 с. + 9 вед.
372. Обзор Подольской губернии за 1882 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1883. 48 с. + 9 вед.

373. Обзор Подольской губернии за 1883 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1884. 51 с. + 9 вед.
374. Обзор Подольской губернии за 1884 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1885. 57 с. + 10 вед.
375. Обзор Подольской губернии за 1885 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1886. 124 с. + 12 вед.
376. Обзор Подольской губернии за 1886 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1887. 137 с. + 12 вед.
377. Обзор Подольской губернии за 1887 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1888. 144 с. + 12 вед.
378. Обзор Подольской губернии за 1888 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1889. 141 с. + 12 вед.
379. Обзор Подольской губернии за 1889 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1890. 124 с. + 12 вед.
380. Обзор Подольской губернии за 1890 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1891. 142 с.
381. Обзор Подольской губернии за 1891 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1892. 155 с. + 12 вед.
382. Обзор Подольской губернии за 1892 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1893. 181 с. + 13 вед.

383. Обзор Подольской губернии за 1893 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1894. 171 с.
384. Обзор Подольской губернии за 1894 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1895. 183 с. + 13 вед.
385. Обзор Подольской губернии за 1895 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1896. 206 с. + 13 вед.
386. Обзор Подольской губернии за 1896 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1897. 204 с. + 12 вед.
387. Обзор Подольской губернии за 1897 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1898. 171 с. + 12 вед.
388. Обзор Подольской губернии за 1898 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1899. 197 с. + 12 вед.
389. Обзор Подольской губернии за 1899 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1900. 252 с. + 13 вед.
390. Обзор Подольской губернии за 1900 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1901. 230 с. + 13 вед.
391. Обзор Подольской губернии за 1901 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1902. 215 с. + 23 вед.
392. Обзор Подольской губернии за 1902 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1903. 212 с. + 13 вед.

393. Обзор Подольской губернии за 1903 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1904. 195 с. + 23 вед.
394. Обзор Подольской губернии за 1904 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1905. 188 с. + 13 вед.
395. Обзор Подольской губернии за 1905 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1906. 164 с. + 13 вед.
396. Обзор Подольской губернии за 1906 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1907. 175 с. + 13 вед.
397. Обзор Подольской губернии за 1907 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1908. 159 с. + 13 вед.
398. Обзор Подольской губернии за 1908 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1909. 159 с. + 13 вед.
399. Обзор Подольской губернии за 1909 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1910. 170 с. + 22 вед.
400. Обзор Подольской губернии за 1910 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1911. 159 с. + 23 вед.
401. Обзор Подольской губернии за 1911 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1912. 171 с. + 32 вед.
402. Обзор Подольской губернии за 1912 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1913. 175 с. + 35 вед.

403. Общество по распространению просвещения между евреями в России. Отчет Киевского отделения Общества по распространению просвещения между евреями в России за 1904, 1905 и 1906 гг. Киев : Тип. Петра Барского, 1907. 74 с.
404. Отчет губернского статистического комитета за 1886 год. Каменец-Подольский : Под. губ. стат. Комитет, 1888. 106 с.
405. Отчет общества пособия бедным евреям г. Могилева-Подольского “Эзрас-Хайлимь” за 1915–1916 гг. Могилев-Подольский : Тип. А. Пикайзина, 1918. 24 с.
406. Отчёт о деятельности еврейского эмиграционного общества за 1911 г. Киев : Типография “Работник”. 1912. №1. 122 с.
407. Отчет общества пособия бедным евреям г. Могилева-Подольского “Эзрась-Хоймимь”. Могилев-Подольский : Тип. А. Пикайзина, 1916. 25 с.
408. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1895–96 гг. Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1896. Ч. 1. 380 с.
409. Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год. Каменец-Подольск : Ред. “Подол. Губ. Ведомостей”, 1859. 184 с.
410. Памятная книжка Министерства народного просвещения на 1865 год. Санкт-Петербург, 1865. 584 с.
411. Памятная книжка Подольской губернии на 1885 год. Адрес-календарь и статистическо-справочные сведения. Каменец-Подольский : Тип. Губернского правления, 1885. 115 с.
412. Памятная книжка Подольской губернии на 1908 год. Издана инспектором народных училищ 1-го района Подольской губернии. Каменец-Подольский : Тип. Кенигсберга и Фитермана, 1908. 216 с.
413. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год / [сост. В. В. Филимонов]. Каменец-Подольский : Под. губ. стат. комитет, 1911. 218 с.
414. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Изд. Центрального стат. Комитета Мин. Внутр. Дел / [под ред. Н. А. Тройницкого]. Т. XXXII. Подольская губерния. Санкт-Петербург : Слово, 1904. 286 с.

415. Подольская губерния. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Санкт-Петербург : Тип. В. Киршбаума, 1903. 601 с.
416. Prusiewicz A. Kamieniec Podolski: Szkic historyczne I topograficzny. Kijow; Warszawa, 1915. 128 s.
417. Пустоход П. Демографічні особливості людності України наприкінці XIX – на початку XX віку. *Праці демографічного інституту* : демографічний зб. Київ, 1926. Т. 4. С. 1–68.
418. Ролле И., Демяненко А. Статистическое описание Подольской губернии. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1866. 65 с.
419. Саченко С. Статистические очерки Подолии. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1906. 215 с.
420. Сборник материалов об экономическом положении евреев в России Санкт-Петербург : Издания еврейского колонизационного общества. Тип. Север, 1904. Т. 1. 410 с.
421. Сборник сведений о Подольской губернии. Издание Подольского статистического комитета. Каменец-Подольск, 1882. Вып. 2 : Тип. Подольского губернского правления. 151 с.
422. Сборник сведений о Подольской губернии. Издание Подольского статистического комитета. Каменец-Подольск, 1884. Вып. 1. : Тип. Подольского губернского правления. 102 с.
423. Список фабрик и заводов Российской империи / [под ред. В. Е. Варзара]. Санкт-Петербург, 1912. 314 с.
424. Справка по вопросу о правовом положении евреев в России / [Сост. канцелярией Совета Министров с грифом “секретно”]. Б.м. і р.в. 172 с.
425. Станкевич И. С. Адрес-календарь Подольской губернии. Каменец-Подольск : Под. губ. правление, 1909. 404 с.
426. Статистические сведения о Подольской губернии за 1865 и 1866 годы / [Труды Подольского губернского статистического комитета]. Каменец-Подольский : Подольский губернский статистический комитет, 1869. 282 с.

427. Столпянский Н. П. Девять губерний Западно-Русского края в топографическом, географическом, статистическом и историческом отношениях. Изд. В. Дерикера. Санкт-Петербург : Тип. Гогенфельдена и К, 1866. 200 с. 1 л. к.
428. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом собранные Чубинским П. П. : в 7 т. Санкт-Петербург : Тип. К. В. Трубникова. Т. 7. 608 с., табл.
429. Труды Подольского губернского статистического комитета за 1865 и 1866 г. Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1869. 282 с.
430. Труды губернских комиссий по еврейскому вопросу: сборник трудов. Санкт-Петербург : Тип. МВД, 1884. Ч. II. 1382 с.
431. Устав Общества пособия больным евреям под названием “Линас Гацедек”, г. Гайсин. Под. губ. Гайсин : Тип. У. П. Шварцмана, 1911. 12 с.
432. Устав еврейского Эмиграционного Общества. Киев : Тип. “Работник”, 1911. 14 с.
433. Юго-Западный край в экономическом отношении. Киев, 1913. 413 с.
434. Ярошевич А. И. Очерки экономической жизни Юго-Западного края. Киев : Тип. ун-та св. Владимира, 1908. Вып. I. 180 с.

Мемуарна література

435. Антонюк О. М. Євреї у Жмеринці. *Без минулого немає майбутнього: із історії м. Жмеринка. Вінниця* : Нілан-ЛТД, 2013. 280 с.
436. Вайштейн С. Моя Винница. Norderstedt : Books on Demand, 2014. 592 с.
437. Вигоднер Э. Старые стены напоминают. *Винницкая Иерусалимка*. 1999. № 5. С. 2–3.
438. Забужанский И. Еврейская Винница: забвение или будущее. *Винницкая Иерасулимка*. 2011. №. 4. С.1.

439. Кельнер В. Е. Евреи, которые жили в России. *Евреи в России: XIX век* / [вступ. статья, сост., подгот. текста и комент. В. Е. Кельнера]. Москва : Новое лит. обозр., 2000. С. 1–26.
440. Паперна А. И. Из Николаевской эпохи. *Евреи в России: XIX век* / [вступ. статья, сост., подгот. текста и комент. В. Е. Кельнера]. Москва : Новое лит. обозр., 2000. С. 27–403.
441. Слиозберг Г. Б. Дела давно минувших дней. *Евреи в России: XIX век* / [вступ. статья, сост., подгот. текста и комент. В. Е. Кельнера]. Москва : Новое лит. Обозр., 2000. С. 247–519.
442. Хандрос Б. Местечко, которого нет. Штетл. Киев : Альтерпрес, 2002. Ч. I. 368 с.
443. Шендерович А. Мой штетл Жмеринка. *Подільський єврейський альманах*. 2011. № 7. С. 55–60.
444. Шнайдер И. Воспоминание о Хедере. *Еврейская школа*. 1993. № 1. С. 63–66.

Періодичні видання

445. [Без названия] Экономическая жизнь Подолии (г. Винница). 1913. № 7.
446. [Без названия] Экономическая жизнь Подолии. 1913. №8, 9.
447. [Без названия] Экономическая жизнь Подолии. 1914. № 1.
448. [Без названия] Экономическая жизнь Подолии. 1914. № 11.
449. Экономическая жизнь Подолии. 1914. № 20
450. [Без названия] Экономическая жизнь Подолии. 1915. № 15.
451. Галант И. В. Как относился к еврейским погромам киевский генерал-губернатор Дрентельн. *Еврейский вестник* : сборник. Ленинград, 1988. С. 180–185.
452. Гец Ф. Организация еврейской общины. *Восход*. 1905. Кн. 4 (апрель). С. 64–85; 5 (май). С. 63–78; Кн. 6 (июнь). С. 57–73.
453. Драгоманов М. П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае. *Вестник Европы*. Киев, 1875. Т. 4. С. 9–25, 133–149.

454. Житецкий И. Смена народностей в Южной России: историко-этнографические заметки. *Киевская старина*. 1883. Т. VI. С. 399–452.
455. Житецкий И. Евреи в Южной России. Формы труда у евреев в Южной России: историко-этнографические заметки. *Киевская старина*. 1907. №7 (июль–август). С. 1–45.
456. Зельцер А. Погром в Балте. *Вестник еврейского университета в Москве*. 1996. №3. С. 40–61.
457. Иванов А. Еврейский вопрос и высшее образование в России (конец XIX – начало XX вв.). *Вестник еврейского университета в Москве*. Москва, 1994. № 1. С. 35–51.
458. Климишина З. Краткое описание сведений о евреях Юго-Западного Подолия и привлечении их к исполнению воинской повинности (XIX – нач. XX вв.). *Ткума*. 2005. № 9. Сентябрь. С. 5–9.
459. Коробков Х. Еврейская рекрутчина в царствование Николая I. *Еврейская старина*. Москва, 1913. №6. С. 70–85.
460. Личков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 г. *Киевская старина*. 1905. №10. С. 317–366.
461. Недельная хроника Восхода. 1891. № 1.
462. Приходы и церкви Подольской епархии / [под ред. Е. И. Сецинского / Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета]. Каменец-Подольськ, 1901. Т. IX. 1100 с.
463. Прусевич А. Н. Евреи земледельцы – кустари Подольской губернии. Экономический очерк. *Экономическая жизнь Подолии*. 1913. № 7. С. 7–24.
464. Prusiewicz O. Kamieniec Podolski. Szkic historyczny. *Naklad ksiegarni Leona Idzikowskiego*. Kijow; Warszawa, 1915. 128 s. Библиог. Р. 109–120.
465. Прусевич А. Н. Очерки местного самоуправления. *Подольский хозяин* (г. Винница). 1915. № 9–10.
466. Стопневич Б. Промышленность и сельское хозяйство Подолии. *Экономическая жизнь Подолии*. 1914. № 1. С. 10–20.
467. Подольские губернские ведомости (г. Каменец-Подольск). 1898. № 62.

468. [Без названія] Подольские губернские ведомости. 1908. № 5.
469. [Без названія] Подольские губернские ведомости. 1908. № 20.
470. [Без названія] Подольский еврейский альманах (г. Винница). 2003. № 3.
471. [Без названія] Подольский еврейский альманах. 2004. № 4.
472. [Без назви] Подільський єврейський альманах. 2000–2004.

Монографії, статті, наукові публікації

473. 100 еврейских местечек Украины. Вып 1: Подолия с 111 иллюстрациями. 17 картами-планами: исторический путеводитель / [Иерусалимский центр документирования наследия диаспоры, Ин-т исследований еврейской диаспоры при Петербургском еврейском университете; авт.-сост.: Вениамин Лукин, Борис Хаймович. 2-е изд., испр. и доп]. Харків : Тарбут Лаам; Иерусалим; Санкт-Петербург : Изд-во Петерб. Еврейского ун-та, 1997. 256 с.
474. 100 еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель. Вып 2: Подолия. Санкт-Петербург : Издатель Александр Гершт, 2000. 704 с.
475. Авинери Ш. Происхождение сионизма. Основные направления в еврейской политической мысли. Москва : Мосты культуры, 2004. 430 с.
476. Алексеев А. Общественная жизнь евреев, их нравы, обычаи и предрассудки, с приложением биографии автора. Новгород : Тип. Новгородск. губ. правления, 1868. 180 с.
477. Андросова В. Хасидські династії в контексті відродження іудаїзму в Україні. *Українське релігієзнавство*. 2000. № 53. С. 92–105.
478. Ашер А. Погроми 1905 року: самочинність чи заплановане насильство? *Філософська і соціологічна думка*. 1994. №5–6. С. 185–194.
479. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ – ХХ ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 1993. 480 с.
480. Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. Хмельницький : Доля, 1995. 255 с.

481. Баженов Л. В. До проблеми заселення євреями Поділля (XI-XVIII ст.). *Краєзнавець Хмельниччини: науково-краєзнавчий збірник* / [гол. ред. Л. В. Баженов]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т імені І. Огієнка, 2013. Вип. 5. С. 34–31.
482. Бармак М. В. Законодавче врегулювання життєдіяльності єврейського населення Волинської губернії (перша половина XIX ст.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне : РДГУ, 2006. Вип. 8. С. 84–88.
483. Барсов Н. П. Школы на Волыни и Подолии. Санкт-Петербург : Тип. Морского министерства, 1863. 156 с.
484. Батюшков П. Н. Подолия. Историческое описание. Санкт-Петербург : Тип. Товарищества “Общест. Польза”, 1891. 264 с., примеч. 88 с., илл., 4.
485. Безаров О. Т. Влада та єврейські погроми в Росії 1881–1882 рр. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету* : зб. наук. праць. Рівне : РДГУ, 2001. Вип. 2. С. 137–146.
486. Безаров О. Т. Загострення єврейського питання в Росії за часів Олександра III: урядові підходи до розв'язання проблеми. *Історико-політичні проблеми сучасного світу* : зб. наук. статей. Чернівці : Рута, 2002. Т. 9. С. 233–242.
487. Безаров О. Т. Єврейське питання в Російській імперії у 1881–1894 роках: еволюція державної політики : монографія. Чернівці : Наші книги, 2010. 320 с.
488. Безаров О. Т. К вопросу о причинах пересмотра правительственной идеологии в еврейском вопросе в 1881–1882 гг. в России. *Материалы девятой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике*. Москва : Пробел, 2002. Ч. 3. С. 72–85.
489. Безаров О. Т. Особливості правового становища єврейського населення Росії останньої чверті XIX ст. *Наукові записки Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Оіном, 2003. Т. 11. С. 328–338.

490. Безаров О. Т. Соціально-економічні аспекти “єврейського питання” в Російській імперії другої половини ХІХ століття. *Питання історії нового та новітнього часу* : зб. наук. статей. Чернівці : ЧДУ, 1999. Вип. 6. С. 231–241.
491. Беленький М. С. Что такое талмуд. Очерк истории и мировоззрения талмуда и современный иудаизм. 2-е изд., доп. Москва : Наука, 1970. 215 с.
492. Беренштейн О. Євреї в Україні. *Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність* / [за ред. В. І. Наулко]. Київ : Гол. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. С. 247–273.
493. Берлин И. Исторические судьбы еврейского народа на территории русского государства. Санкт-Петербург : Тип. Еврейская историческая библиотека, 1919. 200 с.
494. Бикерман И. Черта еврейской оседлости. Санкт-Петербург, 1911. 152 с.
495. Бланк Р. М. Роль еврейского населения в экономической жизни России. Санкт-Петербург : Тип. Первой Санкт-Петербургской трудовой артели, 1908. 64 с.
496. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Київ : Критика, 1998. 334 с.
497. Божевільний В. В. Соціально-етнічний склад населення Подільської губернії в першій половині ХІХ століття. *Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь віки* : зб. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції, м. Хмельницький, 23–24 червня 1999 р. Хмельницький : Поділля, 1999. С. 138–142.
498. Богуцька А. Л. Демографічні та етносоціальні зміни в складі населення Правобережної України: чинники, особливості і тенденції (1795–1856 рр.). *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Історія*. Чернівці : ЧНУ, 2016. № 1. С. 17–23.
499. Богуцька А. Л. Особливості формування міського і містечкового населення Правобережної України наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ ст. *Європейський філософський та історичний дискурс*. Прага, 2016. Вип. 1. Т. 2. С. 24–32.

500. Бойчук Я. А. Кооперативний рух етноменшин в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. *Вісник аграрної історії* : зб. праць. Київ, 2013. Вип 4-5. С. 16–23.
501. Бойчук Я. А. Діяльність благодійних товариств етноменшин на Правобережжі України (1880–1914 рр.). *Вісник аграрної історії* : зб. праць. Київ, 2013. Вип 6–7. С. 32–38.
502. Бойчук Я. А. Правовий статус громадських об'єднань етноменшин в Україні (друга половина XIX – поч. XX ст.). *Вісник аграрної історії* : зб. праць. Київ, 2015. Вип. 13-14. С. 33–44.
503. Борисенко В. Й. Курс української історії: З найдавніших часів до XX століття : навч. посіб. 2-ге вид. Київ : Либідь, 1998. 616 с.
504. Борисевич С. О. Коробковий збір – суто єврейський податок в Російській імперії. *Міжнаціональні відносини в контексті українського державотворення: історія та сучасність* : матеріали міжнарод. “круглого столу”, м. Кам'янець-Подільський, 5 вересня 2001 р. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т, інформ.-вид. від., 2001. С. 96–98.
505. Боровой С. Я. Еврейская земледельческая колонизация в старой России. Политика – идеология – быт. По архивным материалам. Москва : Издание М. и С. Сабашниковых, 1928. 200 с.
506. Бородий А. И. Землевладение и землепользование евреев на территории Правобережной Украины в XIX – нач. XX вв. *Академия знаний: естественно-гуманитарные исследования*. Краснодар : Научно-изд. центр “Академия знаний”, 2014. С. 41–46.
507. Бородий А. І. Єврейське населення в аграрних відносинах Подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. *Український історичний збірник* / [гол. ред. Т. В. Чухліб]. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2007. Вип. 10. С. 115–121.
508. Бородий А. І. Правове забезпечення участі євреїв в аграрних відносинах на території Правобережжя у XIX – на початку XX ст. *Український історичний збірник*. Київ, 2009. Вип. 12. С. 118–123.

509. Бородій А. І. Розміщення та чисельність єврейського населення Правобережної України у XIX – на початку XX ст. *Наукові праці Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. Вип. 2. Ч. 1. С. 37–47.
510. Бромлей Ю. Этносоциальные процессы: теория, история, современность. Москва : Наука, 1987. 323 с.
511. Брук С. И., Кабузан В. М. Этнический состав населения России (1719–1917). *Советская этнография*. 1980. №5. С. 18–25.
512. Бруцкус Б. Д. Профессиональный состав еврейского населения России: по материалам Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года / [сост. Б. Д. Бруцкус ; Еврейс. колонизац. о-во]. Санкт-Петербург : [Тип. “Север”], 1908. 262 с.
513. Вейцблит И. Деражня. Современное еврейское местечко. Москва; Ленинград : Наука, 1929. 78 с.
514. Верменич Я. В. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу : монографія. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. 516 с.
515. Верменич Я. В. Локальна історія як науковий напрям: традиції й новації / [наук. ред. В. А. Смолій; Ін-т історії України, Сектор теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики]. Київ : Ін-т історії України, 2012. 284 с.
516. Верменич Я. В., Андрущук О. В. Зміни адміністративно-територіального устрою України XX – XXI ст. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2014. 182 с.
517. Верменич Я. В. Поняття “Регіональна історія” як структурна модель територіальних досліджень. *Регіональна історія України* : зб. наук. статей. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2008. Вип. 2. С. 9–28.
518. Винниченко В. Єврейське питання на Україні. *Сучасність*. 1992. №8. С. 116–125.

519. Винокурова Ф. З історії єврейської громади України. *Шабат*. 1994. № 16. Січень. С. 4.
520. Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукро-бурякової промисловості. Київ : Друкарня Всеукр. Академії Наук, 1930. Т. II: (1861/62 – 1894/95). 400 с.
521. Воловик В. П. Соціально-економічне становище Поділля наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія* / [за заг. ред. П. С. Григорчука]. Вінниця : Видав. відділ ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського, 2001. Вип. III. С. 56–70.
522. Волощук Ю. Наукові підходи до визначення поняття “національна меншина”. *Науковий часопис НПУ М.П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних відносин*. Київ, 2013. Вип. 12. С. 9–24.
523. Галант И. В. К истории поселения евреев в Польше и Руси и в Подолии в частности. Санкт-Петербург : Тип. А.Е. Ландау, 1897. 30 с.
524. Галант И. В. Черта еврейской оседлости. Москва, 1915. 28 с.
525. Галант І. До історії боротьби з цадикізмом. *Збірник праць Єврейської Історично-археографічної комісії* / [під голов. акад. А. Е. Кримського]. Київ, 1929. Т. 2. С. 313–344.
526. Галант І. До історії ремісничої праці між євреями на Україні. *Збірник праць Єврейської Історично-археографічної комісії* / [під голов. акад. А. Е. Кримського]. Київ, 1929. Т. 2. С. 303–311.
527. Гаухман М. В. Концепція “національних проєктів” у дослідженні національної політики щодо єврейського питання на Правобережній Україні (1905–1914). *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки*. Луганськ, 2010. № 23. С. 190–201.
528. Гаухман М. В. Російська національна політика на Правобережній Україні (1905–1914): чотири національні проєкти в одному політичному просторі.

Дринівський збірник / [Дриновский сборник]. Харків; Софія : Академ. вид-во проф. М. Дринов, 2011. Т. 4. С. 141–150.

529. Гаухман М. В. Російська національна політика щодо єврейського питання в Правобережній Україні (1905–1914). *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки.* Луганськ, 2010. № 19. С. 166–177.

530. Геринович В. О. Євреї в Кам'янці (До історії заселення Кам'янецьчини) *Краєзнавство.* 1929. №3–10. С. 44 – 48.

531. Гессен Ю. И. Евреи в России. Очерки общественной, правовой и экономической жизни русских евреев. Санкт-Петербург : Типо-литограф. А. Г. Розена, 1906. 471 с.

532. Гессен Ю. Закон и жизнь. Как созидались ограничительные законы о жительстве евреев в России. Санкт-Петербург, 1911. 187 с.

533. Гессен Ю. История еврейского народа в России : в 2-х т. Москва; Иерусалим, 1993. Т. I. 234 с.; Т. 2. 239 с.

534. Гессен Ю. К истории коробочного сбора в России. Санкт-Петербург, 1911. 78 с.

535. Гессен Ю., Пасманник Д. Погромы в России. *Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем / [изд. общества для научных еврейских изданий и издательства Брокгауза и Ефрона].* Санкт-Петербург, 1912. Т. 12. С. 611–622.

536. Гепштейн С. К. Экономическая структура еврейского населения России. Санкт-Петербург : Тип. “Грамотность”, 1906. 36 с.

537. Гительман Ц. Беспоконный век. Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней / [авториз. пер. с англ. А. Б. Каменскиц]. Москва : Новое лит. обозрение, 2008. 391 с.

538. Глушковецкий А. Л. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у державних Думах Російської імперії: монографія. Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О.А., 2010. 400 с.

539. Глушковецький А. Л. Євреї Подільської губернії у контексті виборів до I та II Державних Дум Російської імперії. *Єврейське краєзнавство та колекціонування* : зб. наук. праць / [редкол.: Л. Фінберг та ін.]. Київ : [б.в.], 2005. С. 44–50.
540. Городецький С. Сільське господарство Поділля перед світовою війною. Вінниця : Кабінет виучування Поділля, 1929. 210 с.
541. Григор'єв-Наш. Поділля: географічно-історичний нарис. Кам'янець на Поділля : Друкарня Под. губ. нар. управи, 1919. 85 с.
542. Грицак Я. Й. Нарис історії України : формування української модерної нації XIX–XX ст. : навч. посіб. Київ : Генеза, 1996. 360 с.
543. Гуменюк А. О. Етносоціальні особливості міського населення Правобережної України в 1861–1914 рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету* : зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів : вип. 4 у 3-х т. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, ред.-видав. відділ, 2005. Т. 1. С. 21–22.
544. Гуменюк А. О. Кількість та особливості міських поселень Правобережної України у 60–90-х роках XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. Т. 5 (7). С. 184–194.
545. Гуменюк А. О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.). *Укр. іст. журн.* 1993. № 10. С. 77–85.
546. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. Київ : Наук. думка, 1962. 238 с.
547. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. XIX ст. Київ : Наук. думка, 1968. 189 с.
548. Гусев В. І. Бунд в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. *Єврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст.* : науковий збірник. Київ : Ін-т юдаїки, 2003. С. 33–41.

549. Гусєв В. І. Бундівські організації в 1905 р. *Наукові праці з питань політичної історії* : міжвідом. наук. зб. / [ред. кол.: В. П. Горшков (відп. ред.), М. Ю. Козицький та ін.]. Київ : Либідь, 1992. Вип. 173: Партії і соціальні групи в першій російській революції. С. 35–49.
550. Дашевская О. Евреи в Подольской губернии по материалам журнала “Вестник Общества распространения просвещения между евреями России”. *Труды по иудаике*. Вып. 2: История евреев на Украине и в Белоруссии. Санкт-Петербург, 1994. С. 128–131.
551. Дашкевич Я. “Учи неложними устами сказати правду”: історична есеїстка. Київ : Темпора, 2011. 828 с.
552. Дворкін І. Євреї Наддніпрянщини кінця XVIII – на початку XX ст. в сучасній історіографії. *Вісник Нац. техн. ун-ту “Харків. політех. ін-т”*. Харків, 2015. № 38 (1147). С. 24–39.
553. Демидов Сан-Донато П. П. Еврейский вопрос в России. Санкт-Петербург : Тип. М. М. Стасюлевича, 1883. 90 с.
554. Дмитрієнко М. Ф. Адміністративно-територіальний устрій українських земель: історія, проекти, реальність (XIX – поч. XX ст.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. С. 105–124.
555. До історії єврейської самооборони (1903–1920) : матеріали до історії євреїв. *Збірник праць історико-археографічної комісії ВУАН*. Київ, 1929. Т. 2. С. 389–397.
556. До історії жидівських погромів у царській Росії (1880). Матеріали до історії жидів. *Збірник праць історико-археографічної комісії ВУАН*. Київ, 1928. Т. 1. С. 240–293.
557. Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / [НАН України, Ін-т історії України]. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2008. 271 с.
558. Донік О. М. Чисельність та етнічно-конфесійний склад купецтва України в XIX – на початку XX ст. *Укр. іст. журн.* 2009. № 5. С. 71–96.

559. Доценко В. Російське законодавство щодо євреїв другої половини ХІХ – початку ХХ століття. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія: Історичні науки*. Київ, 2014. Вип. 11. С. 389–396.
560. Доценко В. О. Єврейські культурно-просвітницькі товариства українських губерній Російської імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія: “Історія та географія”*. Харків, 2014. Вип. 50. С. 9–14.
561. Доценко В. О. Об’єднатися, щоб вижити: єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.) : монографія. Вінниця : ТОВ “Нілан-ЛТД”, 2014. 332 с.
562. Доценко В. О. Соціально-економічне становище єврейської громади українських земель Російської імперії у ХІХ столітті. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2015. Вип. 43. С. 95–99.
563. Дубнов С. М. История хасидизма. Москва / [Ерусалим : Мосты культуры]. Гешарим, 2014. 616 с.
564. Дубнов С. М. Евреи в России и Западной Европе в эпоху антисемитской реакции. Кн. 1–3. Москва; Петроград, 1923. 100 с.
565. Дубнов С. Краткая история евреев. Ростов-на-Дону : Феникс, 2000. 574 с.: ил.
566. Дубнов С. М. Новейшая история еврейского народа. Эпоха первой реакции (1815–1848) и второй эмансипации (1848–1880). Москва : Наука, 2002. 310 с.
567. Дубнов С. М., Динур Б. Ц. Две концепции еврейского национального возрождения. Иерусалим : Алия, 1990. 379 с.
568. Дымшиц В. Памятники старины в еврейском фольклоре. *100 еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель* / [сост. В. Лукин, Б. Хаймович]. Иерусалим; Санкт-Петербург : Эзро, 1997. Вып.1: Подолия. С. 73–77.

569. Эркерт Р. Ф. Взгляд на историю и этнографию западных губерний России (с атласом). Санкт-Петербург : Тип. Дома призрения малолет. бедных, 1864. 72 с.
570. Эттингер Ш. Россия и евреи : сб. статей. Иерусалим : Алия, 1993. 170 с.
571. Евреи в России: XIX век : Из Николаевской эпохи / А. И. Паперна, А. Г. Ковнер. Из записок еврея; Г.Б. Слиозберг. Дела давно минувших дней / [вступ. статья, сост., подгот. текста и коммент. В. Е. Кельнера]. Москва : Новое литературное обозрение, 2000. 559 с.
572. Евреи Украины. Краткий очерк истории / [авт.: Я. С. Хонигсман, А. Я. Найман, С. Я. Елисаветский; ред. Ф. Я. Горовской]. Киев : Украинско-финский институт менеджмента и бизнеса, Международный Соломонов ун-т, 1995. Ч. 2. 290 с.
573. Евреи Украины (краткий очерк истории) : в 2 ч. / [Я. С. Хонигсман [и др.], А. Я. Найман; под общей ред. Ф. Я. Говоровского]. Киев : Укр.-финс. ин-т менеджмента и бизнеса, 2000. Ч. 1. 576 с.
574. Елисаветский С. Я. История еврейского народа. Курс лекций : учеб. пособ. Киев, 2000. 280 с.
575. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / [О. Б. Бернштейн та ін.; за ред. В. І. Наулка]. Київ : Гол. спеціалізована редакція літературними мовами національних меншин України, 2001. 424 с.
576. Етнонаціональні трансформації в Україні : зб. наук. праць / [відп. ред. Б. В. Попов]. Київ : Укр. Центр дух. культури, 2003. 308 с.
577. Етнонаціональний розвиток України: терміни, визначення, персоналії / [відп. ред. Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас]. Київ : Ін-т держави і права НАН України, 1993. 800 с.
578. Єврейська громадсько-політична думка XX – початку XXI сторіччя в Україні : монографія / [авт. кол.: М. М. Гон, О. В. Заремба, О. В. Козерод та ін.]. Київ : Ін-т політ. і етносоц. досл. ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 362 с.

579. Єврейська історія та культура в Україні : матеріали конференції, м. Київ, 22–23 листопада 1993 р. Київ, 1993. 202 с.
580. Єврейська історія та культура : матеріали конференції, м. Київ, 8–9 грудня 1994 р. Київ, 1995. 270 с.
581. Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства : монографія / [М. І. Михальченко та ін.]. Київ : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2014. 376 с.
582. Євреї в етнічній мозаїці українських земель : монографія / [М. Вовчко та ін.; уклад.: Артем Харченко, Олексій Чеботарьов; наук. ред. Сергій Наумов; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна, Центр дослідж. міжетніч. відносин Сх. Європи]. Харків : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2015. 147 с. (Східноєвропейські національні студії. Вип. 1).
583. Євреї в Україні: Історія, культура, традиції : зб. науково-публіцистичних статей, в яких йдеться про історичні, культурологічні, релігійні аспекти життя українського єврейства. Київ : НАН України, Ін-т національних відносин та політології, 1997. 255 с.
584. Євтух В. Б. Етнос, нація, прогрес. Національний прогрес України: сутність, виміри, перспективи. Київ, 1993. 110 с.
585. Євтух В. Б. Етнічна меншина: поняття, ознаки, функції. *Філософська і соціологічна думка*. Київ, 1994. № 1–2. С. 159–175.
586. Єсюнін С. М. Становлення банківсько-кредитної системи у містах Подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія : Історія. 2008. Вип. 13. С. 212 – 216.
587. Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. : монографія. Хмельницький : ФОП Мельник А. А., 2015. 336 с.: іл.
588. Жезицький В. Й., Нестеренко В. А. Діяльність єврейських аполітичних партій на Поділлі на початку XX ст. *Матеріали Всеукр. науково-практ. конф.*

- “Хмельниччина в контексті історії України” / [релкол.: Л. В. Баженов (голова), С. М. Єсюнін (співголова) та ін.]. Хмельницький : [б.в.], 2012. С. 89–92.
589. Жуковський О. І. Національні меншини Правобережної України: соціально-політичний і культурний розвиток. Історіографія проблеми. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2003. Т. 11. С. 305–312.
590. Жуковський О. І. Особливості динаміки чисельності населення національних меншин Правобережної України кінця ХІХ – початку ХХ ст. (на прикладі євреїв, поляків, німців). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського* : зб. наук. праць. Серія : Історія. Вінниця, 2003. Вип. 5. С. 46–54.
591. Журбелюк Г. В. Єврейські школи на Поділлі. *Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність* : науковий зб. за результатами роботи всеукраїнської науково-практ. конференції. Новоград-Волинський; Житомир. 1998. С. 55–107.
592. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Подільські бібліотеки наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2002. Т. 2. С. 3–15.
593. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Подільські містечка в добу Української революції 1917–1920 рр. : монографія. Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2005. 320 с.
594. Задорожнюк А. Б., Ресент О. П. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. : монографія. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2008. 270 с.
595. Зайончковский П. А. Кризис самодержавия на рубеже 1870–1880-х годов. Москва : Наука, 1964. 510 с.
596. Зайончковский П. А. Российское самодержавие в конце ХІХ столетия (Политическая реакция 80-х – начала 90-х годов). Москва : Наука, 1970. 444 с.
597. Зекцер А. 1905 рік на Поділлі. Частина ІІ. Робітничий рух та діяльність революційних організацій 1904–1906. Вінниця, 1925. 125 с.

598. Зомбарт В. Евреи и хозяйственная жизнь / [авториз. пер. с нем; под ред. Г. Гросмана]. Киев : МАУП, 2003. 232 с.
599. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів : ЛВНУ імені І. Франка, 1999. 227 с.
600. Іванова І. А. Єврейське містечко України в середині ХІХ – першій половині ХХ ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія* : зб. наук. праць за заг. ред. П. С. Григорчука. Вінниця : [б.в.], 2003. Вип. 6. С. 22–26.
601. Івчик Н. С. Лояльні й нелояльні чужі як об'єкт політики російської імперії на Правобережній Україні періоду буржуазних реформ. *Науковий вісник Чернівецького університету: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. Чернівці, 2013. Вип. 676–677. С. 153–158.
602. Исторические судьбы евреев в России и СССР: Начало диалога : сб. статей. Москва, 1992. 335 с.
603. История еврейского народа в России. От разделов Польши до падения Российской империи / [под. ред. И. Лурье]. Москва : Мосты культуры; Гешарим, 2012. Т. 2. 534 с.
604. История евреев в России / [при участии: А. А. Брауло, М. В. Вишницера, И. О. Гессена и др.]. Москва, 1914. Т. 1. 317 с.
605. История евреев в России. Проблемы источниковедения и истории : сб. научных трудов / [ред. Эльяшевич Д. А.]. Санкт-Петербург, 1993. 325 с.
606. История евреев на Украине и в Белоруссии. Санкт-Петербург, 1994. 280 с.
607. Іващенко О., Поліщук Ю. Євреї Волині (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) : монографія. Житомир : “Волинь”, 1998. 191 с.
608. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Вінницька область / [АН УРСР, Ін-т історії; гол. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін.]. Київ : Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. 777 с.

609. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Хмельницька область / [АН УРСР, Ін-т історії; гол. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін.]. Київ : Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. 706 с.
610. История Украинской СРСР в десяти томах / [гл. ред. коллегия: Ю. Ю. Кондуфор, И. И. Артеменко, Б. М. Бабий и др.]. Киев : Наук. думка”, 1983. Т. IV. 616 с.
611. Енгель В. В. Еврейский вопрос в русско-американских отношениях (На примере паспортного вопроса. 1864–1913 гг.). Москва, 1998. 143 с.
612. Эльяшевич Д. А. Правительственная политика и еврейская печать в России, 1797–1917: Очерки истории цензуры. Санкт-Петербург : Мосты культуры; Иерусалим : Гешарим, 1999. 792 с.
613. Іхюський І. Матеріали до історії євреїв на Київщині, Волині та Поділлі першої половини ХІХ ст. *Збірник праць історико-археологічної комісії ВУАН*. Київ, 1929. Т. 2. С. 270–302.
614. Кабузан В. М., Наулко В. І. Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення. *Укр. іст. журн.* 1991. № 6. С. 56–68.
615. Кабузан В. М. Народы России в первой половине ХІХ века. Численность и этнический состав. Москва : Наука, 1992. 128 с.
616. Кабузан В. М. Населення Поділля в 1795–1858 рр. (соціально-класовий склад). *Тези доповідей VI-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції (секція історії дожовтневого періоду)*. Кам’янець-Подільський, 1985. С. 50–51.
617. Кавун І. І. Національні меншини Поділля на межі ХІХ–ХХ століть. *Історія України: Маловідомі імені, події, факти* : зб. статей / [гол. ред. П. Т. Тронько]. Київ; Хмельницький : Рідний край, 2005. Вип. 32. С. 210–215.
618. Кальницький М. Киевские Ротшильды. *Еврейский обозреватель*. 2008. № 13/176. С. 3.
619. Кальян О. С. Адміністративні та фінансово-правові засади діяльності єврейського кагалу на українських землях у ХІХ ст. *Фінансове право*. Київ, 2012. № 3. С. 34–38.

620. Кальян О. С. Єврейське питання і урядовий сенат: практика застосування законів про євреїв у Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. *Держава і право*. Київ, 2012. Вип. 56. С. 584–590.
621. Кальян О. С. Загальна характеристика основних тенденцій у правовому регулюванні статусу єврейської національної меншини в Україні (XIX ст.). *Імідж сучасного педагога*. Київ, 2012. № 8. С. 56–58.
622. Кальян О. С. Значення діяльності єврейського кагалу на українських землях в правовому державному статусі єврейської громади (XIX ст.). *Право та управління. Електронне наукове вид.* 2011. № 1. С. 189–196.
623. Кальян О. С. Правовий статус єврейського населення та антиєврейська політика російського самодержавства в Україні (1880–1907). *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. праць / [редкол.: С. В. Ківалов (гол. ред.) та ін.]. Одеса : Фенікс, 2011. Вип. 12–18. С. 322–331.
624. Кальян С. Є. Єврейська спільнота у політичному процесі на теренах підросійської України (середина XIX – початок XX ст.) : монографія / [Ін-т. політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса НАН України]. Полтава : "Довкілля-К", 2009. 336 с.
625. Кальян С. Є. Єврейська громада України у політичному процесі другої половини XIX – початку XX століття. *Політичний менеджмент*. 2008. № 5. С. 184–191.
626. Каменец-Подольская гимназия. Историческая записка о пятидесятилетии ее существования (1833–1883) / [сост. И. Михалевич]. Каменец-Подольск, 1883. 52 с.
627. Кандель Ф. Книга времени и событий. История российских евреев. Москва : “Мосты культуры”, 2002. Т. 1. 400 с.; Т. 2. 472 с.
628. Кандель Ф. Очерки времен и событий. Из истории российских евреев / [Ф. Кандель; науч. ред. М. Кипнис]. Иерусалим : Тарбут, 1994. 335 с.
629. Каплан Арье. Суббота – день вечности / [перев. с англ.]. Иерусалим, 1979. 58 с.

630. Каппелер А. Россия – многонациональная империя. Возникновение, история, распад / [пер. с нем. С. М. Червоная]. Москва : Наука, 2000. 344 с.
631. Карамзіна М. С. Євреї та поляки в Україні: пошук політичної ідентифікації. *Політична історія України. ХХ століття* : у 6 т. Київ : Генеза, 2002. Т. I. С. 116–127.
632. Киппер М. Еврейское местечко на Украине. Харьков : Пролетарий, 1930. 103 с.
633. Кічко Т. Іудаїзм і сіонізм. Київ : Вид-во “Рад. Україна”, 1968. 95 с.
634. Клиер Дж. Россия собирает своих евреев: Происхождение еврейского вопроса в России, 1772–1825. Москва; Иерусалим, 2000. 252 с.
635. Козерод О. В. Сучасна зарубіжна історіографія історії та культури євреїв України. *Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. Київ, 2012. Вип. 29. С. 21–26.
636. Комарніцький О. Б. Розвиток промисловості містечок Подільської губернії (кін. ХІХ – початок ХХ ст.). *Поділля у контексті Української революції 1917–1921 рр.* : матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Вінниця, 29–30 листопада 2001 р. / [ред. кол.: О. Г. Лойко (відп. ред.), П. С. Григорчук та ін.]. Вінниця, 2001. С. 137–144.
637. Комарніцький О. Б. Українське містечко: поняття, демографічний, етнічний і конфесійний склад населення (на матеріалах Правобережної України кінця ХІХ ст. – початку ХХ ст.). *Наукові праці Кам’янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам’янець-Подільський : Оіюм, 2004. Т. 12. С. 120–129.
638. Комарніцький О. Б. Історія України: матеріали для підготовки до тестування : навч. посіб. Кам’янець-Подільський : ПП Буйницький О.А., 2007. 456 с.
639. Кононенко В. В. Єврейське населення Поділля (40-і рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.) : монографія. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2017. 370 с.

640. Кононенко В. В. Єврейські громади Поділля у XV – першій половині XX століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. Вип. 44. С. 71–75.
641. Кононенко В. В. Правове регулювання діяльності іудейських громад в Україні (XIX – XX ст.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія* : зб. наук. праць / [за заг. ред. О. А. Мельничука]. Вінниця : ФОП Корзун Д.Ю., 2016. Вип. 24. С. 117–122.
642. Котляр Ю. В. Методологічні основи термінології, пов'язаної з національними меншинами. Миколаїв : Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. 156 с.
643. Кошолоп О. Ф. Розвиток єврейської освіти на території Поділля наприкінці XIX – початку XX ст. *Шлях освіти*. 2012. № 1. С. 41–45.
644. Крічкер О. Ю. Традиції початкової освіти в єврейських общинах містечок Правобережної України на зламі XIX–XX ст. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Історія*. Миколаїв, 2012. Т. 171. Вип. 159. С. 14–17.
645. Культура Поділля: історія і сучасність : матеріали другої науково-практичної конференції, присвяченої 500-річчю м. Хмельницького, 27–29 серпня 1993 р. / [ред. кол. : Слободянюк П. Я. (голова), Філінюк А. Г. (наук. ред.) та ін.]. Хмельницький, 1993. 336 с.
646. Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина. Сторінки історії. Київ : ВНН Техніка, 2002. 320 с.
647. Кушнір М. Понад шість століть спільної історії (Короткий нарис історії євреїв Поділля). *Подільські джерела: Шолом, Віннице!* Альманах. Вінниця : ПП “ПРАВДА АРТ”, 2012. С. 5–23.
648. Ладига Л. Національне питання в Україні у програмах партій та роботах громадських діячів (90-х рр. XIX – 20-х рр. XX ст.). *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2000. №19. С. 186–192.

649. Леонтович Ф. Исторический обзор постановлений о евреях в России // Сион. 1861. №22. С. 341 – 345.
650. Лесков Н. С. Евреи в России. Несколько замечаний по еврейскому вопросу. Петроград, 1920. 30 с.
651. Лещенко П. И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. Санкт-Петербург : Новый мир, 1912. 317 с.
652. Лещенко М. Н., Мамалига А. І. Аграрно-капіталістична еволюція поміщицьких господарств Подільської губернії в 1861–1900 рр. *Укр. іст. журн.* 1976. № 9. С. 81–92.
653. Ліпська А. Вінницька Атлантида: історія євреїв на Поділлі, виникнення хасидизму. *Русалка Дністровая* : літ.-краєзн. зб. / [гол. ред. Михайло Каменюк]. Вінниця [б.в.], 2013. С. 50–63.
654. Ліпська А. Єврейські некрополі Східного Поділля. *Подільська старовина*. Науковий збірник (до 85-річчя з часу заснування Вінницького обласного краєзнавчого музею). Вінниця : Б.в., 2003. С. 174–179.
655. Локшин А. Е. История евреев в России конца 18 – нач. 20 вв. в современной зарубежной историографии. *Евреи в России: история и культура*. Санкт-Петербург, 1998. С. 62–70.
656. Локшин А. Е. Иудаика в России: русско-еврейская история и ее исследователи. *Евреи в Российской империи XIX – XIX вв.* Иерусалим, 1995. С. 48–58.
657. Локшин А. Е. Формирование политики царской администрации и сионизм в России в конце XIX – начале XX века. *Вестник еврейского университета в Москве*. Москва, 1992. №1. С. 42–56.
658. Лукин В. Деражня. *100 еврейских местечек Украины*. Исторический путеводитель / [сост.: В. Лукин, Б. Хаймович]. Иерусалим; Санкт-Петербург : Эзро, 1997. Вып. 1: Подолия. С. 77–92.
659. Лукин В. Евреи Подолии XIV–XVII веков. *100 еврейских местечек Украины*. Исторический путеводитель / [сост.: В. Лукин, Б. Хаймович]. Иерусалим; Санкт-Петербург : Эзро, 1997. Вып.1: Подолия. С. 11–40.

660. Лукин В. Меджибож. *100 еврейских местечек Украины*. Исторический путеводитель / [сост.: В. Лукин, Б. Хаймович]. Иерусалим; Санкт-Петербург : Эзро, 1997. Вып.1: Подолия. С. 127–172.
661. Лукин В. Неопалимая купина. Еврейская община Подолии: столетие после хмельниччины. *100 еврейских местечек Украины*. Исторический путеводитель. Иерусалим; Санкт-Петербург : Эзро, 1997. Вып. 2: Подолия. С. 451–494.
662. Лукин В., Соколова А., Хаймович Б. Неопалимая купина: Еврейские общины Подолии : Столетие после Хмельниччины. *Сто еврейских местечек Украины*. Вып. 2: Подолия. Санкт-Петербург, 2000. С. 15–51.
663. Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці: тисячоліття співіснування / пер. з англ. О. Форостини : ред. укр. вид. Валерій Падяк. Ужгород : Вид-во Валерія Падяка, 2016. 316 с.
664. Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів / [пер. з англ. Л. Ільченко; відп. ред. В. Падяк]. Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2012. 794 с.
665. Макарова О. В. Адміністративне виселення з Подільської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. Т. 14: На пошану академіка І.С. Винокура. С. 223–227.
666. Макарова О. В. Еміграційний рух єврейського населення Подільської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. Т. 15: На пошану професора Л. В. Баженова. С. 397–415.
667. Макарова О. В. Політика царизму та прояви антисемітизму на Поділлі на початку 80-х років ХІХ ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. статей. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. Т. 7. С. 54–58.
668. Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. Львов : Вища школа, 1983. 255 с.

669. Максименюк Н. В. Відродження національних і духовних традицій євреїв Поділля. *Культура Поділля: історія і сучасність : матеріали другої науково-практичної конференції, присвяченої 500-річчю м. Хмельницького, 27–29 серпня 1993 р.* / [ред. кол.: Слободянюк П. Я. (голова), Філінюк А. Г. (наук. ред.) та ін.]. Хмельницький, 1993. С. 108–109.
670. Малий В. В. Етнічний і релігійний склад населення Поділля наприкінці ХІХ ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту: Історичні науки.* Кам'янець-Подільський : Оіюм, 1995. Т. 1. С. 118–128.
671. Малий В. В. Етносоціальні процеси на Поділлі у 1861–1914 рр. : навч. посіб. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2008. 280 с.
672. Малий В. В. Етносоціальні процеси на Поділлі у 1861–1914 рр. : історіографічний аспект. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки.* Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. Т. 7 (9). С. 424–430.
673. Малий В. В. Міграційні процеси подолян (1860–1914 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки.* Кам'янець-Подільський, 1999. Т. 3 (8). С. 150–151.
674. Малий В. В. Населення Поділля: динаміка і розміщення (1861–1914). *Творчі вершини вченого : збірник наукових праць до 60-річчя від дня народження професора М. Г. Кукурудзяка.* Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-тет, 1998. С. 90–99.
675. Малий В. В. Становище національних меншин на Поділлі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). VII *Всеукраїнська наукова конференція “Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність”* : науковий збірник / [гол. редкол. П. Т. Тронько]. Київ : Рідний край, 1996. С. 184–186.
676. Материалы к истории евреев Украины / [сост. Р. Н. Гольштейн]. Днепропетровск : Дніпро, 1993. 265 с.

677. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції “Євреї в Україні: історія і сучасність” : зб. наук. праць / [редкол.: В. І. Гусєв, М. М. Гон та ін.]. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 456 с.
678. Мацко Н. С. Рекрутська повинність у Подільській губернії за часів Російської імперії // *Воєнна історія Поділля та Буковини : Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції, 25 – 26 листопада 2009 року*. Кам’янець-Подільський., 2009. С. 113 – 119.
679. Мацюк О. Агроризація жидівства України. Прага, 1932. 164 с.
680. Мельник С., Черничко С. Етнічне та мовне розмаїття України. Аналітичний огляд ситуації : монографія. Ужгород : ПоліПрінт, 2010. 164 с.
681. Мельничук О. Ф. Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині ХІХ століття : монографія. Вінниця : “Велес,” 2001. 192 с.
682. Мельничук О. Ф. Контрреформа міського самоврядування на Поділлі у др. пол. ХІХ ст. *Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки*. Кам’янець-Подільський : Оіюм, 2001. Т. 6 (8). С. 425–434.
683. Михайлик А. О. Виробництво і торгівля спиртними виробами на Поділлі у II-й половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки*. Кам’янець-Подільський : Оіюм, 2001. Т. 5 (7). С. 126–131.
684. Михайлик А. О. З історії розвитку торгівлі на Поділлі в пореформені роки. *Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки*. Кам’янець-Подільський, 1998. Т. 2 (4). С. 151–156.
685. Михайлик А. О., Баженов Л. В. Сільське господарство, промисловість і торгівля Правобережної України в ринкових умовах 1861–1914 рр. : монографія. Кам’янець-Подільський : ТОВ “Друкарня “Рута”, 2016. 286 с.
686. Міжнаціональні відносини в контексті українського державотворення: історія та сучасність : міжнарод. “круглий стіл” у дні проведення в

- Хмельницькій області Міжнародного фестивалю національних культур: української, російської, польської, єврейської, литовської, турецької, м. Кам'янець-Подільський, 5 вересня 2001 р. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-тет, інформ.-вид. від., 2001. 216 с.
687. Міндлін А. Б. Державні, політичні та громадські діячі Російської імперії в долях євреїв. 1762–1917 роки: довідник персоналій. Санкт-Петербург : Алтейя, 2007. 392 с.
688. Миндлин А. Б. Политика С. Ю. Витте по “еврейскому вопросу” . *Вопросы истории*. 2004. № 4. С. 120–135.
689. Моїсеєнко Л. М. Правове становище єврейського населення в Російській імперії в кін. ХІХ – на поч. ХХ ст. *Література та культура Полісся* : зб. наук. праць / [Ніжинський держ. ун-т ім. М. Гоголя ; відп. ред. Г. В. Самойленко]. Ніжин : [б. и.], 2011. Вип. 66: Соціальні аспекти історико-культурного розвитку Полісся й України. С. 152–162.
690. Морозова А. В. Єврейське населення Лівобережної України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. : монографія. Київ : [б.в.], 2009. 300 с.
691. Нагребецкий А. Н. Шаргород – еврейское местечко. Винница : ГП “ГКФ”, 2011. 264 с.
692. Найман О. Я. Євреї України у складі Російської імперії. *Історія в школі*. 2007. № 1. С. 44–48.
693. Найман О. Я. Історія євреїв України : монографія [присв. 2000-літтю євреїв в Україні] / [Академія історії та культури євреїв України ім. Шимона Дубнова]. Київ : [б.в.], 2003. 495 с.
694. Нариси з історії та культури євреїв України. 2-е вид. / [упоряд. та ред.: Л. Фінберг, Л. Любченко]. Київ : Дух і Літера, 2008. 440 с.
695. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю / [Баженов Л. В. та ін.]. Хмельницький : Облполіграфвидав, 1990. 327 с.
696. Натанс Б. За чертой: Евреи встречаются с позднеимперской Россией / [пер. с англ. А. Локшина]. Москва : Наука, 2007. 463 с.

697. Наулко В. И. Этнический состав населения Украинской ССР: Статистико-картографическое исследование. Киев : Наук. думка, 1965. 136 с.
698. Наулко В. І. Етнічний склад населення Кам'янецьчини за статистичними і архівними джерелами (XIX – XX ст.). *Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля* : наук. зб. / [ред. кол.: Л. В. Баженов (відп. ред.), І. С. Винокур., О. М. Завальнюк, М. Г. Кукурудзяк]. Кам'янець-Подільський, 1992. С. 174–178.
699. Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине : историко-этнографический очерк / [АН УССР, Ин-т. искусствоведения, фольклора и этнографии им. М. Ф. Рыльского]. Киев : Наукова думка, 1975. 275 с.
700. Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні. Київ : Гол. спец. ред. літ-ри мовами нац. меншин, 1998. 80 с.
701. Нахманович В. Р. Еврейская политика царского правительства в 1870-х годах. Москва : Наука, 1996. 46 с.
702. Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність : Всеукр. науково-краєзн. конф. 16–17 жовтня 1998 р. у м. Новоград-Волинському : наук. зб. Серія “Праці Житомирського науково-краєзн. Товариства дослідників Волині”. Т. 18 / [Відп. ред. М. Ю. Костриця]. Житомир : Волинь, 1999. 224 с.
703. Нестеренко В. А. Єврейський радикальний рух на Поділлі у 1905–1907 рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. Т. 13. С. 346–357.
704. Никитин В. Н. Евреи-земледельцы : Историческое, законодательное, административное и бытовое положение колоний со времени их возникновения и до наших дней : 1807–1877 гг. Санкт-Петербург : Тип. Газеты “Новости”, 1887. 692 с.
705. Общество по распространению просвещения между евреями в России. Санкт-Петербург : [б.в.], 1913. 113 с.

706. Омелянчук И. В. Черносоттенное движение в Российской империи (1901–1914) : монографія. Киев : МАУП, 2007. 744 с.
707. Онацкий Д. Г. Подолия. Краткий исторический очерк с указанием пунктов важнейших в историческом отношении. Киев : Тип. И. Н. Кушнерев, 1913, 2 нен. + 48 с. и картой вне текста.
708. Орловський Л. О. Культура Поділля в другій половині XIX – початку XX ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Кам.-Под. держ. пед. ун-т, 1998. Т. 1. С. 90–96.
709. Орловський Л. О. З історії єврейських поселень на Поділлі. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. Т. 5 (7). С. 165–173.
710. Орловський Л. О. Національні меншини Поділля в дослідженнях зарубіжних і українських вчених наприкінці 90-х років XX ст. – початку XXI ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть : матеріали міжнародної наукової конференції, 25 – 26 жовтня 2001 р.* Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. Т. 7 (9). С. 419–424.
711. Орловський Л. О. Освіта єврейської національної меншини Поділля в другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2002. Т. 8 (10). С. 244–250.
712. Орловський Л. О. Розвиток промисловості Поділля в 80–90 роки XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2002. Т. 8 (10). С. 298–304.
713. Орловський Л. О. Єврейська меншина на Поділлі. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету* : зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів, присвяченої 85-й річниці від дня створення університету, 2–4 квітня 2003 р. : вип. 2 у 2-х т.

- Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2003. Т. 1. С. 106–108.
714. Орловський Л. О. Євреї та навчальні заклади Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. Т. 1: Матеріали шостого круглого столу “Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі”. С. 255–263.
715. Орловський Л. О. Видатні постаті єврейської громади Поділля в другій половині XIX – на початку XX ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. Т. 13: Присвячено 90-річчю Кам'янецької доби УНР. С. 371–380.
716. Орловський Л. О. Стан освіти єврейського населення Могилева-Подільського в другій половині XIX – на початку XX ст. *Третя Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція*. Могилів-Подільський; Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. С. 100–105.
717. Орловський Л. О. Участь євреїв Поділля в розвитку питної торгівлі краю у другій половині XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Огієнка* : зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів : Вип. 8 у 5-ти т. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. Т. 1. С. 61–62.
718. Орловський Л. О. Єврейська община Поділля в дослідженнях зарубіжних і українських вчених. *Питання історії України* : зб. наук. праць. Чернівці : Технодрук, 2009. Т. 12. С. 193–201.
719. Орловський Л. О. З історії Меджибізької єврейської общини. *Науковий вісник “Межибіж”* : матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції “Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України” / за ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького та ін. Меджибіж; Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2009. Ч. 1. С. 59–66.
720. Орловський Л. О. Участь подільських євреїв в суспільно-політичному русі 1905–1907 рр. *Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої*

конференції: [присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура] / [редкол.: Завальнюк О. М. (голова), Войтенко В. І. (співголова), Баженов Л. В. (відп. редактор) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. С. 343–348.

721. Орловський Л. О. Єврейські погроми на Поділлі в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* : збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів : вип. 9 у 5-ти т. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. Т. 1. С. 12–15.

722. Орловський Л. О. Репресивна політика царського уряду стосовно єврейської общини Поділля у другій половині ХІХ ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Огієнка*: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів : вип. 10 у 5-ти т. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Т. 1. С. 83–85.

723. Орловський Л. О. Євреї Поділля наприкінці ХІХ ст. *Краєзнавець Хмельниччини* : науково-краєзнавчий збірник / [гол. ред. Л. В. Баженов]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний Університет імені Івана Огієнка, 2013. Вип. 4. С. 48–52.

724. Орловський Л. О. Стан єврейської освіти Поділля у другій половині ХІХ – початок ХХ ст. *Zbior artykulow naukowych. Konferencji Meidzynarodowej Naukowo-Praktycznej “Naykowe Wyszukai”* (30.10.2015 – 31.10.2015). Warszawa : Wydawca: Sp. Z o.o. “Diamond traiding tour”, 2015. С. 7–13.

725. Орловський Л. О. Єврейське населення Поділля в кінці ХІХ на початку ХХ століття. *Zbior artykulow naukowych. Konferencji Meidzynarodowej Naukowo-Praktycznej “Aktualne naukowe problemy. Rozpatrzenie, decyzja, praktyka”* (30.03.2016 – 31.03.2016). Warszawa : Wydawca: Sp. Z o.o. “Diamond traiding tour”, 2016. С. 28–32.

726. Орлянский С. Ф. Евреи Юга Украины конца XIX – начала XX вв.: соціально-політичний портрет. *Єврейське населення Півдня України: дослідження і документи*. Запоріжжя, 1994. Вип. 1. С. 28–36.
727. Орлянский С. Ф. О выборах раввинов и духовного правления еврейских общин в начале XX в. (на примере Александровска Екатеринославской губ.). *Еврейская мысль сквозь века* : сб. науч. трудов по иудаике, еврейской истории и культуре. Днепропетровск, 1997. Вып. 1. С. 38–49.
728. Орлянский В. Теретические и методологические основы истории евреев Украины. Запорожье : ЗНУ, 2006. 124 с.
729. Оршанский И. Г. Евреи в России : Очерки экономического и общественного быта русских евреев. Санкт-Петербург : Тип. О. И. Бакста, 1877. 439 с.
730. Осадча Г. Г. Національні меншини та місцеве самоврядування на початку XX століття (на прикладі Поділля). *Міжнаціональні відносини в контексті українського державотворення: історія та сучасність* : матеріали міжнародного “круглого столу”, 5 вересня 2001 р., м. Кам’янець-Подільський) : науковий збірник. Кам’янець-Подільський, 2001. С. 181–183.
731. Осетрова Г. А. Каменец-Подольський дом еврейской культуры (еврейский клуб). Историческая справка. *Штетл* : літературно-публицист. сб. Хмельницький, 2003. Вип. 3. С. 54–57.
732. Островерхов Н. Л. Описание Каменец-Подольского. Киев : Тип. Окружного штаба, 1882. 62 с.
733. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні наприкінці XIX – початку XX ст. : монографія. Київ : Вид-во “Іван Федорів”, 1999. 248 с.
734. Пасманик Д. Экономическое положение евреев в России. Одесса : Книгоиздательство “Кадима”, 1905. 52 с.
735. Певень Т. В. Невідомі сторінки відомих вінничан: Натан Альтман, Абрам Маневич. *Науковий вісник* : зб. наук. праць за матеріалами конф. “Діалог національних культур Вінниччини”, 25–26 квітня 2013 р. Вінниця : ВОПОПП, 2013. Вип. 2. С. 82–86.

736. Пен С. С. Еврейское национальное самоуправление. Одесса, 1917. 39 с.
737. Перковський А. Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII столітті. *Історичні джерела та їх використання*. Київ : Наук. думка, 1969. Вип. 4. С. 209–215.
738. Петровский-Штерн И. Евреи в русской армии: 1827–1914 гг. Москва, 2003. 556 с., ил.
739. Петрухин В. Я. Начальные этапы истории евреев в Восточной Европе: К проблеме периодизации. *История и культура российского еврейства: Новые источники, новые подходы*. Москва, 2004. С. 112–120.
740. Пісклова Л. Ю. Подорож містом і часом. Пам'ятки історії та сучасні осередки культури єврейської спільноти міста Хмельницького : путівник / [упоряд. Л. Ю. Пісклова]. Київ, 2009. 72 с.
741. Погребінська І. М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.). *Укр. іст. журн.* 1996. № 4. С. 124–132.
742. Погребінська І. Смуга осілості. *Євреї в Україні: історія, культура, традиції* : зб. статей / [редкол.: І. Ф. Курас (голова), О. В. Заремба, О. Б. Беренштейн та ін.; НАН України, Ін-т нац. відносин і політології; Американський Єврейський Об'єднаний Розподільчий комітет “Джойнт”]. Київ, 1997. С. 60–67.
743. Поділля. Історико-етнографічне дослідження / [авт.: Л. Ф. Артюх, В. Г. Балушок, З. Є. Болтарович та ін.; Ін-т мистецтвознавства, фольклору і етнології НАН України]. Київ : НКЦ "Доля", 2004. 504 с.
744. Поліщук Ю. М. Боротьба російського царизму з паразитичною торгівлею євреїв Правобережної України в кінці XVIII – XIX ст. *Гілея* : науковий вісник : зб. наук. праць / [Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова]. Київ, 2011. Вип. 44 (№2). С. 35–49.
745. Поліщук Ю. М. Єврейські землеробські колонії в Україні у XIX – на початку XX століття (на матеріалах Волині). *Україна вчора, сьогодні, завтра* : зб. наук. праць. Київ : Ін-т політ. і етносом. досл. НАН України, 1999. С. 78–92.

746. Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережної України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття) : монографія. Київ : Ін-т політ. і етнонац. досл. ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 489 с.
747. Поліщук Ю. М. Російська влада та національні меншини Правобережної України в кінці XVIII – на початку XX століття. *Гілея: науковий вісник* : зб. наук. праць / [Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова]. Київ, 2007. Вип. 10. С. 93–112.
748. Поліщук Ю. М. Русифікаторська політика російського царизму в сфері освіти в кінці XVIII – середині XIX ст. (на прикладі єврейських громад Правобережної України). *Гілея: науковий вісник* : зб. наук. праць / [Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова]. Київ, 2010. Вип. 30. С. 77–89.
749. Пономарьов А. Етнічність та етнічна історія України : курс лекцій. Київ : Либідь, 1996. 220 с.
750. Раскин Д. “Еврейский вопрос” в документах высших государственных учреждений Российской империи XIX – нач. XX в. *История евреев в России. Проблемы источниковедения и историографии*. Санкт-Петербург, 1993. С. 69–75.
751. Рафальський О. О. Національні меншини України у XX столітті : історіографічний нарис. Київ : Полюс, 2000. 446 с.
752. Рафальський О. О. Поняття "національна меншина" в етнополітичному дослідженні. *Наукові записки Інституту політології і етнонаціональних досліджень НАН України* : зб. Київ : ІПіЕНД, 1999. Вип. 8. С. 176–18.
753. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). Москва : Госполитиздат, 1956. 352 с.
754. Реснт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. 340 с.
755. Рибак І. В. До питання про становище євреїв на Поділлі у другій половині XIX ст. *Тези доповідей X Вінницької обласної історико-краєзнавчої конф.* Вінниця, 1995. С. 22–23.

756. Рибак І. В. Єврейський погром у Летичівському повіті у 1882 році. *Меджибіж: 850 років : матеріали науково-практ. конф.* Меджибіж, 1996. С. 95–97.
757. Рибак І. В. Євреї на Поділлі у 80–90-х роках ХІХ ст. *Тези доповідей XVI Вінницької обласної історико-краєзнавчої конф.* Вінниця, 1997. С. 32–33.
758. Рибак І. В. Зіньків в історії Поділля : монографія. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. педінститут, наук.-видавн. відділ, 1995. 120 с.
759. Рибак І. В. Єврейські погроми на Поділлі у 1882 році. *Матеріали Х-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції* / [ред. кол.: Винокур І. С. (відповідальний редактор), Баженов Л. В., Блажевич Ю. І. та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 2000. С. 312–317.
760. Рибинський В. П. Єврейські хліборобні колонії на Київщині, Волині та Поділлі в І-й половині ХІХ ст. *Збірник праць єврейської археологічної комісії.* Київ, 1929. Т. 2. С. 199–246.
761. Рибинський В. П. Протиєврейський рух 1881-го року на Україні. *Збірник праць історико-археологічної комісії ВУАН.* Київ, 1929. Т. 2. С. 139–182.
762. Ролле И. Материалы для медико-топографического и гигиенического описания Подольской губернии. Каменец-Подольский, 1865. 55 с.
763. Рудницька Н. В. Становлення середньої і вищої освіти євреїв на Волині у ХІХ ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія : зб. наук. праць* / [за заг. ред. П. С. Григорчука]. Вінниця, 2005. Т. 9. С. 51–55.
764. Самарцев І. Г. Євреї в Україні на початок ХХ ст. *Укр.іст. журн.*. 1994. № 4. С. 19–29.
765. Самарцев І. Г. Євреї в Україні. ХІХ – початок ХХ століть : історико-економічний аналіз. *Віче.* 1993. № 11. С. 123–125.
766. Самюэльс Рут. По тропам еврейской истории. 3-е изд. Иерусалим : Б-ка Алия, 1990. 321 с.
767. Сафонов А. А., Наумов И. А. Ограничение прав еврейского населения Российской империи в доступе к высшему образованию в конце ХІХ – начале

XX в. *Гражданское общество в России и за рубежом*. Москва : Наука, 2013. № 3. С. 36–41.

768. Сербалюк Ю. В. Оргпнізаційні засади діяльності благодійних товариств в Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. *Гілея: науковий вісник* : зб. наук. праць Нац. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2013. Вип. 71. С. 62–67.

769. Сесак І. В. Освіта на Поділлі : у 2-х ч. Ч. 2: Середні навчальні заклади Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст. Кам'янець-Подільський : “Абетка”, 1999. 184 с.

770. Сесак І. В., Сіркізюк В. В. З історії національних початкових шкіл Поділля. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2002. Т. 2. С. 109–114.

771. Сесак І. В. З історії Кам'янець-Подільської Маріїнської жіночої гімназії (1867–1917). *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. праць. Т. 1. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Под. держ. пед. ун-т, 1998. С. 97–105.

772. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. Киев, Тип. С. В. Кульженко. 1895. 247 с.

773. Сецинский Е. Приходы и церкви Подольской епархии. Каменец-Подольск, 1901. 1010 с.

774. Сивак С. Еврейская этнография Подолии в экспедиционных отчетах Русского музея. Труды по иудаике. Вып. 2: История евреев на Украине и в Белоруссии. Экспедиции. Пам'ятники. Находки. Санкт-Петербург, 1994. С. 67–72.

775. Симашкевич М. Историко-географический и этнографический очерк Подолии. Каменец-Подольск : Тип. Д. Крайза, 1875. 180 с.

776. Симчишин О. Діяльність Бунду на Поділлі в роки Першої російської революції (1905–1907 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ : Ін-т історії України НАН України, 2002. Вип. VII. С. 130–137.

777. Симчишин О. С. Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі й Росії (Бунд) на території Правобережної України: короткий огляд джерельної

бази та історіографії проблеми. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ : Ін-т історії України НАН України, 2005. Вип. X. С. 7–14.

778. Сингаївська Н. М. Євреї та поляки в суспільно-політичному житті Правобережної України на початку XX ст. *XX століття – етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту* : збірник наукових праць за матеріалами міжнарод. науково-практ. конф., 22–23 жовтня 2010 р. Житомир, 2010. С. 147–153.

779. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття : в 2 т. Київ : Держвидав України, 1925. Т. 1. 320 с.

780. Слиозберг Г. Политический характер еврейского вопроса. Санкт-Петербург, 1907. 249 с.

781. Слободянюк П. Я. Єврейські общини Правобережної України : наукове історико-етнологічне вид. / [Держкомархів України, Держархів Хмельницької області, Подільське відділення ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України при Хмельницькому гуманітарно-педагогічному інституті]. Хмельницький, 2005. 409 с.

782. Случевский К. Еврейские колонии. *Русский вестник*. Москва, 1890. С. 215–224.

783. Смагина С. “Подольские губернские ведомости” как источник по истории евреев в России. *История евреев на Украине и Белоруссии. Экспедиции. Памятники. Находки* : сб. науч. трудов. Санкт-петербург, 1994. С. 132–134.

784. Современное состояние еврейских местечек и перспективы их экономического оздоровления. Каменец-Подольский, 1929. 35 с.

785. Стасюк І. А. Історія Теофіпольської єврейської общини. Хмельницький : Поділля, 2007. 248 с.: іл.

786. Стопчак М. В., Кіріков О. І. Культурно-церковні традиції іудаїзму на Поділлі. *Культура Поділля: історія і сучасність* : матеріали другої науково-практичної конференції, присвяченої 500-річчю м. Хмельницького 27–29

- серпня 1993 року / [ред. кол.: Слободянюк П.Я. (голова), Філінюк А.Г. (науковий ред.) та ін.] Хмельницький, 1993. С. 105–108.
787. Ступак Ф. Я. Добродійні громади за національною і віросповідною ознакою XIX – початку XX ст. *Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність* : наук. зб. Житомир, 1997. Т. 18. С. 118–120.
788. Суботин А. П. В черте еврейской оседлости. Санкт-Петербург : Тип. “Северного Телеграфного Агенства”, 1888. Вып. 1. 148 с.
789. Урусов С. Д. В тисках закона: (Очерк о положении евреев в России). Москва, 1907. 38 с.
790. Усов М. Л. Евреи в армии. Санкт-Петербург, 1911. 179 с.
791. Тіхонов А. К. Єврейські погроми 1881 року в українських губерніях Російської імперії. *Укр. іст. журн.* 2007. № 5. С. 65–74.
792. Ткач В. Соціокультурні тенденції діяльності національних меншин Поділля у 90-х рр. XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2002. Т. 8 (10). С. 423–427.
793. Ткач С. А. З історії партійно-політичного життя у Вінниці на початку XX століття. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2014. Вып. 7. С. 310–321.
794. Трофімук Т. М. Висвітлення процесу рекрутування євреїв до російської армії XIX ст. в документах особового походження. *Воєнна історія України* : зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. військово-історичної конф., 25–26 квітня 2013 р., м. Київ. Київ, 2013. С. 196–198.
795. Трофімук Т. М. Особливості рекрутських наборів євреїв до російської армії у XIX ст. (на матеріалах Волинської губернії). *Літопис Волині* : зб. науково-краєзн. праць. Луцьк, 2012. Вып. 10. С. 43–49.
796. Трофімук Т. М. Рекрутські набори юдеїв з християнами у виконанні рекрутської повинності у Російській імперії в XIX ст. *Гілея: Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки* : наук. вісник : зб. наук. праць. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. Вып. 60 (№ 5). С. 189–194.

797. Трофімук-Кирилова Т. М. Найм “добровольців” як спосіб ухилення єврейських громад від виконання рекрутської повинності (за матеріалами Волинської губернії). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне : О. Зень, 2014. Вип. 25. С. 135–138.
798. Троякий И. Самодеятельность и самопомощь русского еврейства. *Книга о русском еврействе : от 1860-х годов до революции 1917 г.* Иерусалим : “Гешарин”; Москва : РПО “Мосты культуры”, 2002. 509 с.
799. Туров И. Ранний Хасидизм. История. Вероучение. Контакты со славянским окружением : монография. Киев : Дух і літера, 2003. 254 с.
800. Федьков О. М. Сіоністсько-соціалістичний рух в українських губерніях Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Вісник Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Кам’янець-Подільський : Вид-во Кам’янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2008. Вип. 8. С. 229–243.
801. Федьков О. М. Українська соціал-демократична спілка на початку ХХ ст.: у пошуках ідейно-політичної ідентичності : монографія. Кам’янець-Подільський : Кам’янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2017. 600 с.
802. Федьков О. М. Політичні партії в Кам’янці-Подільському на початку ХХ століття (1902–1907). *Кам’янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв’язків: історія і сучасність* : зб. наук. праць за підсумками Міжнародної науково-практичної конференції “Кам’янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв’язків”, 16–17 травня 2003 р. Кам’янець-Подільський : Кам’янець-Поділ. держ. ун-т, інформ.-видавн. відділ. 2004. С.76–82.
803. Филановский А. Правовое положение евреев Украины в Российской империи, УНР и СССР. *Запорожские еврейские чтения*. 2000. Вып. 4. С. 21–26.
804. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ століття: тенденції розвитку і соціальної трансформації : монографія. Кам’янець-Подільський : Аксіома, 2010. 728 с.

805. Філінюк А. Г., Ігнат'єва Т. В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття) : монографія. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. ун-т: редакційно-видавничий відділ, 2006. 320 с.
806. Філінюк А. Г., Сидорук С. А. Рекрутська повинність у Правобережній Україні в 1794 – 1874 рр.: суспільно-політичний, соціально-становий і демографічний аспекти: сучасний дискурс : монографія. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2017. 416 с.
807. Френкель Й. Пророчество и политика. Социализм, национализм и русское еврейство, 1862–1917. Москва : “Мосты культуры”, 2008. 848 с.
808. Фуркало В. С., Фуркало В. І. Концептуальні форми хасидизму: монографія. Умань : ПП Жовтий О.О., 2012. 176 с.
809. Хаеш А. Борьба евреев Подолии за право общественного богослужения. *Труды по иудаике*. Санкт-Петербург, 1994. Вып 2: История евреев на Украине и Белоруссии. Экспедиции. Памятники. Находки. С. 135–151.
810. Хаеш А., Лукин В. Зиньков. *100 еврейских местечек Украины* : исторический путеводитель / [сост. В. Лукин, Б. Хаймович]. Иерусалим; Санкт-Петербург : Эзро, 1997. Вып.1: Подолия. С. 93–110.
811. Хаеш А. Летичев. *100 еврейских местечек Украины* : исторический путеводитель. Иерусалим; Санкт-Петербург : Эзро, 1997. Вып.1: Подолия. С. 118–119.
812. Хаймович Б. Подольское местечко: пространство и формы. *100 еврейских местечек Украины* : исторический путеводитель / [сост. В. Лукин, Б. Хаймович]. Иерусалим; Санкт-Петербург : Эзро, 1997. Вып.1: Подолия. С. 43–72.
813. Хаймович Б. Сатанов. *100 еврейских местечек Украины* : исторический путеводитель / [сост. В. Лукин, Б. Хаймович]. Иерусалим; Санкт-Петербург : Эзро, 1997. Вып.1: Подолия. С. 199–216.

814. Хандрос Б. Подольское местечко. *Єврейська історія і культура в Україні* : матеріали конференції, 8–9 грудня 1994 р. / [ред. кол. Г. Аронов, О. Шаніна та ін.]. Київ : Асом. Юдаїки Укр., 1995. С. 204–205.
815. Ходорковский Ю. Проскуров. *100 еврейских местечек Украины* : исторический путеводитель. Иерусалим; Санкт-Петербург : Эзро, 1997. Вып.1: Подолия. С. 179–180.
816. Хоменко А. Населення України 1897 – 1927 рр. / Заг. Ред. М. Авдієнко. Центральне статистичне управління УСРР Харків, 1927. 79 с.
817. Хонигсман Я. С., Найман А. Я. Евреи Украины. Краткий очерк истории Киев, 1992. 156 с.
818. Хоскинг Дж. Россия: народ и империя (1552-1917) / [пер. с англ. С. Н. Самуйлова]. Смоленск : “Русич”, 2001. 560 с.
819. Шевчук Б. Л. Особливості рекрутської повинності євреїв у ХІХ ст. (історично-правничний аспект). *Матеріали міжнар. науково-практ. конференції для викладачів та студентів “Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини (до 70-річчя початку Другої світової війни)”*, 23–24 жовтня 2009 р., м. Житомир : зб. наук. праць. Житомир : Вид. центр ЖДУ, 2015. Вип. 10. С. 27–32.
820. Шестопал М. Євреї на Україні: історична довідка. Київ : Оріяни, 1998. 102 с.
821. Шестопал М. Євреї на Україні (історична довідка) / [передм. В. В. Яременка]. Київ : МАУП, 2002. 240 с.
822. Щербак М. Г. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина ХІХ – поч. ХХ ст.). Київ : Київський держ. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т змісту та методів навчання Міносвіти України, 1997. 90 с.
823. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття) : монографія. Київ : ПЦ “Ризографіка”, 2005. 616 с.
824. Щупак І. Я. Голокост в Україні : навч. посіб. Дніпропетровськ, 2005. 148 с.

825. Щур Л. О. Соціальне становище селянства Поділля після скасування панщини. *Матеріали X-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції* / [ред. кол.: Винокур І. С. (відповідальний редактор), Баженов Л. В., Блажевич Ю. І. та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 2000. С. 287–292.
826. Щур Л. О. Репресивна політика царського уряду проти поляків на Поділлі в 60-80-ті роки XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського педагогічного університету: Історичні науки.*: у 6-ти т. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т, 2000. Т. 4. С. 193–195.
827. Щур Л. О. З історії єврейських поселень на Поділлі. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки.* Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. Т. 5 (7). С.165–173.
828. Щур Л. О. Освіта єврейської національної меншини Поділля в другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки.* Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2002. Т. 8 (10). С. 244–250.
829. Щур Л. О. Утиски і переслідування поляків на Поділлі в другій половині XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету:* збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів присвяченої 85-й річниці Української національно-демократичної революції, 15-16 квітня 2002 року : В 2-х т. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2002. Т. 1. С. 78 – 81.
830. Щур О. Т. Розвиток промисловості Поділля в 80–90 роки XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки.* Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2002. Т. 8 (10). С. 298–304.

Автореферати дисертацій і дисертації

831. Безаров О. Т. Єврейський чинник у революційному русі в Російській імперії (1861 – 1917 роки) : автореф. дис. на здобуття наук. ступення докт. іст. наук : спец. 07.00.02. – Всесвітня сторія / О. Т. Безаров. Чернівці, 2019. 39 с.
832. Богуцька А. Л. Етносоціальний та етнодемографічний розвиток Правобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступення канд. іст. наук : спец. 07.00.01. – Історія України / А. Л. Богуцька. Кам'янець-Подільський, 2017. 20 с.
833. Бойчук Я. А. Громадські об'єднання етноменшин на українських землях у складі Російської імперії (1861–1914 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступення канд. іст. наук : спец. 07.00.01. – Історія України / Я. А. Бойчук Київ, 2015. 20 с.
834. Бородій А. І. Євреї в аграрних відносинах на території Правобережної України в 1861–1914 роках : дис. канд. на здобуття наук. ступення канд. іст. наук : спец. 07.00.01. – Історія України / А. І. Бородій. Кам'янець-Подільський, 2014. 269 с.
835. Бурда І. О. Національне питання в Росії 1905–1907 рр. (на матеріалах Державної Думи першого та другого скликань) : автореф. дис. на здобуття наук. ступення канд. іст. наук : спец. 07.00.01. – Історія України / І. О. Бурда. Київ, 2004. 18 с.
836. Витенберг М. В. Власть, общество и еврейский вопрос в 80-е годы XIX века в России : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02. – Отечественная история. Санкт-Петербург, 2009. 20 с.
837. Власюк І. М. Вплив столицінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906 – 1914) : автореф. дис. на здобуття наук. ступення канд. іст. наук : спец. 07.00.01. – Історія України / І. М. Власюк. Житомир, 2000. 20 с.
838. Гаухман М. В. Репресивна діяльність адміністративно-поліційних органів влади Російської імперії в національній політиці на Правобережній Україні (1905–1914) : автореф. дис. на здобуття наук. ступення канд. іст. наук : спец. 07.00.01. – Історія України / М. В. Гаухман. Луганськ, 2012. 20 с.

839. Доценко В. О. Єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступення канд. іст. наук : спец. 07.00.01. – Історія України / В. О. Доценко. Київ, 2015. 17 с.
840. Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний аспекти.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступення канд. іст. наук : спец. 07.00.01. – Історія України / С. М. Єсюнін. Кам'янець-Подільський, 2011. 20 с.
841. Івчик Н. С. Польське та єврейське питання в політиці царизму на Правобережній Україні (друга половина 1850-х – початок 1880-х рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступення канд. іст. наук : спец. 07.00.01. – Історія України / Н. С. Івчик. Чернівці, 2012. 20 с.
842. Кальян С. Є. Єврейська спільнота у політичному процесі на українських землях у складі Російської імперії (середина XIX – 1903 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступення д-ра. політ. наук : спец. 23.00.05. – Політологія / С. Є. Кальян. Київ, 2009. 30 с.
843. Комолятова А. Н. Этноконфессиональная политика Российской империи в отношении еврейского населения XIX – начала XX века : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02. – Отечественная история. Архангельск, 2009. 19 с.
844. Крічкер О. Ю. Життя єврейського населення провінційних містечок Правобережної України в першій третині XX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступення канд. іст. наук : спец. 07.00.01. – Історія України / О. Ю. Крічкер. Черкаси, 2013. 20 с.
845. Магась-Демидас Ю. І. Кооперативний рух Правобережної України у 1860-ті – 1914 роки : автореф. дис. на здобуття наук. ступення канд. іст. наук : спец. 07.00.01. – Історія України / Ю. І. Магась-Демидас. Черкаси, 2008. 19 с.
846. Малахов В. А. Социально-политическое положение еврейского населения в регионах Российской империи. 50-е – начало 80-х годов XIX века : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02. – Отечественная история. Москва, 2015. 209 с.

847. Морозова А. В. Єврейське населення Лівобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступення канд. іст. наук : спец. 07.00.01. – Історія України / А. В. Морозова. Харків, 2005. 19 с.
848. Мучник А. М. Єврейський кредитно-кооперативний рух в Україні (етнополітологічний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступення канд. політ. наук : спец. 23.00.05. – Політологія / А. М. Мучник, 2006. 20 с.
849. Рафальський О. О. Національні меншини України у XX столітті: Історіографія : автореф. дис. на здобуття наук. ступення д-ра. іст. наук : спец. 07.00.01. – Історія України / О. О. Рафальський. Київ, 2001. 45 с.
850. Савиных М. Н. Законодательная политика российского самодержавия в отношении евреев во второй половине XIX – начале XX века : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02. – Отечественная история. Томск, 1999. 22 с.
851. Сидорук С. А. Рекрутська повинність у Правобережній Україні в 1794 – 1874 роках : автореф. дис. на здобуття наук. ступення канд. іст. наук : спец. 07.00.01. – Історія України. / С. А. Сидорук. Кам'янець-Подільський, 2010. 20 с.
852. Симчишин О. С. Діяльність бундівських організацій у Правобережній Україні на початку XX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступення канд. іст. наук : спец. 07.00.01. – Історія України / О. С. Симчишин. Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2007. 20 с.
853. Соколова А. В. Традиционная архитектурная среда штетлов Подолии : дис. на соискание ученой степени канд. архитектуры : спец.: 18.00.01. Санкт-Петербург, 2002. 137 с. ил.
854. Стрілюк О. Б. Національна політика П.А. Столипіна : автореф. дис. на здобуття наук. ступення канд. іст. наук : спец. 07.00.01. Історія України / О. Б. Стрілюк. Чернігів, 2008. 19 с.
855. Ткач С. А. Політичні партії та організації в суспільному житті Подільської губернії на початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук.

ступення канд. іст. наук : спец. 07.00.01. – Історія України / С. А. Ткач. Кам'янець-Подільський : ПП Зволейко Д.Г., 2016. 20 с.

856. Трофімук Т. М. Рекрутська повинність єврейського населення у 1827–1874 рр. (на матеріалах Волинської губернії) : автореф. дис. на здобуття наук. ступення канд. істор. наук : спец. 07.00.01. Луцьк, 2012. 20 с.

Довідкова та енциклопедична література

857. Большая еврейская энциклопедия. Иерусалим : Центр. по исслед. и документизации еврейства: Евр. ун-т в Иерусалиме, 1976–2015. Т. 1–15.

858. Енциклопедія історії України / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Ін-т історії України]. Київ : Наукова думка, 2005. Т. 3: Е–Й. 672 с.

859. Енциклопедія історії України / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Ін-т історії України]. Київ : Наукова думка, 2010. Т. 7: Мл–О. 728 с. : іл.

860. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : Издательство Типо-литография. И. А. Ефрона. Санкт-Петербург, 1897. Т. XX. 502 с.

861. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем / [под общ. ред. А. Гаркави и Л. Каценельсона]. Санкт-Петербург : Издание общества для научных еврейских изданий и издательства Брокгауз и Ефрона, б.г. Т. V. 648 с.

862. Євтух В. Б. Етнічність : енциклопедичний довідник / [Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, Центр етноглобалістики]. Київ : Фенікс, 2012. 396 с.

863. Етнонаціональна структура українського суспільства : довідник / [Євтух В. Б., Трощинський В. П., Галушко К. Ю, К. О. Чернова] Київ : Наукова думка, 2004. 344 с.

864. Історична наука : термінологічний і понятійний довідник / [за ред. В. М. Литвинова та ін.]. Київ : Вища школа, 2002. 620 с.

865. Краткая еврейская энциклопедия в 8 томах / [гл. редакторы: Ицхак Орен (Надель), д-р Нафтали Прат]. Иерусалим : Общ-во по исслед. еврейских общин, 1992–1996. Т. VIII. Кол.: 1187–1211.
866. Миндлин А. Б. Государственные, политические и общественные деятели Российской империи в судьбах евреев. 1762–1917 годы : указатель персоналий. Санкт-Петербург : Алтейя, 2007. 392 с.
867. Національні меншини Хмельниччини: бібліограф. покажчик / [Упр. культури, туризму і курортів Хмельниц. ОДА; Хмельниц. ОУНБ ім. М. Островського]. Хмельницький : [б.в.], 2007. 40 с.

Електронні джерела

868. Бейзер М. Жизнь в еврейском местечке конца XIX – начала XX века URL : <http://berkovich-zametki.com/2009/Starina/Nomer2/Bejzer1.php>
869. Хаеш А. И. Коробочное делопроизводство как источник сведений о жизни еврейских обществ и их персональном составе URL : <http://www.berkovich-zametki.com/Nomer16/Chaesh1.htm>
870. Пулькин М. В. Правовой статус российских евреев в XIX – начале XX века (российская историография). *Политика, государство и право*. 2014. № 2 URL: <http://politika.snauka.ru/2014/02/1234> (дата обращения: 17.10.2015)

ДОДАТКИ

Додаток А [427, С. 181–193]

Чисельність єврейського населення в повітах Подільської губернії у 1864 р.

<i>Назва повітів</i>	<i>Всіх жителів</i>	<i>Всіх євреїв</i>	<i>Частка євреїв у</i>
Кам'янецький	170666	25886	15,16
Балтський	210801	30724	14,57
Брацлавський	156382	18154	11,60
Вінницький	132463	9970	7,48
Гайсинський	165476	10907	6,6
Летичівський	110974	10156	9,15
Літинський	141207	16520	11,69
Могилівський	140675	18844	13,40
Ольгопільський	177122	13179	7,44
Проскурівський	145149	17006	11,71
Ушицький	152485	15124	8,91
Ямпільський	168661	21322	12,64
РАЗОМ	1.869.935	195.847	10,5

Додаток Б [414, С. 98–101]

Склад населення Подільської губернії наприкінці ХІХ ст. (на підставі рідної мови)

<i>Віросповідання</i>	<i>Губернія</i>		<i>Повіт</i>		<i>Місто</i>	
	<i>К-сть</i>	<i>%</i>	<i>К-сть</i>	<i>%</i>	<i>К-сть</i>	<i>%</i>
Українці	2442819	80,93	2370631	84,77	72188	32,53
Іудеї	369306	12,23	267102	9,55	102204	46,06
Поляки	69156	2,29	58290	2,08	10866	4,89
Росіяни	98984	3,27	65631	2,34	33336	15,02

Додаток В [414, С. 2–3]

Чисельність єврейського населення в містах Подільської губернії наприкінці XIX ст. (на підставі рідної мови)

Назви міст і містечок	Всіх мешканців	Євреїв	Євреїв		Частка євреїв у %
			чол.	жін.	
Кам'янець	35934	16112	7599	8513	44,83
Балта	23363	13164	6236	6928	56,34
Брацлав	7863	3275	1530	1745	41,65
Вінниця	30563	11456	5711	5745	37,48
Гайсин	9374	4322	2089	2233	46,21
Летичів	7248	4105	1941	2164	56,63
Літин	9420	3828	1835	1993	40,63
Сальниця	3699	899	426	473	24,41
Хмільник	10596	5979	2845	3134	51,29
Могилів	22315	12188	5880	6308	54,61
Бар	9982	5764	2693	3071	57,74
Ольгопіль	8134	2465	1174	1291	30,30
Проскурів	22855	11369	5685	5684	49,74
Нова-Ушиця	6371	2214	1057	1157	34,75
Стара-Ушиця	4176	1584	756	828	37,93
Вербівка	2311	661	329	332	28,60
Ямпіль	6605	2819	1339	1480	42,67
РАЗОМ	221870	102204	49125	53079	46,06

Додаток Д [414, С. 2–3]

Чисельність єврейського населення в повітах (без міст) Подільської губернії наприкінці XIX ст. (на підставі рідної мови)

<i>Назва повітів</i>	<i>Всіх мешканців</i>	<i>Євреїв</i>	<i>Євреїв</i>		<i>Частка євреїв у %</i>
			<i>чол.</i>	<i>жін.</i>	
Кам'янець-Подільський	230416	21002	10054	10948	9,11
Балтський	367955	39902	19471	20431	10,84
Брацлавський	234005	24867	12030	12837	10,62
Вінницький	217751	19286	9541	9745	8,85
Гайсинський	238768	21411	10419	10992	8,96
Летичівський	177229	20182	9929	10253	11,38
Літинський	185726	13345	6538	6807	7,18
Могилівський	195337	15084	7334	7750	7,72
Ольгопільський	276119	30090	14567	15523	10,89
Проскурівський	203236	15930	7735	8195	7,83
Ушицький	210464	20978	10050	10928	9,96
Ямпільський	259695	24925	12065	12860	9,59
РАЗОМ	2796429	267102	129733	137369	9,55

Додаток Е [383–402]

Динаміка єврейського населення Подільської губернії (1893–1912 рр.)

<i>Роки</i>	<i>Чисельність євреїв в містах</i>		<i>Чисельність євреїв в селах</i>		<i>Чисельність євреїв в губернії</i>		<i>Разом</i>
	<i>чол.</i>	<i>жін.</i>	<i>чол.</i>	<i>жін.</i>	<i>чол.</i>	<i>жін.</i>	
1893	51834	55102	128923	131599	180757	186701	367458
1894	53546	57022	129566	133927	183112	190949	374061
1895	54185	56601	135971	141680	190156	198281	388437
1896	52145	52676	133240	139267	185385	191943	377328
1897	55118	56327	134785	139466	189903	195793	385696
1898	58232	59320	135853	143745	194085	203065	397150
1899	60978	61980	139156	143070	200134	205050	405184
1900	58223	61416	136101	138734	194324	200150	394474
1901	60050	62472	141003	143239	201053	205711	406764

1902	61053	62148	148432	150520	209485	212668	422153
1904	68008	71341	149027	152850	217035	224191	441226
1905	68900	72754	150045	153725	218945	226479	445424
1906	69837	73144	149579	153223	219416	226367	445783
1907	72785	75843	155628	157925	228413	233768	462181
1908	76324	76324	159661	163206	235985	242391	478376
1909	78062	78062	163157	166699	241219	247488	488395
1910	79479	79479	166250	169485	245729	251923	497652
1911	81712	81712	173292	176770	255004	176770	515851
1912	83870	83870	175192	179508	259062	268384	527446

Додаток Ж [414, С. 150–151]
Єврейське населення Подільської губернії за сімейним станом (на підставі рідної мови) наприкінці XIX ст.

	<i>Холостих і дівчат</i>		<i>Одружених</i>		<i>Удовиних</i>		<i>Розведених</i>		<i>Незазначений сімейний стан</i>	
	<i>чол.</i>	<i>жін.</i>	<i>чол.</i>	<i>жін.</i>	<i>чол.</i>	<i>жін.</i>	<i>чол.</i>	<i>жін.</i>	<i>чол.</i>	<i>жін.</i>
В губернії	106457	105614	68635	70571	3252	12657	445	1480	69	112
В повітах	76993	76346	50052	51393	2323	8557	312	997	53	76
В містах	29464	29268	18583	19178	929	4114	133	483	16	36

Додаток З (початок) [414, С. 274–275]
Статеві-віковий склад єврейського населення Подільської губернії наприкінці XIX ст.

<i>Розміщення</i>	<i>Діти менше року</i>		<i>Від 1 до 9 років включно</i>		<i>10-19</i>		<i>20-29</i>		<i>30-39</i>		<i>40-49</i>	
	<i>чол.</i>	<i>жін.</i>	<i>чол.</i>	<i>жін.</i>	<i>чол.</i>	<i>жін.</i>	<i>чол.</i>	<i>жін.</i>	<i>чол.</i>	<i>жін.</i>	<i>чол.</i>	<i>жін.</i>
В губернії	5559	5255	45565	45322	42027	49461	29259	31448	20963	2146	1583	1704
										0	8	3
В повітах	400	376	3355	3317	3048	3547	2068	2254	1532	1550	1143	1236
	8	8	2	2	9	9	0	8	4	9	3	1

В містах	155	148	1201	1215	1153	1398	8579	8940	5369	5951	4405	4682
	1	7	3	0	8	2						

Додаток З (закінчення) [414, С. 274–275]
Статеві-віковий склад єврейського населення Подільської губернії
наприкінці XIX ст.

Розміщення	50-59		60-69		70-79		80-89		90-99		100-109	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
В губернії	11254	12492	6121	6004	2531	1973	406	391	41	61	1	10
В повітах	8110	8943	4296	4161	1825	1368	297	264	25	39	-	4
В містах	3144	3549	1825	1843	706	605	109	127	16	22	1	6

Додаток И [414, С. 256–257]
Становий склад єврейського населення Подільської губернії
наприкінці XIX ст.

	Дворяни		Почесні громадяни		Купці		Міщани		Землероби		Іноземці	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
В губернії	66	55	125	101	1470	1610	170674	181904	6123	6368	262	290
В повітах	29	21	64	38	706	791	123151	130505	5424	5635	251	276
В містах	37	34	61	63	764	818	47523	51397	699	733	49125	53079

Додаток К [414, С. 176–177]
Професійна зайнятість єврейського населення Подільської губернії
наприкінці XIX ст.

Рід занять	Єврейське населення				
	Всього євреїв	самотійні		члени сімей	
		чол.	жін.	чол.	жін.
1. Чиновники,	3673	2240	3	464	966

поліція, військові					
2. Служителі культу і добродійних організацій	8188	1679	31	2275	4203
3. Педагоги, творчі і медичні працівники	11775	3017	278	2947	5513
4. Прислуга	25992	5017	6293	5284	9398
5. Рент'є, пенсіонери	12498	2414	1812	2969	5303
6. Працівники сільського господарства	7577	1472	130	2297	3678
7. Працівники промисловості і ремесла	104560	26287	2976	26515	48782
8. Працівники транспорту, зв'язку	11262	2509	23	3128	5602
9. Працівники торгівлі	168169	33466	4567	47339	82797
10. Інші професії	15843	3803	1606	3938	6496
РАЗОМ	369517	81904	17719	97156	172738

Додаток Л [414, С. 176–177]

*Господарська зайнятість єврейського населення Подільської губернії
наприкінці XIX ст.*

<i>Рід занять</i>	<i>Єврейське населення</i>				
	<i>Всього зайнятих у</i>	<i>самостійні</i>		<i>члени сімей</i>	
		<i>чол.</i>	<i>жін.</i>	<i>чол.</i>	<i>жін.</i>

	<i>губернії</i>				
Землеробство	6427	1215	120	1960	3132
Бджільництво і шовківництво	5	-	-	2	3
Тваринництво	163	48	2	39	74
Лісництво і лісові промисли	396	90	8	113	185
Рибальство і мисливство	586	119	-	183	284
Обробка дерева, волокнистих матеріалів, мінеральних речей	16776	4265	580	4075	7856
Обробка металів	6668	2006	5	1574	3083
Хімічні виробництва	794	174	6	245	369
Переробка рослинної і тваринної продукції	14256	3394	321	4536	7881
Поліграфічне виробництво	1720	548	14	402	756
Виготовлення одягу	46007	11680	1961	11337	21029
Будівельні роботи	7294	1811	-	1893	3590
Транспорт (водний, залізничн.)	1334	314	3	394	623
Візництво	9812	2174	18	2704	4916
Пошта,	116	21	2	30	63

телеграф, телефон					
Торгівля зерновими та ін. с/г продуктами	81856	15975	2495	22988	40398
Доходи з капіталів і нерухомого майна	11010	1950	1320	2801	4939
Дані, що не ввійшли в попередні групи	396	112	3	94	187
Торгівля взагалі	86306	17491	2065	24351	42399

Додаток М [420, С. 314]

Чисельність євреїв ремісників в Подільській губернії в кінці XIX ст.

<i>Групи професій</i>	<i>Чисельність ремісників</i>	<i>% ремісників</i>
1. Виробництво харчових продуктів	4275	10,5
2. Виробництво одягу і туалету	16921	41,5
3. Вироби із шкіри	0284	15,5
4. Обробка деревини	4913	12,2
5. Обробка металів простої форми	2572	0,3
6. Обробка металів складної форми	1809	3,9
7. Хімічне виробництво	280	0,7
8. Будівельні і	1863	4,7

керамічні ремесла		
9. Обробка волокнистих речовин	1189	2,9
10. Паперове і картонне виробництво	680	1,8

Додаток Н [378, С. 127; 394, С. 149; 396, С. 141; 398, С. 131; 401, С. 138]

Кількість учнів у середніх навчальних закладах Подільської губернії в кінці XIX – на початку XX ст.

Віросповідання	1888		1904		1906		1907		1908		1911	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
Православних	443	320	1081	776	1251	957	1450	1258	1589	1298	2419	1676
Католиків	395	47	485	180	600	221	657	321	695	322	963	381
Євреїв	101	47	211	457	481	630	801	1048	845	1120	987	1108
Лютеран	25	12	31	13	47	24	48	34	49	29	66	38
Інших віросповідань	5	-	3	-	3	-	3	2	10	10	6	4
РАЗОМ	969	426	1811	1426	2382	1832	2959	2663	3188	2769	4441	3207

Додаток П [380, С. 120; 388, С. 147; 390, С. 182–183; 394, С. 153; 396, С. 145; 397, С. 133]

Кількість учнів в народних початкових училищах Подільської губернії в кінці XIX – на початку XX ст. (крім єврейських училищ).

РОКИ	У двокласних міських училищах		У двокласних сільських училищах		У міських приходських училищах		В однокласних сільських училищах	
	Правосл.	Євреї	Правосл.	Євреї	Правосл.	Євреї	Правосл.	Євреї
1890	1452	795	385	11	407	101	15470	104
1898	1938	1017	1292	168	649	234	17986	145
1900	2440	736	1766	137	733	196	18047	157
1904	2194	1298	5768	516	1280	524	18106	326

1906	2355	1358	6952	810	1819	795	20870	356
1907	2298	1507	8283	849	1785	728	22320	292
1908*	2523	1503	8420	933	2026	895	21452	295

* У Чотирьохкласному міському училищі: православних – 48, католиків – 13, євреїв – 23.

Додаток Р [422]

Кількість осіб іудейського і православного віросповідання, які підлягали військовому призову у Подільській губернії по повітах в період 1876–1881 рр.

<i>Повіти</i>	<i>Кількість євреїв, які підлягали призову</i>	<i>Кількість християн, які підлягали призову</i>	<i>Євреї, які не явилися на призов</i>	<i>Християни, які не явилися на призов</i>	<i>Залишилось недоїмок у євреїв</i>
Проскурівський	1932	11341	633	94	262
Кам'янецький	2207	12780	1510	403	485
Ушицький	1906	12913	810	122	348
Могилівський	1783	11227	568	102	185
Летичівський	1596	8760	826	128	330
Ямпільський	1640	13944	698	120	261
Вінницький	1898	10983	603	160	271
Літинський	1881	10946	660	163	208
Брацлавський	2287	13416	719	97	145
Балтський	2911	18317	808	247	213
Ольгопільський	2046	14995	916	61	254
Гайсинський	1692	13454	233	71	78
РАЗОМ	23779	153082	8984	1771	3040

Додаток С [354, С. 100–101]

Загальна к-сть землі у єврейського населення Подільської губернії у 1900 р.

<i>Повіт</i>	<i>Купці 1-ї гільдії і члени їх сімей</i>	<i>Купці 2-ї гільдії і члени їх сімей</i>	<i>Відставні чини і члени їх сімей</i>	<i>Міщани і прислані до сільських товариств</i>	<i>РАЗОМ</i>	<i>Під садибами не сільського характеру</i>
--------------	---	---	--	---	--------------	---

	<i>К- сть осіб</i>	<i>К-сть землі</i>	<i>К- сть осіб</i>	<i>К-сть землі</i>	<i>К- сть осіб</i>	<i>К- сть земл і</i>	<i>К- сть осіб</i>	<i>К-сть землі</i>	<i>К- сть осіб</i>	<i>К-сть землі</i>	<i>К- сть осіб</i>	<i>К- сть землі</i>
Кам'янецьки й з них орендовано	- -	- -	1 1	0,06 0,06	- -	- -	9 8	0,44 0,42	10 9	0,50 0,48	9 9	0,48 0,48
Балтський з них орендовано	- -	- -	2 2	120,00 120,00	- -	- -	39 33	624,66 624,45	41 35	744,66 744,45	6 6	0,36 0,36
Брацлавські й з них орендовано	- -	- -	- -	- -	- -	- -	28 15	15,90 6,42	28 15	15,90 6,42	7 7	0,36 0,36
Вінницький з них орендовано	4 2	633,18 0,18	2 -	207,00 -	- -	- -	6 3	2.182,00 2.000,00	12 5	3.052, 18 2.000, 18	2 2	0,18 0,18
Гайсинський з них орендовано	2 -	8.319.50 -	2 2	214,00 214,00	- -	- -	330 294	1.070,00 938,50	334 296	9.603, 61 1.152, 50	276 262	16,84 15,72
Летичівський з них орендовано	2 2	22,50 22,50	2 2	252,00 252,00	- -	- -	91 66	861,37 855,18	95 70	1.129, 68 1.245, 93	18 18	16,84 15,72
Літинський з них орендовано	- -	- -	3 1	338,00 240,00	- -	- -	84 75	907,93 890,53	87 76	1.130, 53 886,62	69 66	0,78 0,78
Могилівські й з них орендовано	- -	- -	2 2	0,12 0,12	1 1	0,06 0,06	88 64	886,44 883,92	91 67	884,10 618,96	15 15	4,02 3,78
Ольгопільськ ий	1 1	110,00 110,00	9 9	372,18 372,18	- -	- -	15 14	136,78 120,78	25 24	602,96 991,11	18 18	0,96 0,96

з них орендовано												
Проскурівський	2	385,00	2	95,10	-	-	21	519,01	25	999,1	14	0,74
з них орендовано	2	385,00	2	95,10	-	-	18	518,66	22	998,76	13	0,66
Ушицький	1	80,00	-	-	-	-	73	1.061,79	74	1.141,	50	3,00
з них орендовано	1	80,00	-	-	-	-	72	1.060,79	73	79 1.140, 79	50	3,00
Ямпільський	2	981,00	9	930,06	-	-	31	663,43	42	2.574,	22	1.28
з них орендовано	2	981,00	9	930,06	-	-	26	659,60	37	49 2.570, 56	18	0,96
В ГУБЕРНІЇ	14	10.561,18	34	2.528,52	1	0,06	815	8.989,86	864	22.019	506	29,90
з них орендовано	10	1.578,68	30	2.223,52	1	0,06	688	8.559,15	729	,62 12.361 ,41	484	28,14

Додаток Т [354, С. 100–101]

*Кількість землі купленої і орендованої євреями в Подільській губернії у 1861–1900 рр.**

Повіт	Із загальної кількості землі куплено або орендовано									Разом для губернії	
	Раніше 1861 р.	з 1861 по 1865 р.	з 1866 по 1870 р.	з 1871 по 1875 р.	з 1876 по 1880 р.	з 1881 по 1885 р.	з 1886 по 1890 р.	з 1891 по 1895 р.	з 1896 по 1900 р.	До закону з Травня 1882 р.	Після закону з Травня 1882 р.
Кам'янецький	-	-	-	-	0,02	-	-	-	0,48	0,02	0,48
з них орендовано	-	-	-	-	-	-	-	-	0,48	-	0,48
Балтський	-	-	0,1	-	0,0	-	-	100,07	644,38	0,21	744,45
з них орендовано	-	-	3	-	8	-	-	100,07	644,38	-	744,45
Брацлавський	5,88	7,56	1,3	0,3	0,5	0,04	-	-	0,24	15,66	0,24
з них орендовано	4,48	0,06	5	1	2	0,04	-	-	0,24	6,18	0,24
			1,2	0,3	0,0						

			3	1	6						
Вінницький	-	-	-	-	0,0	-	-	794,00	2.258,12	0,06	3.052,12
з них	-	-	-	-	6	-	-	-	2.000,12	0,06	2.000,12
орендовано					0,0						
					6						
Гайсинський	118,7	2,78	1,6	2,6	2,3	1,24	15,98	619,15	8.839,12	128,62	9.474,99
з них	6	0,90	0	8	0	1,14	0,98	619,15	519,62	12,09	1.140,41
орендовано	5,72		1,4	1,8	1,7						
			4	5	0						
Летичівський	2,86	3,57	2,1	0,4	1,0	0,50	540,9	-	584,37	10,43	1.125,44
з них	2,79	0,11	9	2	2	0,13	4	-	584,37	4,24	1.125,44
орендовано			0,0	0,2	1,0		540,9				
			7	5	2		4				
Літинський	106,3	9,47	1,3	0,5	0,3	637,0	0,24	0,24	490,36	668,19	577,74
з них	1	0,30	7	4	8	2	0,24	0,24	490,36	552,79	577,74
орендовано	0,24		1,2	0,5	0,3	637,0					
			9	4	0	2					
Могилівський	0,65	0,04	0,9	0,2	0,3	0,19	0,04	355,67	528,41	2,37	884,25
з них	0,43	-	8	7	7	0,16	0,03	355,23	527,31	1,40	882,70
орендовано			0,3	0,2	0,3						
			1	6	7						
Ольгопільський	16,06	-	-	0,1	-	-	0,06	-	602,66	16,24	602,72
з них	0,06	-	-	8	-	-	0,06	-	602,66	0,24	602,72
орендовано				0,1							
				8							
Проскурівський	-	-	0,3	0,0	-	0,08	260,0	255,06	483,58	0,47	998,64
з них	-	-	3	6	-	-	0	255,06	483,58	0,12	998,64
орендовано			0,0	0,0			260,0				
			6	6			0				
Ушицький	0,12	2,93	1,6	0,0	0,3	0,36	0,36	400,37	735,61	5,33	1.136,46
з них	0,12	1,93	8	6	0	0,36	0,36	400,37	735,61	4,33	1.136,46
орендовано			1,6	0,0	0,3						
			8	6	0						
Ямпільський	-	-	0,0	0,1	3,7	-	-	81,06	2.489,44	3,99	2.570,50
з них	-	-	8	6	5	-	-	81,06	2.489,44	0,06	2.570,50
орендовано			-	-	0,0						
					6						
В ГУБЕРНІЇ	250,6	26,35	9,7	4,6	8,8	639,4	817,6	2.605,6	17.656,7	851,59	21.168,0
з них	4	3,30	1	8	0	3	2	2	7	581,51	3
орендовано	13,84		6,0	3,5	3,8	638,4	802,6	1.811,1	0.078,17		11.779,9
			8	1	7	5	1	8			0

